

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ευρυδίκης 'Αντζουλάτου-Ρετσίλα

Τόπος γεννήσεως : 'Αθήνα

'Ετος γεννήσεως : 1948

- Σπουδές
- : 1960-66 Γυμνάσιο: 'Αμερικανικό Κολλέγιο Θηλέων (PIERCE COLLEGE).
Εισαγωγικές εξετάσεις: 'Αριστα
'Απολυτήριο : 'Αριστα
  - 1966-71 Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου 'Αθηνών, τμήμα 'Ιστορικό και 'Αρχαιολογικό.
Εισαγωγικές εξετάσεις: 3η κατά σειρά επιτυχίας.
Πτυχίο : Λίαν Καλώς.
  - 1964-65 Μαθήματα 'Ιστορίας Τέχνης
  - 1957-70 'Εθνικό 'Ωδεϊο : Πιάνο
'Ωδεϊο Πειραιώς: Φωνητική μουσική, άνω-τερα θεωρητικά μαθήματα.
  - 1977 Σεμινάριο 'Εθνογραφικού-Λαογραφικού Κινηματογράφου. Καθηγήτης Κώστας Φώτεινας του Πανεπιστημίου του MONTREAL.
  - 1979 Σεμινάριο Συντήρησης 'Υφασμάτων. Καθηγήτρια KAREN FINCH, Διευθύντρια του TEXTILE CONSERVATION CENTER του Λονδίνου.
- Ξένες Γλώσσες
- : 'Αγγλική, Γαλλική, Γερμανική, 'Ιταλική.
Βουλγαρική, Σερβοκροατική (μερική γνώση).
- 'Εργασία
- : 1973 'Εθνικός 'Οργανισμός 'Ελληνικής Χειροτεχνίας. 'Επιστημονικός συνεργάτης.
  - 1974 κέ. Μουσείο 'Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης. 'Επιστημονικός βοηθός.
  - 1978 'Εκπρόσωπος του Μουσείου 'Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης για την δργάνωση και παρουσίαση της Κινητής 'Εκθέσεως Λαϊκής Τέχνης στο Μόναχο.

Διαλέξεις

- : 1976 "INTRODUCTION A L'ORFÈVRENERIE POPULAIRE GRECQUE", στους φοιτητές του νεοελληνικού τμήματος του Πανεπιστημίου του MONTREAL.
- 1977 "INTRODUCTION A L'ART POPULAIRE GREC", στους φοιτητές του νεοελληνικού τμήματος του Πανεπιστημίου του MONTREAL.
- 1978 "L'ORFÈVRENERIE POPULAIRE GRECQUE", στο Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων.
"Εἰσαγωγή στὴ Νεοελληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη", τρεῖς διαλέξεις στὰ πλαίσια τοῦ σεμιναρίου ἐπιμορφώσεως Κοινωνικῶν Λειτουργῶν (Α' κύκλος).
"Θέματα ἀπὸ τὴ Λαϊκὴ μας Τέχνη: Κεντητικὴ, Ευλογητικὴ, Ἀργυροχοΐα, Φορεσιὰ", στὰ πλαίσια τοῦ σεμιναρίου ἐπιμορφώσεως Κοινωνικῶν Λειτουργῶν (Β' κύκλος).
- 1979 "Εἰσαγωγή στὴ Νεοελληνικὴ Λαϊκὴ Ἀργυροχοΐα", στο Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων.

Ὁμιλίες-Μαθήματα: 1978 Σὲ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα Μέσης, Ἀνωτέρας καὶ Ἀνωτάτης Ἐκπαιδεύσεως.

1979 "Λαϊκὴ Παράδοση καὶ Λαϊκὴ Τέχνη", τρεῖς ὁμιλίες στο Ἀμερικανικὸ Κολλέγιο Θηλέων.

Ὁμιλίες-Συζητήσεις γιὰ θέματα : Λαϊκῆς Τέχνης μὲ τοὺς φοιτητές τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν στο Μουσεῖο Λαϊκῆς Τέχνης.

"Ἐντομὴ ἐπισκεδπηση τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης", ὁμιλία στους σπουδαστές τῆς Σχολῆς Δοξιάδη.

Βραβεῖα-Ἐποτροφίες: 1965 Βραβεῖο Μίνου Δούνια (Μουσικῆς).

1966 Βραβεῖο Μιχ.Μιχαηλίδου-Νουάρου

1966-70 Ἐποτροφία Ι.Κ.Υ.

Μέλος

: Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς Ἐταιρείας
Συνδέσμου Ἑλληνίδων Ἐπιστημόνων

Σημεῖα στά ὁποῖα προάγεται ἡ ἐπιστήμη μέ τή διατριβή μου

Ἡ λαογραφική μελέτη τῶν νεοελληνικῶν γαμήλιων στεφάνων γίνεται γιά πρώτη φορά.

Στήν ἐργασία μου συγκέντρωσα τό διάσπαρτο(σχεδόν στήν ὀλότητα του ἀνέκδοτο)μουσειακό καί ἀρχεῖακό ὕλικό,πού χρονικά καλύπτει τήν περίοδο μεταξύ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου καί τῶν μέσων τοῦ 20ου αἰώνων.Τό ὕλικό αὐτό μελέτησα συστηματικά ἀπό τήν ἄποψη α) τῶν ὕλικῶν κατασκευῆς β) τῆς μορφολογίας καί χρήσης καί γ) τῶν συμβολισμῶν.

α).Τά ὕλικά πού χρησιμοποιήθηκαν ἦταν κυρίως φυτά ἢ μέταλλα καί σπανιότερα ὕφασμα,ἐνῶ τό κερὶ ἐπικράτησε στά τελευταῖα χρόνια.

Ἀπό τά φυτά τό κλῆμα προτιμήθηκε ἰδιαίτερα γιά τό γονιμικό συμβολισμό του,καί συνδυάσθηκε στή χρήση του μέ στοιχεῖα πού εἶχαν διακοσμητικό προορισμό ἢ συμβολική σημασία.

Παρόμοια,ἀλλά μέ ἀρκετά πιά περιορισμένη γεωγραφική διάδοση,ἦταν ἡ χρήση τῆς ἐλιᾶς.

Τά μέταλλα πού χρησιμοποιήθηκαν ἦταν πολύτιμα ἢ εὐτελή. Μέ τή δημοσίευση ἀνέκδοτων δειγμάτων μετάλλινων στεφάνων ἐπισημαίνεται καί ἡ καλλιτεχνική σημασία τῶν στεφάνων καί ἡ ἰδιαίτερη θέση πού κατέχουν στό χῶρο τῆς λαϊκῆς τέχνης.

β).Τῆ χρήση τῶν στεφάνων συνόδευαν τελετουργικές ἐνέργειες,πού ἀποτελοῦσαν ἐκδηλώσεις λαϊκῆς λατρείας καί "καθιερώσεως" τῆς κεντρικῆς στιγμῆς τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης , ἰδιαίτερα στά πλαίσια τῆς δεδομένης παραδοσιακῆς κοινωνίας πού ἐξετάζεται στήν ἐργασία μου.

γ).Μέσα ἀπό τά ὕλικά κατασκευῆς τῆ μορφῆ καί τῆ χρήση τῶν νεοελληνικῶν στεφάνων ἐκφράζεται τό συμβολικό νόημα τους,πού ἀποτελεῖ σύνθεση δεισιδαιμονικῶν ἀντιλήψεων,ἠθικο-χριστιανικῶν ἀρχῶν καί ἡγεμονικῶν ἰδιοτήτων,τῶν ὁποίων ἐπιχείρησα τῆ γενική ἐρμηνεία καί κατανόηση.

ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΗ ΣΧΟΛΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
Αρ. Β. Βιβλ. 2179
ΗΜΕΡΑ: 26-5-79

Γιάννενα, 26.5.79

5

ΕΙΣΗΓΗΣΗ

για τή διδακτορική διατριβή
της κ. Ευρυδίκης 'Αντζουλάτου-Ρετσίλα
μέ τίτλο: "Τά στέφανα του γάμου στή νεώτερη 'Ελλάδα"

Ἡ κυρία 'Αντζουλάτου-Ρετσίλα εἶναι μιὰ νέα καί καλή φιλό-
λογος καί μέ πολλά καλλιτεχνικά καί πνευματικά χαρίσματα. Τό
1971 ἔλαβε τό πτυχίο τοῦ 'Ιστορικοῦ καί 'Αρχαιολογικοῦ Τμήμα-
τος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς 'Αθήνας, ἐνῶ παράλληλα ἔπαιρνε μαθή-
ματα πιάνου καί φωνητικῆς μουσικῆς στό 'Εθνικό 'Ωδεῖο καί στό
'Ωδεῖο Πειραιῶς ἀντίστοιχα καί ἐπιδιδόταν σέ μιάν ἀσυνήθιστη
γλωσσομάθεια (γνωρίζει καλά τίς τρεῖς κύριες εὐρωπαϊκές γλώσ-
σες καί, μέ λιγότερες ἀπαιτήσεις, ἰταλικά, βουλγαρικά, σερβο-
κροατικά).

Τό 1973, δηλαδή δυό χρόνια μετά τήν ἀπόκτηση τοῦ πτυχίου
της, ἔκαμε καί τήν ἐπιστημονική καί ἐπαγγελματική της ἐνλογίη,
ἀρχίζοντας νά ἐργάζεται στόν 'Εθνικό 'Οργανισμό 'Ελληνικῆς Χει-
ροτεχνίας. Ἀπό τό ἐπόμενο ἔτος προσλήφθηκε στό Μουσεῖο 'Ελλη-
νικῆς Λαϊκῆς Τέχνης, ὅπου τή γνώρισα τό 1975. Μέ ὑπόδειξη τοῦ
συναδέλφου κ. Λουιάτου εἶδα τό ὑλικό ποῦ εἶχε συγκεντρώσει
σχετικά μέ τά γαμήλια στέφανα στή νεώτερη 'Ελλάδα καί διαπί-
στωσα ὅτι τό ὑλικό αὐτό, πλασιωμένο ἀπό ἕνα σχολιασμό, ποῦ
τόν εἶχε προχωρήσει ἤδη σέ ἱκανοποιητικό βαθμό, μποροῦσε νά
ἀποτελέσει ἀντικείμενο σοβαρῆς ἀντιμετώπισης, σέ ἐπίπεδο δι-
δακτορικῆς διατριβῆς. Μέ βάση ἕνα σχέδιο ἐργασίας ποῦ ἐπεξερ-
γάστηκα ἐπεξέτεινε τήν ἐργασία της καί σέ ἄλλους τομεῖς (περι-

ηγητές, Πατέρες) και, στή συνέχεια, προχώρησε στή σύνθεση. Πρίν από ένα χρόνο μοῦ παρέδωσε τήν ἔργασία της σέ μιᾶ πρώτη γραφή. Διορθωμένη και ξαναγραμμένη τήν ἔθεσε ὑπόψη τῆς κυρίας Ζώρα (κυρίως γιά ζητήματα σχετικά μέ τήν πλευρά τῆς λαϊκῆς τέχνης) και μοῦ τήν παρέδωσε ξανά. Τό κείμενο πού βγῆμε ἀπό αὐτή τήν ἐπεξεργασία κατέθεσε στή Σχολή.

Ἡ ἔργασία στηρίζεται σέ μεγάλο ποσοστό σέ ἀνένδοτο ἀρχαιολογικό και μουσειακό ὕλικό, ἐνώ γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ ὕλικου χρησιμοποιοῦνται (στό 3ο μέρος κατεξοχήν) φιλολογικῆς πηγῆς. Χρονικά καλύπτει τήν περίοδο μεταξύ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου και τῶν μέσων τοῦ 20ου αἰ., γεωγραφικά ἐτείνεται στήν κυρίως Ἑλλάδα, ἠπειρωτική και νησιωτική, τήν Κύπρο και τή Μικρασία. Βέβαια συνοδεύεται ἀπό ἀναφορές πού ἀφοροῦν ὀδυνηρή τήν ἐλληνική παράδοση, ὅταν αὐτό κρίνεται σκόπιμο.

Σ' ἕνα λιτό και σαφές πρόλογο (σ.3-4) δίνεται ἡ διάσταση τοῦ θέματος και τᾶ χρονικά και τοπικά ὄριά του.

Ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη, κλιμακωμένη σέ τρία κεφάλαια. Στό πρῶτο (σ.5-72) ἐξετάζονται τᾶ ὕλικά κατασκευῆς τῶν στεφάνων, στό δεύτερο (σ.73-98) τό τελετουργικό τους μέρος και στό τρίτο (σ.99-126) δίνονται οἱ συμβολισμοί και ἡ ἐρμηνεία τῆς χρήσης τους.

Ἀκολουθεῖ μιᾶ ἐπίσης, ὅπως και ὁ πρόλογος, λιτή και διαυγῆς ἀνακεφαλαίωση (σ.127-130) και στό ἐπίμετρο (σ.131-159) δίνονται τᾶ ἀποτελέσματα μιᾶς πρώτης προσπάθειας γιά συγκέντρωση και περιγραφή μετάλλινων στεφάνων. Ἡ ἔργασία κλείνει μέ πίνακα συντομογραφῶν (σ.160-162), βιβλιογραφίας (σ.163-184), κατάλογο χειρογράφων (σ.185-188) και τίς εἰκόνας 40 ζευγῶν στεφάνων.

Τᾶ ὕλικά πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν κατασκευή τῶν νεοελληνικῶν γαμήλιων στεφάνων ἦταν φυτά, μέταλλα, ὕφασμα, κερί. Ἀπό τᾶ φυτά τό κλῆμα ἦταν, ὅπως φανερώνει ἡ συχνότητα, σέ πανελλή-

νια κλίμακα, τῶν παραδειγμάτων, τὸ πιδ ἀγαπητὸ καὶ συνηθισμέ-
νο. Ἡ παράδοσή του κρατᾶει ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ ἐποχῆ. Ἡ χρῆση
του ἔμεινε ἀκμάια στὴν Τουρκοκρατία κι ὡς τὰ νεώτερα χρόνια
(ὡς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα μας περίπου). Ἡ προτίμηση στὸ κλῆμα ὑπα-
γορεύθηκε ἀπὸ τὸ γονιμικὸ συμβολισμὸ του, ἐνῶ ἡ προσθήκη, στὸ
σχηματισμὸ τοῦ κλημάτινου στεφανιοῦ, ἄλλων στοιχείων ὀφείλε-
ται εἴτε σὲ πρόσθετους ἢ παράλληλους συμβολισμοὺς (π.χ. μπαμπά-
κι ὡς "πρόβλεψη" μακροζωίας) εἴτε στὴ λαϊκὴ τάση γιὰ διακωμωδη-
σὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου νὰ μιμηθεῖ
πολύτιμα (καὶ ἀνέφικτα ἢ ἀπρόσιτα γι' αὐτόν) πρότυπα (σύμφωνα
μὲ μιὰ μαρτυρία ἀπὸ τὴ Σαντορίνη τὸ διακωμωδικὸ ἀποτέλεσμα
ἀπὸ τὴν προσθήκη κι ἄλλων στοιχείων ἦταν τέτοιο, ποὺ τὰ στέ-
φανα ἔμοιαζαν "σὰν διαδήματα βασιλικὰ": σ.18).

Τὸ στεφάνι ἀπὸ κλῆμα στὴν πιδ διαδομένη μορφή του σχημάτιζε
ἀπλὸ κύκλιο, σπανιότερα θολωτὸ ἡμισφαίριο (σὲ μιὰ μόνον περιπτώ-
ση, ἀπὸ τὴ Βυσῶνα Καλαβρύτων, μαρτυρεῖται κωνοειδῆς κατασκευῆ:
σ.21).

Τὸ κῆφιμο τοῦ κλήματος ἀποτελοῦσε ἤδη μιὰ τελετουργικὴ δια-
δικασία, ποὺ τὴν ἐκτελοῦσε ἓνα ὀρισμένον πρόσωπο ἢ, ἄλλοῦ, ἐ-
παιρνε ὀμαδικὸ χαρακτήρα, καθὼς συμμετεῖχαν περισσότερα πρό-
σωπα, βέβαια ὀρισμένης πάλι κατηγορίας (κορίτσια πρωτότοια καὶ
"ἀμφιθαλῆ" ἢ γυναῖκες συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ). "Ὅταν τὸ ἔργο ὀ-
ναλάβαινε ἓνας, αὐτὸς ἦταν κατὰ προτίμηση ὁ ἱερέας τῆς κοινὸ-
τητας, ὁ ὀποῖος μάλιστα καθαγίαζε, ἀρχίζοντας, μὲ λειτουργίαν
τὴν τελετῆ, ἢ πρόσωπο ποὺ συνδεόταν μὲ ἠθικοὺς-πνευματικοὺς
δεσμοὺς μὲ τοὺς μελλόνυμφους (ὁ ἀνάδοχος) ἢ, τέλος, ὁ ὀποῖος
νέος καὶ ἀμφιθαλῆς (εἶχαν κάποτε τὴν ὀποχρέωση νὰ ἀπαγγέλλουν
κατὰ τὴ συλλογὴ τοῦ κλήματος τὸ σύμβολο τῆς Πίστεως). Τελετουρ-
γικὰ γινόνταν καὶ τὸ πλέξιμο καὶ τὸ στόλισμα τῶν στεφάνων (ἀπὸ

Ένα πρόσωπο πάλι, τῆς ἴδιας σημασίας, ἢ ὀμαδιῶν).

Ἀνάλογη τελετουργικότητα συνόδευε τὴν ἐτοιμασία τοῦ στεφάνου ἀπὸ ἐλιά (στεφάνια γάμου ἀπὸ ἐλιά μαρτυροῦνται, στὴ νεώτερη ἐποχὴ, μόνο ἀπὸ τὴν Κύπρο καὶ μάλιστα μὲ ἀρκετὴ συχνότητα, ἐνῶ συνηθίζονταν καὶ στὴν ἀρχαιότητα. Πβ. Πλούταρχο, Ἐρωτικὸς, 755A: "οἰκίεται (...) δραμόντες ἀνέστεφον ἐλαίῳ καὶ δάφνῃ τὰς θύρας οὐ μόνον τὰς τῆς Ἰσμηνοδώρας ἀλλὰ καὶ τὰς τοῦ Βάκχωνος". Ἔτσι ἡ Κύπρος σὲ μιὰν ἀκόμα περίπτωση, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες, διασώζει, μόνη αὐτὴ, ζωντανές ὡς τὰ νεώτερα χρόνια συνήθειες τῆς ἀρχαιότητος. Ἀλλὰ καὶ ὁ (μεταγενέστερος ὀπωσδήποτε) Πλούταρχος ἀποδείχνεται γεμάτος ἀπὸ μοναδικές μαρτυρίες, καὶ εἶναι κρῖμα ποὺ παραμένει, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, σὲ ἓνα πολὺ μεγάλο μέρος, ἀδιερεύνητος ἀκόμα. Ἀναφέρω μιὰν ἐξαιρετικῆς σημασίας (γιατὶ εἶναι, καθὼς νομίζω, μοναδική) μαρτυρία του γιὰ "ἀρρενολοχεῖα" (τὸ περίφημο ἐθνολογικὸ θέμα τῆς COUVADÉ), ἐντοπισμένη πάλι στὴν Κύπρο: Στὸ κεφ. ΙΒ τοῦ βίου τοῦ Θησέα ἀναφέρει μίμηση τοκετοῦ ἀπὸ ἄντρες: "κατακλινόμενόν τινα νεανίσκων καὶ φθέγγεσθαι καὶ ποιεῖν ἅπερ ὄδινουσαι γυναῖκες").

Σπάνια χρησιμοποιοῦντο γιὰ στεφάνια ἢ μυρτιά, ἢ δάφνη, ὁ βασιλικὸς, ἄνθη (τὰ τελευταῖα κατὰ κανόνα ὡς διακοσμητικὰ).

Τὰ νεοελληνικὰ γαμήλια στέφανα ἦταν, ὅπως εἶπα, καὶ μετὰλλινα, ἀπὸ πολύτιμο ὕλιον (χρυσὸς, ἀσήμι) ἢ εὐτελές (λαμαρίνα). Κι ἐδῶ μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε μιὰ παράδοση ποὺ ἀνεβαίνει τουλάχιστον ὡς τὰ βυζαντινὰ χρόνια (ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Νικολάου Α' (866) ἢ, ἀκόμα πιὸ πέρα, μαρτυρία στὸν Εὐάγγριο, ἄρα ἀπὸ τὸν 6ο αἰ.). Οἱ περιηγητὲς μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴ συνέχιση τῆς χρήσης τους στὴν Τουρκοκρατία καὶ ἄφθονες νεώτερες μαρτυρίες τεκμηριώνουν τὴν ἐξάπλωσὴ τους σ' ὀλόκληρο

τόν ἑλληνικό χῶρο (φυσικά καί στή Μ. Ἀσία) ὡς τά μέσα τοῦ αἰῶνα μας περίπου. Συχνότερα χρησιμοποιήθηκε, γιά εὐνόητους λόγους, τό ἀσήμι ἢ, σέ πιά περιορισμένη ἔκταση, καί τό ἐπιχρυσωμένο μέταλλο (ἡ ὑποψήφια δίνει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα καί πιά γενικά γιά τή διαφορά στή χρήση μετάλλων, στά γαμήλια ἀντικείμενα: τό δαχτυλίδι τοῦ ἀντρα ἦταν ἀπό χρυσάφι, τῆς γυναίκας ἀπό ἀσήμι: σ.Ι6, σημ.7). Ἡ χρήση μετάλλινων στεφάνων τонуζεται σέ εὐχές καί γαμήλια τραγούδια ἀπό ὅλη τήν Ἑλλάδα, πρέπει ὡστόσο νά παρατηρηθεῖ (τήν παρατήρηση κάνει καί ἡ ὑποψήφια), ὅτι ἡ ἔξαρση τοῦ στοιχείου αὐτοῦ δέν εἶναι ἕνα ἀπόλυτα, σέ ὁλόκληρη τήν ἔκτασή του, ἀντικαθρέφτισμα μιᾶς πραγματικότητας* ὀφείλεται καί στή γνωστή κλίση γιά τή METALLISIERUNG τῆς λαϊκῆς ποίησης.

Αὐτό πού παρατηρήθηκε στά φυτικά στεφάνια ἰσχύει, βέβαια, κατεξοχήν γιά τά μετάλλια: ἡ ἡμισφαιρική θολωτή κατασκευή τους διαμορφωνόταν κατά κανόνα μέ βάση τά ἀντίστοιχα πρότυπα τῶν ἐπίσημων ἀμφιέσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί κοσμικῆς ἐξουσίας (σ.50 κέ.). Τό θέμα αὐτό, ἀπό τά κεντρικά τῆς ἐργασίας, θ' ἀπασχολήσει τήν κ. Ἀντζουλάτου καί στό τρίτο κεφάλαιο, τῶν συμβολισμῶν. Ὡστόσο κάνει ἐδῶ μιᾶ "παράλληλη" παρατήρηση, πού εἶναι μιᾶ ἀπό τίς "μερίζονες" προτάσεις, στίς ὁποῖες ἔχει τήν ἀφετηρία του κάθε θεωρητικός λαογραφικός συλλογισμός (σχετίζεται μέ τό πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς λαϊκῆς δημιουργίας): "Ἀπό τή σύντομη αὐτή ἀναφορά στά στέμματα τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων προκύπτει ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ αἰσθητικῆ ἀναζήτηση πού, ὅπως εἶπα καί παραπάνω, ἐκφράζεται μέσα ἀπό τήν παρουσία τῶν διάφορων παραλλαγῶν, ὅσες ἐπισημάνθηκαν σέ κάθε τύπο στεφάνων, εἶναι, τουλάχιστο στήν περίπτωση αὐτή, συμβατική καί δέν καταλήγει σέ πρωτότυπες δημιουργίες ἀλλά,

ύπηρετώντας τή συγκεκριμένη λαϊκή επίδιωξη για μίμηση, έχει τό χαρακτήρα τής αναπαραγωγής επίσημων και καθιερωμένων "ύψηλών" μορφών που ήδη υπάρχουν" (σ.57).

Τά μετάλλινα στέφανα αποτελοῦσαν σχεδόν πάντα κτήμα τής ἐκκλησίας, ή όποια τά παραχωροῦσε σέ όλα τά μέλη τής ἐνορίας (κοινότητας) για τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου, μέ καταβολή κάποιου ποσοῦ που ἐπιβάρυνε συνήθως τόν κουμπάρο και εἰσέπρατε τό ἐκκλησιαστικό ταμεῖο (ή, σπανιότερα, προοριζόταν για άλλους κοινωφελείς σκοπούς). Σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις τά μετάλλινα στέφανα ἦταν ἰδιωτικά, πατρογονικά, κτήμα ὀρισμένων ἀρχοντικών οἰκογενειῶν.

Τά μετάλλινα στέφανα εἶναι προϊόν ἐργαστηριακῆς τέχνης, μέρος τής (ἐκκλησιαστικῆς) λαϊκῆς ἀργυροχοίας, συνεπῶς αποτελοῦν ἀντικείμενο μελέτης και ἀπό τήν πλευρά τής λαϊκῆς τέχνης. Σέ μιὰ τέτοια ἐξέταση προχώρησε ή ὑπόψηφια, για νά διαπιστώσει ὅτι α) ἀπό μορφολογική ἄποψη τά στέφανα συγκροτοῦν τρεῖς ὁμάδες μέ σχῆμα ἀπλοῦ κύκλου, διαδήματος ή ἡμισφαιρίου, μέ παραλλαγές, σέ κάθε ὁμάδα, που ἐμφράζουν τά ὅρια, θά ἔλεγα, τής δεσμευμένης ἐλευθερίας, μέσα στά ὅποια μπορούσαν νά κινηθοῦν οἱ λαϊκοί τεχνίτες (και οἱ πελάτες τους !). καθοριστική ἐδῶ ἦταν ή λαϊκή επίδιωξη για μίμηση κοσμικῶν στεμμάτων· β) ή διακόσμησή τους ἀπεικονίζει θέματα γεωμετρικά, φυτικά, μορφές πτηνῶν και παραστάσεις ἀπό τήν ἐκκλησιαστική θεματογραφία. "Όλα αὐτά ἀποδίδονται μέ τίς πατροπαράδοτες τεχνικές τής ἀργυροχοίας. Ἀνάμεσα στά θέματα αὐτά ή συχνή ἐμφάνιση φυτῶν ἀποτελεῖ ὑπόμνηση τής ἀφετηρίας τῶν στεφάνων (θά πρόσθετα: και τής ἐπιδεχτικότητας τῶν φυτῶν νά μεταβάλλονται σέ διακοσμητικά μοτίβα).

Παράλληλα μέ τά φυτά και τά μέταλλα χρησιμοποιήθηκαν και

Άλλα ύλικά : χρυσοϋφαντο ύφασμα, άσημένιο κορδόνι.Τό κερύ, μέ τό όποίο κατασκευάζονταν τά άγοραστά άπό τό έμπόριο τεχνητά στέφανα, έπικράτησε πανελλήνια στις τελευταίες δεκαετίες, έκτοπίζοντας κάθε άλλο παραδοσιακό ύλικό (στό σημείο αυτό ή κ. Άντζουλάτου χρησιμοποιεί τήν εύκαιρία, στηριγμένη σέ μιάν όμορφη παρατήρηση του ARNOLD VAN GENNEP, νά έξάρει τό ένδιαφέρον του λαϊκού γούστου για τό τεχνητό, μέ τό όποίο εύχαρίστως άντικατασταίνει τό φυσικό : σ. 71,σημ.Ι).

Ή λαϊκή λατρευτική στάση άπέναντι στά γαμήλια στεφάνια ξεπερνάει τά όρια του έκκλησιαστικού τους ρόλου,είσδύει και σ'ένα σύνολο τελετουργιών που γίνονται μέσα στην οίκογένεια. Αύτά όλα έξετάζονται στό 2ο μέρος τής έργασίας.

Τίς σχετικές έθιμικές ένδηλώσεις μπορούμε νά διακρίνουμε α)σέ κείνες που γίνονται πριν άπό τήν έκκλησιαστική τελετή τής στέφης:κατασκευή (ή και άγορά) στεφάνων και πομπική μεταφορά τους στην έκκλησία*β)σέ κείνες που συνδέονται άμεσα μέ τή στέφη:στεφάνωμα και φίλημα τών στεφάνων*γ)σ'αυτές τέλος που άκολουθοϋν μετά τό μυστήριο:πομπική μεταφορά στην κατοικία του ζευγαριού,"λύση",φύλαξη και τελικός προορισμός τών στεφάνων.

Τό τελετουργικό τής προμήθειας του ύλικού(κλήμα,έλιό)και τής κατασκευής τών στεφάνων περιέγραφε ήδη ή κ. Άντζουλάτου στό 1ο μέρος,κρίνοντας πώς άποτελοϋσε άναπόσπαστο μέρος τής διαδικασίας ένείνης*τόρα άπλώς ύπενθυμίζει τίς σχετικές ένέργειες,παραπέμποντας στις άνάλογες σελίδες(βλ.σ.73).Βρίστω τή διευθέτηση αυτή σωστή,άφοϋ,μάλιστα,τά κατεξοχήν τελετουργικά στοιχεία είναι αυτά που έξετάζονται έδω,στό 2ο κεφάλαιο.

Αύξουσα ήδη σοβαρότητα άποκτοϋσε ή μετάβαση,μέ πομπή,στην έκκλησία:στην άυστηρά ίεραρχημένη γαμήλια συνοδεία πρώτη θέ-

ση έπιαναν τά στέφανα, πού τά μετέφερε (συνήθως τοποθετημένα σέ δίσκο) ή "νούνα" ή παιδί μέ ζωντανούς, πάντα, και τους δυό γονεΐς του. Και τό στεφάνωμα (μέ τή μαγική-θηρησκευτική τριπλή επανάληψη) αποτελοΐσε -όπως και αποτελεΐ-, από έκκλησιαστική άποψη, τή μόνη επικύρωση του γάμου. Μετά τή στέψη έξάλλου άκολουθοΐσε, μέσα στην έκκλησία, μία κορυφαία, από τήν άποψη τής καταξίωσης των στεφάνων, στιγμή, τό φίλημά τους : οί προσκαλεσμένοι πλησίαζαν, πάντα μέ άυστηρά καθορισμένη σειρά προτεραιότητας, και φιλοΐσαν τά στέφανα, τά όποΐα σχεδόν κατά κανόνα φοροΐσαν οί νεόνυμφοι. Συγχρόνως πρόσφεραν χρήματα, προοριζόμενα συνήθως για τον ιερέα (κάποτε και για τό γαμήλιο γεΐμα πού θα έδινε ο γαμπρός, ή για άλλους σκοπούς). Έ σοβαρότητα πού ένυπήρχε στο "στεφανοφίλημα" ύπογραμμιζόταν συχνά και από άλλα τελετουργικά στοιχεΐα: παράλληλα φιλοΐσαν οί καλεσμένοι και τό ευαγγέλιο κλπ. Το θέμα πέρασε και στα τραγούδια του γάμου (σ.84-86). Έ έθιμική αυτή ένέργεια φαίνεται πως έχει βυζαντινές ρίζες, φτάνει τουλάχιστον στο 12ο αϊ. (μαρτυρία της βρίσκουμε στα Πτωχοπροδρομικά ποιήματα : σ.78. Βέβαια τό φίλημα ως ένδοξωση λατρείας και, όπως νομίζω, ως τελετουργικά τυποποιημένο ύποκατάστατο τής γενετήσιας μείξης σέ μιάν ιερή-λατρευτική ένδοχή, είναι ήδη φαινόμενο άρχαΐο. Έ ύποψήφια δέν περνάει άνυποψίαστη μπρός από τό έθνογραφικό βάθος τής συμπεριφοράς αυτής* πβ. σημ.2 τής πικ πάνω σελίδας).

Για τή μετάβαση στο σπίτι του ζεύγους σχηματιζόταν πάλι πομπή, όπου προπορευόταν ξανά τό πρόσωπο πού κρατοΐσε τά στέφανα. Συνήθως όμως τά φοροΐσαν οί νιόνυφοι και δέν τά άφαιροΐσαν, παρά έπαιρναν μέρος στο γαμήλιο δεΐπνο μέ τά στέφανα στο κεφάλι. Έ άφαίρεση (στην έκκλησιαστική γλώσσα "στεφάνων επίλυσις" ή "λύσις") αποτελοΐσε άφορμή για μιάν άκείμα ιερουργ-

γική τελετή, πού τήν ένεργοῦσε κατά κανόνα ὁ ἱερέας καί σή-
μαινε, στό επίπεδο τῶν συμβόλων, τήν ἄρση τῆς σεξουαλικῆς
ἀπαγόρευσης πού ἔσχυε ὡς ἐκείνη τή στιγμή ἀνάμεσα στό ζευ-
γάρι. Ἡ ἀπαγόρευση αὐτή ἐρμηνευόταν ὡς ἐγκράτεια ἐπιβαλλό-
μενη ἀπό τήν ἱερή φύση τῶν στεφάνων. Ἡ τελετή γινόταν συνη-
θως στό καινούριο σπίτι τήν ἕξια μέρα τοῦ γάμου, ἢ μετά
παρέλευση δύο ὡς ὀχτώ ἡμερῶν (αὐτό ἀσφαλῶς θά ἔχει σχέση μέ
τίς γνωστές "νύχτες τοῦ Ἰωβία", τήν ἀναβολή δηλαδή, ἀπό
δαισιδαίμονικούς λόγους, τῆς πρώτης συνεύρεσης τοῦ ζεύγους.
Ἵορθά συσχετίζει καί ἡ ὑποψήφια, σ.94, σημ.10). Μετά τή "ἀθ-
ση" τά στεφάνια, ἂν ἀνῆκαν στήν ἐκκλησία, ἐπιστρέφονταν, δια-
φορετικά φυλάγονταν μέ ξεχωριστή προσοχή στό εἰκονοστάσι. Κά-
ποτε προτιμοῦσαν νά τά ἀφιερῶσουν στήν ἐκκλησία. "Ὅταν ὁ ἕνας
ἀπό τοὺς δύο συζύγους πέθαινε, τοποθετοῦσαν τό στεφάνι του
στό μνήμα ἢ τό κρεμοῦσαν στό ὀστεοφυλάκιο ἢ τό πετοῦσαν σέ
μιὰ ρεματιά" ἀκόμα καί ἡ τελευταία τούτη ἐνέργεια μαρτυρεῖ
τήν ἱερότητα τοῦ γαμήλιου αὐτοῦ συμβόλου καί τόν ὑψηλό βαθμό
ταύτισής του μέ τό πρόσωπο, στό ὁποῖο ἀνῆκε.

Ὁ συμβολικός χαρακτήρας τῶν στεφάνων, πού ἐξετάζεται στό
3ο κεφάλαιο, εἶναι ἀπό ἀρχαίους χρόνους δεδομένος. Καί δέν εἶ-
ναι μονοσήμαντος καί μονοδιάστατος. Ὁ ἀρχικός (καί ἀρχαῖος)
συμβολισμός τους, μέ ἀποτρεπτική, προφυλακτική καί γονιμική
πρόθεση, ἐξασφαλίζεται μέ τά συγκεκριμένα φυτικά ὕληνά πού
χρησιμοποιοῦνται, ἀλλά καί μέ τήν κυκλική τους μορφή. Στούς
νεοελληνικούς συμβολισμούς τῶν φυτῶν (καί τοῦ κύκλου) ἀνα-
γνωρίζονται εὐκόλα στοιχεῖα ἀπό δοξασίες εἰδωλολατριῆς, τά
ὁποῖα ἐνσωματώθηκαν, μέ πνευματικούς καί ὀπωσδήποτε ἐπιφα-
νειικούς καί διάφανους μεταπλασμούς, στό χριστιανικό σύστη-
μα συμβόλων (σ.100-106). Στό σημεῖο αὐτό δίνεται ἡ εὐκαιρία

στήν υποφήφια νά δείξει τήν κριτική καί συνδυαστική της ικανότητα παράλληλα μέ τήν ανάλογα διεισδυτική μελέτη τῶν κειμένων καί τῶν μαρτυριῶν, πού σέ υποδειγματική ἀφθονία συγκέντρωσε.

Τό ἠθικό-πνευματικό χριστιανικό περιεχόμενο ἀποδόθηκε στά στεφάνια ὕστερα ἀπό ἔντονες ζυμώσεις καί συζητήσεις ἀνάμεσα στούς Πατέρες, ἀλλά καί πιέσεις ἀπό τή "βάση", πού ἀσκήθηκαν στήν ἐκκλησιαστική ἡγεσία, ἡ ὁποία ἀρχικά τά ἀπέριπτε ὡς εἰδωλολατρικά, τελικά ὅμως ἐγκατέλειψε τήν ἄτεγκτη θέση: CAPUT NON CORONAMUS καί ὑποχρεώθηκε νά ἐξεύρει δικούς της συμβολισμούς, θεωρώντας τα φορεῖς τῶν χριστιανικῶν ἀξιῶν τῆς ἀγνότητας, τῆς καθαρότητας, τῆς παρθενίας, τῆς σωφροσύνης, τῆς σεμνότητας. Στά πατερικά κείμενα τοῦ 5ου αἰ. κάθε ἔχνος πολεμικῆς ἔχει χαθεῖ (σ. 107-116). "Ἡ διαχρονική αὐτή θεώρηση τοῦ θέματος μέσα ἀπό τά πατερικά κείμενα, σημειώνει ἡ υποφήφια, ἀποδείχνει ὅτι ἡ χρήση τῶν γαμήλιων στεφάνων δέν σταμάτησε ποτέ καί ταυτόχρονα ἐπαληθεύει τήν ἄποψη πού διατυπώθηκε (βλ. παραπάνω σ. 107) σχετικά μέ τή συμβολή τοῦ λαοῦ στήν πορεία τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν: ἡ τελική μεταστροφή τῆς ἀρνητικῆς στάσης τῶν Πατέρων καί ἡ πλήρης ἀφομοίωση τοῦ ἔθιμου μέσα στά χριστιανικά σχήματα ἀποτελοῦν οὐσιαστικά νίκη τῆς λαϊκῆς παράδοσης". Ἡ κ. Ἀντζουλιάτου, χωρίς νά ἔχει ὑπόψη της τίς ἔντονες θεωρητικές συζητήσεις πού συγκλόνισαν τή νεοσύστατη Λαογραφία στά τέλη τοῦ περασμένου καί στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ δικοῦ μας αἰῶνα, συνέλαβε, σωστά κατά βάση, μέ τή μελέτη ἑνός καί μόνου ἀντικειμένου, τῆ διαλεκτική σχέση πού συνδέει τά "ἐπάνω" καί τά "κάτω" κοινωνικά στρώματα κατά τή διαδικασία δημιουργίας τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ μάζες ὑποχρέωσαν τήν ἡγετική τάξη τῆς Ἐκκλησίας νά δεχθεῖ βασιικά

στοιχεῖα τῆς προχριστιανικῆς συμπεριφορᾶς της, ἐνῶ οἱ ἴδιες μιμήθηκαν στοιχεῖα "ἀπό πάνω", τῆς κοσμικῆς ἡγετικῆς τάξης, πού τά θεωροῦσαν ἀπαραίτητα γιά μιά, ἔστω καί "εἰκονική", κοινωνική ἀνάδειξή τους. (Βέβαια ἡ θέση ἐνός προβλήματος δέν περιέχει αὐτόματα καί τήν ἐρμηνεία του. Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἀποδοχῆς, τελικά, ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς χρήσης τῶν στεφάνων θά μπορούσε νά ἀποτελέσει ἰδιαίτερην ἐργασία, στήν ὁποία θά συμπεριλαμβάνονταν καί ἄλλα τέτοια παραδείγματα υἱοθετημένων ἀπό τήν Ἐκκλησία προχριστιανικῶν στοιχείων. Θά ἔλεγα ὅτι ἡ "πίεση" τῶν λαϊκῶν μαζῶν γιά τά θέματα αὐτά ἐνοχλοῦσε ὀλοένα λιγότερο τοὺς κήλους τῶν ἰθυόντων, ὅσο ὁ Χριστιανισμός ἀπομακρυνόταν προοδευτικά ἀπό τόν "ἐπαναστατισμό" τῶν πρώτων χρόνων καί ἔβλεπε ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά, "διακοσμητικά" κατὰ βάθος, δέν παρεμπόδιζαν τή διαδικασία τῆς ἐγκαθίδρυσης καί τῆς ἐμπέδωσής του. Τίς σκέψεις αὐτές ἔκανα καί ὅταν διάβαζα, σέ πρώτη φάση, τήν ἐργασία τῆς κ. Ἀντζουλάτου, δέν ἔκρινα ὅμως σκόπιμο νά τῆς ὑποδείξω τήν ἐκ μέρους της υἱοθέτησή τους. "Ἄλλωστε τό διαλεκτικό σχῆμα "ἐπάνω-κάτω" παραμένει, ἔτσι καί ἀλλιῶς.)

Τό θέμα τῆς μίμησης ἔθεσε φευγαλέα ἡ κ. Ἀντζουλάτου μιλώντας γιά τή μορφολογία τῶν στεφάνων, τώρα ὅμως τό ἐξετάζει πιά συστηματικά, μιλώντας γιά τοὺς "ἡγεμονικούς συμβολισμούς" (σ. II6-II26). Ἡ ἔννοια τῆς ἡγεμονίας πού ἀποδίδεται στό στεφάνια τοῦ γάμου πηγάζει ἀπό τήν ἡγεμονική ιδιότητα τῶν νεοσύμφων (βλ. σχετικῆς εὐχῆς στή σ. II6). Ἄλλὰ μέ "δόξα καί τιμή" (κοινός τόπος τῶν εὐχῶν αὐτῶν) δέ στεφανώνονται μόνο οἱ νεόνυμφοι. Ἡδη ὁ Ψαλμός η' (5-7) ἀναγνωρίζει τή θέση τοῦ ἀνθρώπου κοντά στοὺς ἀγγέλους, τόν θεωρεῖ στεφανωμένο, ἐπίσης, μέ δόξα καί τιμή, καθώς τά πάντα εἶναι ὑποταγμένα "ὑπό κάτω

τῶν ποδῶν αὐτοῦ". Ἔτσι "τό στεφάνι τῆς δόξας καί τῆς τιμῆς ἐπιβεβαιώνει τήν ἡγεμονική θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στό σύμπαν". Ἀνάπτυξη τῆς ἀρχικῆς αὐτῆς ἰδέας ἀποτελεῖ ἡ γαμήλια εὐχή· ἀπό τό περιεχόμενό της "προκύπτει ἕνας νέος συμβολισμός τῶν γαμήλιων στεφάνων, ὁ ὁποῖος δέ στηρίζεται στίς δεισιδαιμονικές καί ἠθικοχριστιανικές ζυμώσεις (...), ἀλλά σέ ἀντιλήψεις πού ἔχουν σχέση μέ τή θρησκευτική καί κοσμική ἔννοια τῆς ἡγεμονίας, πού ἀποδίδεται στούς νεονύμφους" (σ.ΙΙ7). Ἐξἄλλου τό γενικό αὐτό περιεχόμενο τῆς ἡγεμονίας ἐξειδικεύεται μέ τή μίμηση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας στό Βυζάντιο, πού ἐπιβίωσε, σέ ἀρκετές περιπτώσεις, ἐθιμικά ὡς τά νεώτερα χρόνια. Ἡ ἄποψη αὐτή τεκμηριώνεται μέ ὀρισμένα σοβαρά, κατά τή γνώμη μου, στοιχεία: α) ὑπάρχει μαρτυρία, ἀπό ἀρκετούς τόπους, γιά χρήση, ἀπό τόν ἄντρα, κατά τή στέψη, κόκκινου χιτώνα, πού εἶναι "τό κατεξοχήν σύμβολο τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας" (σ.ΙΙ8 κέ βέβαια τό κόκκινο χρώμα παίζει ἐντελῶς ἰδιαίτερο ρόλο στήν ὅλη τελετουργία τοῦ γάμου, κι αὐτό δέν τό ἀγνοεῖ ἡ ὑποψήφια, ὅ.π., σημ.5. Ὡστόσο νομίζω ὅτι ὀρθά ἐδῶ συνδέει τό χιτώνα μέ τήν αὐτοκρατορική ἐθιμοταξία κι ὄχι μέ τίς ἀρχαῖες μαγικές-μιμικές παραστάσεις θυσίας). β) ἀληθινό εὖρημα ἀποτελεῖ ἡ πληροφορία ἀπό τήν Καππαδοκία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, μετά τήν τέλεση τοῦ μυστηρίου, τό ζευγάρι ἔπαιρνε θέση στό νάρθηκα κι ἕνας ἀπό τούς μαθητές τοῦ σχολείου, ραίνοντάς το μέ ροδόσταμο, προσφωνοῦσε πρῶτα τόν ἄντρα μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: "Ζήτω ὁ ἐντιμότατος καί εὐγενέστατος νυμφίος (δεῖνα), ζήτω!". Μέσα στίς ζητηπραυγές τοῦ πλήθους ἀκολούθησε ἀνάλογη προσφώνηση γιά τή νύφη, τούς συγγενεῖς, παράνυμφους, "νυμφαγωγούς". Ὅτι ἡ εἴδηση αὐτή δέν εἶναι μεμονωμένη καί ἀβάσιμη, τεκμηριώνεται ἱκανοποιητικά στή σ.Ι20, σημ.2, ὅπου βλέπουμε ὅτι τό ἴδιο μαρτυρεῖ γιά τούς γάμους αὐτοκρατόρων ὁ

Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος κτ ὄπου ἡ κ. Ἀντζουλάτου παραθέτει ἀκόμα τὴν ἐνδιαφέρουσα γνώμη τοῦ ABBOTT, MACEDONIAN FOLKLORE, σ.174, σημ.2, ὅτι τὰ ἐπίθετα "ἄξιος", "ἀξιότατος", ποὺ ἀποδίδονται στὸν κουμπάρο, ἀποτελοῦν ἐπιβιώσεις τῆς τελετῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς στέφης * γ) ἡ πληροφορία, ποὺ δίνει ὁ Μέγας ἀπὸ τὸ Σηοπὸ τῆς Θράκης, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἐμπλουτιστεῖ μὲ πλῆθος παράλληλα (ἡ ὑποφήφια, σ.120, σημ.1, δίνει ἀκόμα δύο), ὅτι δηλαδή τὴν ὥρα τοῦ ντυσίματος ἔβαζαν "τὸ γαμπρὸ νὰ πατήσει μέσα σ' ἓνα σιδεροσίφι" καὶ μετὰ 4-5 φίλοι τὸν σήκωναν ψηλά ("τὸν ἀξίωνα"), εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναχθεῖ, ὅπως γράφει ἡ κ. Ἀντζουλάτου, σὲ βυζαντινὸ αὐτοκρατορικὸ πρότυπο· θὰ πρέπει νὰ εἶναι πάντως σαφέστερη, διευκρινίζοντας πῶς τὸ "σίφι" ἐδῶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὑποκατάστατο τῆς ἀσπίδας (λείπουν πάντως οἱ παραπομπές ἀπὸ τὴν ἐργασία της στὸ σημεῖο αὐτό)· δ) στὰ ἐπιχειρήματά της προσθέτει καὶ μεγάλον ἀριθμὸ στίχων δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ γάμου (σ.121 κέ.), τὰ ὁποῖα, βέβαια, μποροῦμε νὰ χρησιμοποιοῦμε, χωρὶς ὥστόσο καὶ νὰ λησμονοῦμε, ὅτι ἡ προσωυμία "βασιλιάς", "ρήγας" κλπ. ἔχει καταντήσει ἓνα εἶδος "τόπου" ὀφειλόμενου στὴν πολὺ γνωστὴ τάση τῆς δημοτικῆς ποίησης γιὰ SUBLIMATION.

"Ὡς σημειωθεῖ, ὅτι τὴν κοσμικὴ-αὐτοκρατορικὴ διάσταση τῆς γαμήλιας στέφης καὶ τῶν στεφάνων ὑποστηρίζουν ὁ GOAR καὶ ὁ MADJUR (ὁ τελευταῖος τὴν περιορίζει στὸν ἄντρα, δὲν τὴν ἐπεκτείνει καὶ στὴ γυναίκα: σ.125, σημ.5).

Ἡ περιγραφή τέλος τῶν δημοσιευόμενων παραδειγμάτων, στὸ ἐπίμετρο, ἔχει τρεῖς ἀρετές, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες (ὅσο καὶ δυσκατάρθωτες): σαφήνεια (πάλι) καὶ ἀκρίβεια.

"Ἔχω τὴν ἐντύπωση πῶς ἡ σημασία τῆς ἐργασίας τῆς ὑποφήφιας

δηλώθηκε ήδη, με την ανάλυσή της. Πάντως πρέπει να τονίσω ιδιαίτερα εδώ μια πλευρά: τη συμβολή της στην κατάδειξη, με ένα συγκεκριμένο παράδειγμα και κατά ένα εξαιρετικά τεκμηριωμένο τρόπο, των στενών σχέσεων που συνδέουν το νεώτερο Έλληνισμό με το Βυζάντιο. Μορφές της νεοελληνικής ζωής φτάνουν ως τη βυζαντινή εποχή, όπου, πιθανότατα, έχουν και την άφετηρία τους. Το θέμα τουτο δεν έχει διόλου εξαντληθεί, αλλά καλά φέν έχει ακόμα αρχίσει. Το μῶ να πῶ, ὅτι ακόμα κι αὐτός ὁ Κουκουλές, με τὸ μνημειῶδες ἐξάτομο ἔργο του "Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς", πού μᾶς πρόσφερε τὸ πανόραμα τοῦ μεσαιωνικοῦ μας πολιτισμοῦ, δέν τὸ ἔκανε αὐτό με μιάν ὀλότελα ἀπελευθερωμένη, "βυζαντινή" συνείδηση· ἐνδιαφερόταν κι αὐτός γιὰ τὴν παρουσίαση τῶν κοινῶν σημείων με τὴν ἀρχαία κληρονομιά, ὅχι τῶν ιδιογενῶν, νὰ τὰ πῶ ἔτσι. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ θεωρῶ χρέος μου νὰ ἐξάρω τὴ σημασία μιᾶς ἐργασίας τοῦ μακαρίτη καθηγητῆ Γ.Κ.Σπυριδάκη, γιὰ τὴν "Ἐπιστημονικὴν θεμελίωσιν τῶν λαογραφικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι", ΕΦΣΗΑ, 1965-1966 (ἦταν τὸ ἐναρτητήριο μάθημά του), ὅπου ἔδωσε ξεχωριστὴ ἔμφαση στὸ ρόλο τοῦ Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου (1813-1881) στὴ δεκαετία 1851-1860, δεκαετία κρίσιμων ζυμώσεων γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ιστορικῆς καὶ πολιτιστικῆς συνείδησης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ὁ Ζαμπέλιος πρῶτος (καὶ πολὺ νωρίς), στάθηκε κριτικὰ ἀπέναντι στὴν ἀρχαιολογικὴ-πατριωτικὴ ἔφεση τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων καὶ λογίων, οἱ ὁποῖοι, πιεσμένοι, κυρίως ψυχολογικά, ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Φαλλμεράγερ, μοναδικὸ ὄραμα εἶχαν μπροστὰ στὰ μάτια τους τὴ συνέχεια τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὑπερπηδώντας, με ἓνα ἀκατανόητο σήμερα ἄλμα, τὸ Μεσαίωνα μας. Ὁ Ζαμπέλιος τόνισε τὴν ὑπαρξὴ ἐνός "πρώτου" καὶ "ἀμέσου" στρώματος "ὑπὸ τὸν νεώτερον ἑλληνικὸν πολιτισμόν", τοῦ "μεσαιωνικοῦ", χωρὶς τὴ

γνώση τοῦ ὁποίου ἡ μελέτη τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ θὰ ἦταν ἐντελῶς ἑλλιπής (βλ. Σπυριδάκη, ὅ.π., σ.485 κέ.). Ἐχω λοιπὸν τὴν ἱκανοποίηση, ὅτι τόσο στὴν ἐργασία τοῦ κ. Αἰματερινίδη, γιὰ τὶς αἱματηρές θυσίες, ὅσο καὶ στὴν ἐργασία τῆς κ. Ἀντζουλάτου (σ'αὐτὴν ἀκόμα περισσότερο καὶ περισσότερο, νομίζω, ἀδιαμφισβήτητα) παρέχονται κάποιες συγκεκριμένες προϋποθέσεις γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῶν βυζαντινῶν ριζῶν τοῦ νεώτερου ἑλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Σοβαρὰ κενὰ ἢ λάθη στὴν ἐργασία τῆς κ. Ἀντζουλάτου δέν διαπίστωσα, ἐγὼ τουλάχιστον, ἀφοῦ εἶχαν προηγηθεῖ δύο ἀναγνώσεις μου. Λάθη στὴν ἀντιγραφή ἢ καὶ ἄλλα, ἐπουσιώδη πάντως, ἔχω σημειώσει στὸ ἀντίτυπο ποὺ διαθέτω καὶ θὰ τὰ θέσω ὑπόψη τῆς ὑποψήφιας. (π.χ. ἡ παραπομπή στὸ 2ο τόμο τῶν "Λαογραφικῶν Συμμελεικτων" τοῦ Ν.Γ.Πολίτη γίνεται ἄλλοτε στὴν 1η ἐκδοση (1921) καὶ ἄλλοτε στὴ 2η (1975), χωρὶς ἐνοποίηση· τὸ EUCHOLOGION ... τοῦ GOAR μεταβάλλεται στίς παραπομπές σὲ Εὐχολόγιον. Ὁ τίτλος "Ἐπιθεσις τῆς βασιλείου τάξεως" τοῦ γνωστοῦ ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου στὴ σ. 56, σημ.4 γράφεται μὲ τὴ γαλλικὴ μεταφορά του ἀπὸ τὸν ἐκδότη καὶ μεταφραστὴ VOGT. Αὐτὰ εἶναι καὶ τὰ πλεονάζοντα παραρτήματα ποὺ διαπίστωσα. Θὰ προσθέσω τὸ λαθασμένο, καθὼς νομίζω, τρόπο, ποὺ παραπέμπει ὅταν πρόκειται γιὰ κώδικες, τοὺς ὁποίους δέν εἶδε ἡ Ἰδία (δέν ἦταν αὐτὸ ἔργο της), ἀλλὰ χρησιμοποίησε ἀπὸ δευτέρο χέρι, π.χ. ἀπὸ ἐργασία τοῦ Τρεμπέλα (βλ. σ.60,62,87,90, 114,115 κ.ά.). Ἐπρεπε νὰ παραπέμφει στὸ συγγραφέα, δίνοντας σὲ πᾶρένθεση τὶς διευκρινίσεις ποὺ κρίνει σκόπιμες, π.χ. ἐποχή τῶν χφ. κλπ.

Φυσικά ή πεποιθήσή μου, ότι πρόκειται για σημαντική συμβολή στη μελέτη του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού, παραμένει ανέρπια. Δέν είναι δυνατό έξάλλου νά παραγνωρίσει κανείς εύκολα τή μεγάλη εύχέρεια τής κ. 'Αντζουλάτου νά συλλαμβάνει τά θέματα και τά προβλήματα, νά τά κατατάσσει και νά τά συσχετίζει στη σιέψη της μέ σπάνια καθαρότητα και ανάλογα νά τά έκθέτει. 'Η σιέψη της και ο λόγος της, έναρμονισμένα, δίνουν ένα όχι συνηθισμένο στους καιρούς μας αποτέλεσμα στοχαστικής και έκφραστικής άνεσης. Τέλος ή εύσυνειδησία της τήν ώθησε ώς τήν έξιχνίαση (και προμήθεια) έξαιρετικά σπάνιων και δυσπρόσιτων έργασιών, όπως του MADER, ή τή μελέτη, "έξ ύπαρχής", δύσκολων έργων, όπως του Τερτυλλιανού τό DE CORONA.

Εισηγοῦμαι στη Σχολή τήν κατ'άρχήν έγκριση τής διατριβής.

M. M. η 773

ΕΥΡΥΔΙΚΗΣ ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ - ΡΕΤΣΙΛΑ

ΤΑ ΣΤΕΦΑΝΑ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ
ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1979

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ..... σελ. 3

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Τά ύλικά

1. ΦΥΤΑ

- α' Κλήμα: γεωγραφική διάδοση, τρόποι κατασκευής, μορφή, διακόσμηση..... " 5
- β' Διάφορα άλλα φυτά (έλιό, δάφνη, μυρτιά, βάγια, λυγαριά, βασιλικός, λουλούδια): γεωγραφική διάδοση, τρόποι κατασκευής, μορφή, κύριοι ή διακοσμητικοί ρόλοι..... " 28

2. ΜΕΤΑΛΛΑ

- α' Είδος μετάλλων, γεωγραφική διάδοση, μορφή, ὄροι κτήσης..... " 36
- β' Τά μέταλλινα γαμήλια στέφανα στόν τομέα τῆς τέχνης καί τῆς τεχνικῆς. Δείγματα..... "

3. ΑΛΛΑ ΥΛΙΚΑ ..... " 53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Τό Τελετουργικό

1. ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΤΕΛΕΤΗ

- α' Ἡ κατασκευή (ἢ ἀγορά) τῶν στεφάνων..... " 73
- β' Ἡ πομπική μεταφορά τῶν στεφάνων στήν ἐκκλησία " 74

2. Η ΣΤΕΨΗ

- α' Τό στεφάνωμα..... " 76
- β' Τό φίλημα τῶν στεφάνων..... " 78

3. ΜΕΤΑ ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ

α' Πομπική μεταφορά τῶν στεφάνων στήν κατοικία τῶν νεονύμφων.....	σελ.	87
β' Ἡ λύση τῶν στεφάνων.....	"	90
γ' Φύλαξη καί τελική τύχη τῶν στεφάνων.....	"	96

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Οἱ συμβολισμοί

α' Συνειρμικοί - μαγικοί συμβολισμοί.....	"	99
β' Χριστιανικοί ἠθικοθρησκευτικοί συμβολισμοί.....	"	107
γ' Ἑγεμονικοί συμβολισμοί.....	"	116
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ.....	"	127
ΕΠΙΜΕΤΡΟ (Μετάλλινα γαμήλια στέφανα-Πρώτη καταγραφή)	"	131
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	"	160
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	"	163
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ.....	"	185

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τά νεοελληνικά γαμήλια έθιμα, πέρα από τό τελετουργικό τυπικό πού παρουσιάζουν, έχουν ένα πολυδιάστατο συμβολικό περιεχόμενο, υπαγορευμένο από τήν ψυχική και πνευματική στάση του λαού άπέναντι στο γάμο, πού αποτελεί όρόσημο στη ζωή του ανθρώπου, καθώς σημαδεύει τό πέρασμά του σε νέα βιώματα, σε μιάν άλλη οίκογενειακή κατάσταση και κοινωνική σχέση, κάτω από τή νέα του ιδιότητα.

Ένα από τά βασικά γαμήλια έθιμα στην όρθόδοξη ελληνική και λαϊκή παράδοση είναι ή χρήση στεφάνων. Η παρουσία του συγκεντρώνει, μέ τήν ιστορία και τήν τελετουργία του, πλήθος συμβολισμών. Η διερεύνηση τών συμβολισμών αυτών, καθώς και ή εξέταση τών υλικών κατασκευής, τής μορφής και τής τελετουργικής χρήσης τών γαμήλιων στεφάνων, είναι τό αντικείμενο τής μελέτης αυτής.

Η σύνθεση τής εργασίας μου στηρίζεται σε πληροφορίες πού άντλήθηκαν από άνέκδοτο άρχαιακό υλικό λαογραφικών Ίδρυμάτων και από δημοσιευμένες λαογραφικές εργασίες, καθώς και σε στοιχεία πού προέκυψαν από τή μελέτη τών ίδιων τών αντικειμένων, κι από τήν αντίστοιχη άμεση λαϊκή πληροφόρηση.

Χρονολογικά τό υλικό πού συγκέντρωσα καλύπτει τήν περίοδο μεταξύ τών αρχών του 19ου και τών μέσων του 20ου αιώνα. Σε αρκετά σημεία γίνονται αναφορές και σε προγενέστερες εποχές -τή βυζαντινή και τήν αρχαία-, όταν κρίθηκε σκόπιμο νά υπογραμμιστεί ή συνέχεια τής έθιμικής αυτής παράδοσης.

Ο γεωγραφικός χώρος πού καλύπτει τό υλικό είναι ή κυρίως Ελλάδα, νησιωτική και ήπειρωτική, ή Κύπρος, μέ τά κοινά ελληνικά έθιμα, αλλά και ή ελληνική Μικρασία και ή Θράκη, πού πριν από τίς γνωστές ιστορικές πληθυσμιακές

τους ανάκαταξεις, αποτελοῦσαν σημαντικό τμήμα τῆς πολιτιστικῆς μας ἐνότητος.

Ἡ εἰδολογικὴ κατάταξη τῶν στεφάνων, με βόση τό ὕλικό κατασκευῆς τους, καί ἡ ἐκθεση τῶν τελετουργικῶν ἐνεργειῶν πού προσδιορίζουν τή χρήση τους, αποτελοῦν τό περιεχόμενο τῶν κεφαλαίων Α' καί Β'.

Ἡ ἰδιαίτερη ψυχικὴ σχέση, πού συνδέει τό λαϊκό ἄνθρωπο με τά ἀντικείμενα αὐτά καί τήν ἐθιμοτυπικὴ χρήση τους, ἀναλύεται στό κεφάλαιο Γ', ὅπου ἐρμηνεύεται τό συμβολικό περιεχόμενο τῶν γαμήλιων στεφάνων (ἐπιμέρους ἐρμηνεῖες συμβόλων με μικρότερη καί σχεδόν αὐτόδηλη σημασία γίνονται καί σέ μερικές ἄλλες περιπτώσεις, κ.χ. στά σχετικά με τή διακόσμηση τῶν μετάλλινων στεφάνων).

Ἐπειδή τά μετάλλινα στέφανα, ὡς ἔργα χειροτεχνίας, ἐντάσσονται καί στό χῶρο τῆς λαϊκῆς τέχνης, δημοσιεύω σέ ἐπίμετρο κατάλογο δειγμάτων πού ἐξετάζονται καί δημοσιεύονται γιά πρώτη φορά καί προέρχονται ἀπό Μουσεῖα καί ἰδιωτικὲς Συλλογές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΤΩΝ ΣΤΕΦΑΝΩΝ

Ι. ΦΥΤΑ

α) Κλήμα

Από τα φυτικά υλικά, πού χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των νεοελληνικών γαμήλιων στεφάνων, ή κληματοβεργα αποδείχεται -όπως συμπεραίνουμε από τη συχνότητα των παραδειγμάτων- τό περισσότερο δημοφιλές, μέ παράδοση πού κρατάει τουλάχιστον από τη βυζαντινή εποχή¹ και συνεχίζεται στην Τουρκοκρατία. Έχουμε σχετική περιγραφή γαμήλιας τελετής στη Μύκονο, από τό Γάλλο περιηγητή του τέλους του 17ου αί. Pitton de Tournefort: "Le Papas ... mit sur leur tête a chacun une couronne de branches de vigne..."², και άλλη παρόμοια περιγραφή από τους περιηγητές του τέλους του 18ου αί. Dimo και Nicolò Stephanopoli, οι όποιοι επισκέφτηκαν την Άνατολή στό διάστημα 1797-1798 και έκθέτοντας τόν ιδιωτικό βίο της Μάνης του 18ου αί. αναφέρουν: "le prêtre se tournant vers l'autel bénit les couronnes. Ces couronnes sont de cep de vigne..."³.

Οι μαρτυρίες των νεώτερων χρόνων -πού είναι πιό πυκνές- μάς πληροφορούν, ότι ή κληματοβεργα μπορούσε νά

1. Φαίδωνος Κουκουλέ, ΒΒΠ Δ', έν 'Αθήναις 1951, σ.107, (ή ΕΕΒΣ 2 (1925), σ. 31). Βλ. και μαρτυρία εις Έμμ. Γεωργιλᾶ, θανατικόν της Ρόδου (1498):

Βάλλει γομάρι 'πάνω του κ' εις τό κεφάλιν κλῆμα (στ.421)

Κάλλιον νά μήν εἶχεν 'βλογηθῆν νά μήν εἶχαν βάλειν κλῆμα(στ.440)

(Wil. Wagner, Carmina Graeca Medii Aevi, Lipsiae: 1874,σ.45,46).

2. Pitton de Tournefort, Relation d'un Voyage, Paris 1717, τ.1, σ.125. 'Ο Tournefort ἄρχισε τήν περιήγησή του στην Άνατολή τό 1669 και ή ἔρευνά του ήταν συστηματική και ἐπιστημονική' βλ. Κυριακού Σιμοπούλου, Ξένοι Ταξιδιωτες στην Έλλάδα (333 μ.Χ. - 1700), τ. Α', 'Αθήνα 1972², σ.716.

3. Dimo et Nicolò Stephanopoli, Voyage, Paris, 1800, τ.2, σ. 5. Βλ. και Κυριακού Σιμοπούλου, ὀ.π., τ. Β', 'Αθήνα 1973, σ. 755.

χρησιμοποιηθεῖ μέ πολλές παραλλαγές: σκέτη, χωρίς άλλη (διαίτερη διακόσμηση, ὅπως συνέβαινε, ὡς τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, στό χωριό Κοροπλέσι τῶν Ἀγράφων¹, ἢ στό Ἀνατολικό Ξηροβούνι Ἡπείρου², ὅπου τά κατασκευασμένα ἀπό κλώνους κληματαριάς στέφανα ἦταν λύση πρόχειρη, μέ τήν ὁποία ἀντιμετώπιζαν -σέ ἐξαιρετικά ἐκτακτες περιπτώσεις- τήν ἔλλειψη στεφάνων. Τό γεγονός δήλωναν μέ τή φράση: "τῶβαλαν τήν κλημασίδα" καί προφανῶς ἐννοοῦσαν τήν τέλεση τοῦ γαμήλιου μυστηρίου. Ἐπίσης τό ἴδιο μαρτυρεῖται σέ γαμήλιο τραγούδι ἀπό τή Βόρεια Ἡπειρο, πού τραγουδιέται ἀπό τούς καλεσμένους, ὅταν κατευοδώνουν τόν κουμπάρο, μετά τό γλέντι στό σπίτι τοῦ γαμπροῦ:

"Στό καλό καλέ μας νοῦνε
στό καλό καί τιμημένα
ὅπως κόπιασες μέ κλῆμα
νά κοπιᾶσεις καί μέ λάδι"³

Τήν ἴδια πληροφορία, ἀπό ὅμοιο τραγούδι, γιά χρήση κλημασίδας στά στέφανα τοῦ γάμου στήν Ἡπειρο, ἔχουμε ἀπό τήν κωμόπολη Τσαμαντᾶ:

"ᾠρα καλή σου νοῦνε
.....
ἐφέτο μέ τό κλῆμα
τοῦ χρόνου μέ τό λάδι"⁴

Γενικότερα παρατηροῦμε ὅτι οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι τοῦ τραγουδιοῦ ἀποτελοῦν πανελλήνια εὐχή, πού λένε στόν κουμπάρο ὅταν τελειώσει τό γαμήλιο μυστήριο -καί τοῦ εὐ-

1. Δημ. Στ. Τόλη, Τό χωριό Κοροπλέσι καί ἡ περιοχή Ἀγράφων. Ἱστορία-Λαογραφία, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 181.

2. Σωκρ. Γεωργούλα, Λαογραφικά Ἀνατολικοῦ Ξηροβουνίου, Ἠπ. Ἔστ. 16 (1967), σ. 194.

3. Κατίνας Γ. Παπᾶ, Γαμήλια Ἔθιμα τῆς Βορείου Ἡπείρου, Ἠπ. Ἔστ. 5 (1956), σ. 456.

4. Νικολ. Νίτσου, Μονογραφία περί τῆς ἐν Ἡπείρῳ κώμης τοῦ Τσαμαντᾶ, ἐν Ἀθήναις 1926, σ. 123.

χονται νά εἶναι ἄξιος καί νά βαφτίσει τό πρῶτο παιδί τοῦ ζεύγους- ἄρα καί πανελλήνια μαρτυρία γιά τό ἔθιμο. "Ἐτσι καί στή Μ. Ἀσία ἡ εὐχή εἶναι γνωστή: στήν Κύζικο λένε : "παντάξιος ὁ σύντεκνος πού ἔβαλε τό κλῆμα, νά βάλει καί τό λαδικό νά βγεῖ ἀπό τό κρεῖμα"¹. Εἰδικά στήν Ἀρτάκη Κυζίκου, στή Βιθυνία τῆς Μ. Ἀσίας, ὡς τό 1922, ἀμέσως μετά τή στέψη καί τό φίλημα τῶν νεονύμφων ἀπό τούς προσκαλεσμένους, ἓνας ἀπό τούς φίλους τοῦ κουμπάρου κράζοντας "παντάξιε κουμπάρε, ὅπως ἔβαλες τό κλῆμα νά βάλεις καί τό λάδι", σήκωνε ψηλά μετέωρο τόν κουμπάρο. Αὐτό ἦταν τό "ἀξίωμα τοῦ κουμπάρου"².

Εἶναι δυνατόν ἐπίσης νά συναντήσουμε πολύ συχνά αὐτήν τήν εὐχή ἀντίστροφα, δηλαδή: "ἀπού βαλε τό λάδι νά βάλει καί τό κλῆμα" καί τότε ἐννοοῦν: νά εἶναι ἄξιος ὁ κουμπάρος πού βάφτισε, νά παντρέψει καί τό νεοφώτιστο. Ἡ εὐχή αὐτή ἔχει διάφορες παραλλαγές, π.χ. στήν Κρήτη: "ἀπού βαλε τό λάδι νά βάλει καί τό κλῆμα"³, στήν Ἀθήνα ὁ παλιότερος τύπος τῆς εὐχῆς ἦταν: "ὅπως ἔτρεξες ἔς τό λάδι νά τρέξεις καί ἔς τό κλῆμα"⁴, στήν Κύζικο (ὅπου πάλι ἔχουμε "ἀξίωμα τοῦ κουμπάρου")⁵: "καθώς ἔβαλες τό λάδι νά βάλεις καί τό κλῆμα"⁶, στήν Οἰχαλία: "καί κλῆμα"⁷, σύν-

1. Εὐάγγ. Ἀθ. Μπόγνα, Ἡ παλιά Μηχανιώνα. Ἱστορικά-Γλωσσικά καί Λαογραφικά στοιχεῖα, Ἀθήναι 1964, σ. 123.
2. Κων. Μακρῆ, Ἡ Κύζικος καί Ἀρτάκη ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, ὑπό Κων. Σ. Μακρῆ, ἱατροῦ (1850-1920), μετά τινων συμπληρώσεων ὑπό Ἱπποκρ. Κ. Μακρῆ, ἱατροῦ. Μετά προλόγου τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀντ. Κεραμοπούλλου, Κωνσταντινούπολις 1901 - Ἀθήναι 1940, σ. 428 (ΚΜΣ χφ. Βιθ. 32,6).
3. Παύλ. Γ. Βλαστοῦ, Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ. Ἡθῆ καί ἔθιμα Κρητῶν συλλεχθέντα ὑπό —, ἐν Ἀθήναις 1893, σ. 61.
4. Ν. Γ. Πολίτου, Γαμήλια Σύμβολα, Λαογραφικά Σύμμεικτα Β', ἐν Ἀθήναις 1975², σ. 276 σημ. 3.
5. Κων. Μακρῆ, ὁ.π., σ. 429.
6. Ν. Γ. Πολίτου, ὁ.π.
7. Ν. Γ. Πολίτου, ὁ.π.

-τομη εύχή πού λένε στόν ανάδοχο τού άγορλιού, μέ τό ίδιο περιεχόμενο, στή Βόρεια Λέσβο: "έβαλες τού λάδ' νά βάλλης τσί τού κλήμα" ή "τν κληματοσύρα"¹.

Φαίνεται, ότι ή εύχή προϋπήρξε, αύτοτελής, κι ύστερα πέρασε σέ μερικούς τόπους, όπως στήν Ήπειρο, στά τραγούδια.

Από τή Μακεδονία, έχουμε πληροφορίες ότι στήν περιοχή Μαργαρίτα Πέλλας² και επίσης σέ πολλά χωριά τών Γρεβενών³ (έδω, παρά τό γενικό κανόνα τής χρήσης μετάλλινων στεφάνων) κατασκεύαζαν στέφανα από κλήμα. Από τά Γρεβενά έχουμε και σχετικό γαμήλιο τραγούδι:

"...καρτερῶ τόν κύρ νονό
νά πάει στήν Πόλη και νά 'ρθεῖ
νά φέρει κλήμα και βεργί"
νά στεφανώσ' τά νιόγαμπρα"

πού παρουσιάζει πολλή όμοιότητα μέ ανάλογο τραγούδι τής Θεσσαλίας:

"νά πᾶς στή Μπόλη και ναρθεῖς
νά φέρεις κλήμ' άγιόκλημα
νά στεφανώσεις άντρόγυνο"⁵

Κατεβαίνοντας από τό βορρά στα νότια μέρη τής ήπειρωτικῆς Ελλάδας, πληροφορούμαστε ότι στήν Πελοπόννησο

1. Φρόσως Ζούρου, 'Ο γάμος στή Βόρειο Λέσβο, 'Αθήναι 1974, σ. 22 σημ. 1. Σήμερα στή Λέσβο λέγοντας: "νά βάλλης τσί τού κλήμα" έννοοῦν τό προῖόν του, τό κρασί πού βάζει ό κουμπάρος για τό μυστήριο τής στέψης.
2. Κλ χφ. 2394, σ. 469 (Γ. Κ. Σπυριδάκης).
3. 'Ελευθερίας Παπαδάκη, "Ηθη και έθιμα τού γάμου εις τήν περιοχήν Γρεβενών, ΜΖ 68 (1972), σ. 17.
4. Τό "βεργί" (μικρή βέργα) τό συναντάμε και στό 'Αφσάρι Φαράσων Καίπαδοκίας μέ τήν όνομασία "βερί" και τήν ίδια χρήση (ΚΜΣ χφ. Δ. Λουκόπουλος).
5. Μαρίας Δ. Μιράσγεζη, "Ερευνα στή δημοτική μας ποίηση. Α". 'Ο Γάμος, 'Αθήνα 1965, σ. 138.

- και πιά ειδικά στά Τρίκαλα Κορινθίας¹, στην 'Ανδρίτσοινα² και στη Μάνη³ -ώς τίς άρχές του αιώνα μας- τά γαμήλια στεφάνια κατασκευάζονταν από κλήματα, ένώ σχετικό δίστιχο από τό "Αργος μάς οδηγεί στην υπόθεση, ότι παρόμοια χρήση δέν θά ήταν άγνωστη και έκει:

"δεκαεννιά μερόνυχτα ψάχνω για νάβρω κλήμα

για νά μάς στεφανώσει ο θεός νά βγοῦμε από τό κρῖμα"⁴.

'Απλές κληματοβεργες χρησιμοποιούσαν και στά νησιά του Αίγαίου: στη Βόρεια Εύβοια⁵, στο χωριό Φυσίνη της Δήμου⁶, στην 'Ικαρία⁷, στη Φολέγανδρο και Σίκινο⁸, στην Κίμωλο⁹ - όπου συναντάμε πάλι τή γνωστή εύχή: "έκεῖνος πού 'βαλε τό λάδι νά βάλει και τό κλήμα"- και στίς δύο μεγαλονήσους, Κύπρο¹⁰ και Κρήτη (στο χωριό Ρούστικα ΝΔ του Ρεθύμνου¹¹, στην 'Αγία Βαρβάρα Μονοφατσίου 'Ηρακλείου¹², στο

1. Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 274 σημ. 1. Και στά Τρίκαλα Κορινθίας εἶναι γνωστή ἡ παροιμιώδης φράση: "έπέρασαν τήν κλημακίδα", μέ τήν έννοια του "παντρεύτηκαν" (Ν.Γ. Πολίτου, ὀ.π., σ. 276 σημ. 2).

2. Ν.Γ. Πολίτου, ὀ.π., σ. 276 σημ. 1.

3. 'Αναργ. Ι. Κουτσιλιέρη, Γαμήλια ἔθιμα της Μάνης, Λαογρ. 19 (1960-61), σ. 174.

4. Παν. Σεφερλιῆ, Τά 'Εκατόλλογα της 'Αγάπης, Λαογρ. 2 (1910), σ. 452, δίστιχο άρ. 19.

5. Γ. Δροσίνη, 'Αγροτικά 'Επιστολαί, 'Εστία 13-14 (1882), σ. 660.

6. ΚΑ χφ. 1160 β, σ. 99 (Γ.Α. Μέγας).

7. ΚΑ χφ. 2449, σ. 15,16 (Γ.Κ. Σπυριδάκης).

8. Μ.Γ. Μερακλή, 'Ο σύγχρονος έλληνικός λαϊκός πολιτισμός, έκδ. "Ωρα", 'Αθήνα 1973, σ. 43, Στεφ.Δ. 'Ημελλου, Λαογραφική αποστολή εις τάς νήσους Σίκινον και Φολέγανδρον, ΕΛΑ 18-19(1965-66), σ. 304-305.

9. ΚΑ χφ. 2758, σ. 100 (Γ.Κ. Σπυριδάκης).

10. Γ.Χ. Παπαχαράλαμπος, Κυπριακά ἦθη και ἔθιμα, έν Λευκωσία Κύπρου 1965, (Δημοσιεύματα 'Εταιρείας Κυπριακῶν Σπουδῶν, άρ.3), σ.120.

11. 'Αρ.Ε. Παναγιωτάκη, 'Η ζωή του χωριού μου. Τά Ρούστικα ("Ἠθη-ἔθιμα-έορταί-πανηγύρια-ίστορία), 'Αθήνα 1972, σ. 81.

12. ΣΛΠΑ χφ. 706, σ.75 (Δημ.Μανωλακάκης).

Κακόδιμο Σελίνου Χανίων¹). Καί ἐδῶ ἡ σχετική εὐχή πού ἀκούγεται στά βαφτίσια: "ἀπούραλε τό λάδι νά βάλει καί τό κλήμα"², καθὼς καί ἡ μαντινάδα:

"πάσκω νά βρῶ κληματσερή νά κόψω ἓνα γιλήμα

νά μασέ στεφανώσουνε νά φύγ' ἀπού τό κρῖμα"³

εἶναι στοιχεῖα πού φανερώνουν τή χρήση τοῦ κλήματος σιὸ πλέξιμο τῶν στεφάνων τοῦ γάμου⁴.

Σέ ὀρισμένες περιοχές, ὅπως στό Βογατσικό Καστοριᾶς⁵, στά Παλαιά Ψαρά Χίου⁶, καθορίζεται ὅτι ἡ ἀπλή κληματόβεργα, πού θά χρησιμοποιηθεῖ στά στέφανα τοῦ γάμου, πρέπει νά εἶναι ἀπό ἐφτάκοιλη κληματαριά, ἐνῶ ἀντίθετα στήν Αἰτωλία ἐπικρατεῖ διαφορετική ἀποψη γιά τό ἴδιο θέμα: πιστεύουν ὅτι ἄμα τό ἀντρόγυνο στεφανωθεῖ μέ κληματόβεργα ἀπό ἐφτακοίλι κλήμα, θά κάνει παιδί μετά ἀπό ἐφτά χρόνια παντρεῖας⁷.

Στήν ὁμάδα αὐτή τῶν στεφάνων πού κατασκευάζονταν ἀπό ἀπλή κληματόβεργα, χωρίς πρόσθετα διακοσμητικά στοιχεῖα, πρέπει νά ἐντάξουμε καί τά γαμήλια στέφανα ἀπό τό Ἅγιο Γάλας Χίου, τὰ ὁποῖα ἦταν κατασκευασμένα ἀπό κληματόφυλ-

1 ΣΛΠΑ χφ. 1062, σ. 44 (Γ. Λουκάσης).

2. Εὐαγγελίας Φραγκάκι, Ἡ λαϊκή τέχνη τῆς Κρήτης. 2) Ἡ γυναικεύα φορεσιά, Ἀθήνα 1960, σ.94 σημ. 2α. Βλ. καί Παῦλ.Γ.Βλαστοῦ, Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ, ὅ.π., σ. 61.

3. Εὐαγγελίας Φραγκάκι, ὅ.π.

4. Ἡ χρήση ἐδῶ ἦταν γνωστή καί στά χρόνια τῆς Βενετοκρατίας. Βλ. Ξ.Μι. Παπαδάκη, Μορφαί τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης τοῦ 15ου καί 16ου αἰ. κατά τὰς γραμματειακὰς πηγὰς, Ἀθήναι 1976, σ.67 σημ. 5, Φαίδωνος Κουκουλέ, Συμβολή εἰς τὴν Κρητικὴν Λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας, ΕΕΚΣ 3(1940), σ. 14-15.

5. ΚΛ χφ. 2011, σ. 8 (Καλ. Βαῖνῶ).

6. ΚΛ χφ. 2075, σ. 26 (Δημ. Σπανός).

7. Δ. Λουκοπούλου, Σύμμεικτα Λαογραφικά ἐξ Αἰτωλίας, Λαογρ. 12 (1938-43), σ.60. "Ἐφτάκοιλο" στήν "Ἄνδρο ὀνομάζεται εἶδος κλήματος πού καρποφορεῖ ἐφτά φορές τό χρόνο (Δημ. Πασχάλη, Ἄνδρικόν γλωσσάριον ἢ λέξεις καί φράσεις ἐκ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς κοινῆς ἐν Ἄνδρῳ λαλιᾶς, ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 52).

λα¹. Τό είδος αυτό μάς θυμίζει ανάλογη μαρτυρία τοῦ Wachsmuth, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό γαμήλια στέφανα τῶν Νεοελλήνων ἦταν κατασκευασμένα ἀπό φύλλα ἀμπελιοῦ (aus Weinblättern)².

Μιά ἄλλη ομάδα παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία ὡς πρός τό ὕλικό. Οἱ κληματόβεργες περιβάλλονται μέ πλῆθος λουλούδια, ποικίλων εἰδῶν καί χρωμάτων, μέ ἰδιαίτερη προτίμηση στό βασιλικό. Πληροφορίες γιά τέτοια στέφανα ἔχουμε ἀπό τή Δαμασκηνέα Βοΐου Κοζάνης³ καί τόν Αὐγερινό Βοΐου Κοζάνης, ὅπου ὡς τό 1900, περίπου, οἱ κλημασίδες ἦταν ντυμένες μέ φυλλώματα καί βασιλικό⁴, ἀπό τίς Κυκλάδες, καί ἰδιαίτερα ἀπό τή Θήρα, ὅπου οἱ κλημασίδες διακοσμοῦνταν μέ λουλούδια⁵, καί ἀπό τή βόρεια Λέσβο, ὅπου τίς "κληματσοῦρες" τίς στόλιζαν μέ φυσικά λουλούδια. "Ἄν μάλιστα ἦταν χειμῶνας καί δέν ἔβρισκαν φυσικά λουλούδια, τότε τά κατασκεύαζαν ἄσπρα ἢ χρωματιστά ἀπό χαρτί — λύση πού ἦταν γνωστή καί στό χωριό Λάβαρα τῆς Θράκης⁶— ἢ ἀπό κολαριστό ὕφασμα⁷, ὁπότε πηγαίνουμε σέ μιᾶ τρίτη ομάδα

1. Κλ χφ. 2456, σ. 342 ("Ἄννα Παπαμιχαήλ).

2. Curt Wachsmuth, Das alte Griechenland im neuen von —. Mit einem Anhang über Sitten und Aberglauben der Neugriechen bei Geburt, Hochzeit und Tod, Bonn 1864, σ. 90. Τήν πληροφορία θεωρεῖ ἀνακριβή ὁ Πολύτης (Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 277 σημ. 4) χωρὶς ὅμως νά αἰτιολογεῖ τήν κρίση του. Ὡστόσο ἡ νεώτερη μαρτυρία (βλ. παραπάνω σημ. 1) ἐνισχύει, κατά τή γνώμη μου, τήν παλιότερη τοῦ Wachsmuth.

3. Κλ χφ. 2442, σ. 46-47 ('Ἀλέξ. Ἀδαμίδης).

4. Εὐαγγ. Παπαστεργίου, Λαογραφικά ἀπό τόν Αὐγερινό, Μακεδ. 2 (1953), σ. 388. Βλ. καί Δίτσας Φωκίδου, Ἀρραβῶνες, γάμος καί "πιστρόφια", ΜΖ 85 (1973), σ. 39, ὅπου περιγράφεται γάμος πού ἔγινε τό 1973 καί στόν ὁποῖο τηρήθηκαν πιστά τά παλιά ἔθιμα.

5. Γερασ. Σμυρνάκη, Ὁ γάμος εἰς τήν Πάτμον, Δωδ. Ἐπ. 1 (1947), σ. 239.

6. Λαογραφική συλλογή τῆς πόλεως Λαβάρων γενομένη ὑπό τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Λαβάρων, Θρακ. 42 (1968), σ. 115.

7. Φρόσως Ζούρου, Ὁ γάμος στή Βόρειο Λέσβο, ὁ.π., σ. 22 σημ. 1.

-στεφάνων, όπου τό κλήμα χρησιμοποιούνταν σέ συνδυασμό μέ ύφασμα ή χαρτί, δηλαδή μέ τεχνητά λουλούδια καί διακοσμητικά. Στην περίπτωση αυτή έδεναν τά κλήματα ή μέ "πανιό", όπως στην Κωμιακή¹ καί στό Φιλώτι τής Νάξου², ή μέ άπλό μαντίλι — στό όποιο ώστόσο στερώναν καί φυσικά λουλούδια (Πάτμος)³ — ή τά τύλιγαν μέ διάφορα χρωματιστά χαρτιά (χωριό Σιάννα ΝΑ τής πρωτεύουσας τής Ρόδου)⁴, ή έπλεκαν στό κλήμα — πού έπρεπε νά προέρχεται από άμπέλι μέ λευκά σταφύλια καί ήταν γνωστό μέ τό όνομα σιρίκι⁵ — χάρτινες πολύχρωμες κορδέλες: πράσινες, κόκκινες, γαλάζιες, άσπρες καί χρυσές καί κρεμοΰσαν μεταξωτές πράσι-

1. Κλ χφ. 2342, σ. 244 (Στέφ. "Ημελλος).

2. Κλ χφ. 2303, σ. 188 (Στέφ. "Ημελλος).

3. Γερασ. Σμυρνάκη, 'Ο γάμος είς τήν Πάτμον, ό.π., σ. 238. Βλ. καί 'Αθηνάς Ταρσοΰλη, Δωδεκάνησα, τ. Β', 'Αθήναι 1948, σ. 97. Στην Πάτμο τή διακόσμηση αυτή ύπαγόρευε ή αντίληψη ότι τά στέφανα συμβόλιζαν "τήν εύκληματοΰσαν άμπελον τής έκκλησίας" ('Αθηνάς Ταρσοΰλη, ό.π.), ιδέα πού περιέχεται καί στή μεγάλη εύχή τής γαμήλιας εύλογίας: "ΰψωσον αυτούς (τούς νεονύμφους) ώς τάς κέδρους του Λιβάνου, ώς άμπελον εύκληματοΰσαν" καί πού άπήχησή της βρίσκουμε καί σέ εύχή πού έδιναν στή νύφη, στή Ματσούκα του Πόντου: "άμπέλ' πολύκλαδο" (=νά είναι καρπερή), καθώς καί σέ τραγούδι πού έλεγαν τήν ώρα του ξυρίσματος του γαμπρού, στην περιφέρεια Τορούλ του Πόντου:

"νά ζοΰνε καί νά χαίρουνταν καί νά πολυτεκνοΰνε
άμπέλια μέ τά κλήματα..." (ένν.ό γαμπρός καί ή νύφη)

('Αναν. Νικολαΐδη, 'Ο γάμος στον Πόντο (στην περιφέρεια Τορούλ), Ποντ. 'Εστ. 8 (1957), σ. 4375).

4. 'Αναστ. Γ. 'Αναστασιάδου, "Ηθη καί έθιμα έν Ρόδω, Ξεν. 7(1910), σ. 49.

5. 'Ο Πολύτης (Σύμμεικτα Β', 1921, σ. 257) χαρακτηρίζει τό σιρίκι — πού χρησιμοποιούσαν καί στά γαμήλια άθηναϊκά στέφανα — ως μία ιδιαίτερη ποικιλία κλήματος, τό όποιο έχει όρισμένο αριθμό κόμπων. Βλ. καί Δ. Γρ. Καμπούρογλου, 'Αθηναϊκά. Γάμοι επί Τουρκοκρατίας, 'Εστία 13-14(1882), σ. 595 καί του ίδιου, 'Ιστορία των 'Αθηναίων, τ. Γ', έν 'Αθήναις 1896, σ. 44. Καί στή Σαντορίνη προτιμοΰσαν κληματοβέργες μέ πολλούς κόμπους — "μάθια" — "για νά κάμει πολλά παιδιά τ'άντρόγυνο" (Φιλ. Ι. Κατσιίπη, Τά στέφανα του γάμου ('Ιστορικά καί λαογραφικά τής νήσου Σαντορίνης), 'Αθήνα 1959, σ. 27).

νες ταινίες (Κάρπαθος)¹· με μετάξινες ταινίες περιτύλιγαν και στην Άνδρίτσεινα τὰ ἄφυλλα κλημάτινα κλαδιά τῶν γαμήλιων στεφάνων², καθώς και στην Κερασούντα τῆς Μ.Ἀσίας, ὅπου ἐπιπλέον τὰ διακοσμοῦσαν με μεταξωτούς θύσανους³, ἐνῶ στή Σύμη μεταχειρίζονταν κόκκινο μετάξι⁴. Στή Κάλυμνο, εἴτε χρησιμοποιοῦσαν γιά τόν ἴδιο σκοπό τίς πλουμισμένες ὑφαντές "μεσάλες"⁵, τίς ὁποῖες πρόσθεταν και ἄσπρες ἢ χρωματιστές κορδέλες⁶, εἴτε τύλιγαν τό κλῆμα πρῶτα με ἄσπρο χασέ, ὅπου νά μή φαίνεται καθόλου και ἔπειτα με πράσινες, κόκκινες ἢ και γαλάζιες στενές κορδέλες, με τίς ὁποῖες ἔδεναν ψεύτικα λουλούδια⁷. Λευκό ὕφασμα ἢ τούλι χρησιμοποιοῦσαν και στή Χάλκη γιά νά τυλίξουν τὰ κλημάτινα στέφανα στά ὅποια ἀπό πίσω κρεμοῦσαν δύο ταινίες σέ χρῶμα λευκό ἢ γαλάζιο⁸, ἐνῶ στή Χρυσοβίτσα Μετσό-

1. Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου, τ. Α', Ἀθήναι 1932, σ. 80 σημ. 2, τοῦ ἴδιου, Γιά νά γνωρίσουμε τήν Δωδεκάνησο. Μελέτη ἱστορική, ἀρχαιολογική, τοπογραφική, οἰκονομική, τουριστική, λαογραφική, Ἀθήνα 1945, σ. 144.

2. Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1921, σ. 257.

3. Ἰω.Γ. Βαλαβάνη, Τά ἐν Κερασούντι κερύ τόν γάμον ἔθιμα, Πανδ. 9 (1858-1859), σ. 519.

4. Δημοσθ. Χαβιαρά, Συμαϊκά, ΖΑ 1(1891), σ. 213. Βλ. και Κ. Ρωμαίου, Ἡ κληματόβεργα στά στέφανα τοῦ γάμου, Περ. 33(1961), σ. 25. Καί στή Σύμη πρόσεχαν ἢ κληματόβεργα νά μήν προέρχεται ἀπό κλήματα πού κάνουν μαῦρα σταφύλια (Δημοσθ. Χαβιαρά, ὁ.π., Κ. Ρωμαίου, ὁ.π.).

5. "Μεσάλες": μεγάλες ὑφαντές μαντήλες ἢ ἀκόμα και τραπεζομαντήλες.

6. Κ. Ρωμαίου, ὁ.π., σ. 24. Βλ. και Γιάν. Κλ. Ζερβοῦ, Νήσου Καλύμνου παραδόσεις, ἱστορικά, παραμυθολογήματα, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, στοιχειά, στοιχειωμένοι τόποι, ἔθιμα, κακά πνεύματα, Δωδ. Ἀρχ. 3(1958), σ. 251.

7. Κ. Ρωμαίου, ὁ.π., βλ. και Ν.Γ. Πολίτου, ὁ.π., σ. 260.

8. Μιχ. Σκανδαλίδη, Ἡ Χάλκη τῆς Δωδεκανήσου (Κοινωνιογραφία - Ἠθογραφία), Ἀθήναι 1965, σ. 76. Ἐδῶ τό κλῆμα ἔπρεπε νά εἶναι καρπερό "ἐπειδή γίνεται ἢ μεταλάβωση ἀπό τό κρασί ν' ἀμπελιοῦ". Στά στέφανα πρόσδεναν μικρό καλαμένιο σταυρό, πού ἀποτελοῦσε συμβολική ἀνάμνηση τοῦ καλαμιοῦ, κἀνω στό ὅποιο στήριξαν οἱ Ἑβραῖοι τό σπόγγο με τό ξύδι, πού πρόσφεραν στό Χριστό (ὁ.π., σ. 77).

—βου Ἰωαννίνων τύλιγαν τὴν κλημάτινη βέργα ἀπλῶς μὲ χρωματιστές κλωστές¹.

Κάποτε τὰ ὑλικά αὐτὰ κατασκευῆς παρουσιάζουν ἀκόμα μεγαλύτερη ποικιλία, καθὼς συνδυάζουν ὑλικά πού ἔχουμε ἤδη συναντήσει, ὅπως π.χ. λουλούδια καὶ στελέχη ἀπὸ ὕφασμα, ἐμπλουτισμένα μὲ μπαμπάκι, χρυσές κλωστές, χρυσὰ σύρματα καὶ ἄλλα στοιχεῖα. Μαρτυρία γιὰ τέτοια σύνθετη κατασκευὴ στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸ Γάλλο περιηγητὴ τοῦ 17ου αἰ. Pitton de Tournefort², ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὡς γαμήλιο στεφάνι στὴ Μύκονο: "Couronne de branches de vigne garnie de rubans et de dentelles"³, ἀπὸ τὸν André Grasset Saint-Sauveur, πρόξενο τῆς Γαλλίας στὸ Ἴόνιο κατὰ τὰ ἔτη 1781-1798, ὁ ὁποῖος, περιγράφοντας γάμο στὴν Κέρκυρα, ἀναφέρει: "deux couronnes faites en coton, entrelacées de rubans couleur de rose..."⁴, καὶ γιὰ τὰ νεώτερα χρόνια (μέσα 19ου αἰ.) ἀπὸ τὸν Wachsmuth: "Kränze... aus Weinblättern die mit Bändern und Gold und Silbertressen geschmückt sind..."⁵.

Σχετικὰ πρόσφατες πληροφορίες μᾶς κατατοπίζουν γιὰ τὴ διάδοση καὶ τίς ἐπὶ μέρους μικροδιαφορές πού εἶχε ὁ σύνθετος αὐτὸς τύπος στεφάνων, ὡς πρὶν ἀπὸ 50 χρόνια. Π.χ. μποροῦσε τὸ κλῆμα νὰ στολιστεῖ γύρω-γύρω μὲ μπαμπάκι ("Ἄγιος Ἀθανάσιος Πέλλας")⁶, ἢ μὲ μπαμπάκι, βασιλικὸ καὶ κόκκινο μαλλί - "σύμβολα μακροζωίας, ἀγάπης καὶ εὐτυχίας"

---

1. Κλ χφ. 2037, σ. 91 (Δημ. Θρούγκας).

2. Βλ. παραπάνω, σ. 5 σημ. 2 τῆς μελέτης.

3. Pitton de Tournefort, *Rélation d'un voyage*, ὁ.π., τ.1, σ. 125.

4. André Grasset Saint-Sauveur, *Voyage historique*, Paris, an VIII, τ.2, σ. 43. Βλ. καὶ Κυριάκου Σιμπούλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες*, ὁ.π., τ.Β', σ. 515.

5. Curt Wachsmuth, *Das alte Griechenland*, ὁ.π., σ. 90.

6. Κλ χφ. 2394, σ. 193 (Γ.Κ. Σπυριδάκης). Βλ. καὶ G.F. Abbott, *Macedonian Folklore*, Cambridge 1903, σ. 173.

(Αϊανή Κοζάνης)¹, ἢ σιοῦλο- ἀντί γιά κόκκινο μαλλί (Γρεβενά, ὡς τὰ 1925)², μέ μπαμπάκι καί κορδέλες διαφόρων εἰδῶν ('Αλβανόφωνοι Σαλαμίνας, ὅπου χρησιμοποιοῦσαν μπαμπάκι καί κρεμέζι, δηλαδή κόκκινη μεταξωτή κλωστή³, Κίμωνος, ἀπ' ὅπου ἔχουμε καί σχετικό τραγούδι:

"νά ἤξερα τὴν ἀμπελιά πού μπλέκουν τό στεφάνι
ἤθελα νά τὴν πότιζα νερό τοῦ 'Ιορδάνη"⁴,

μέ μπαμπάκι πού τύλιγαν γύρω του χρωματιστά χαρτιά (Σκουτάρως Λέσβου)⁵, ἢ τό περιέδεναν εἴτε μέ κορδέλα πράσινη καί κόκκινη καί πρόσθεταν τεχνητά λουλούδια (Παξοί)⁶, εἴτε μέ κορδέλες κόκκινες, γαλάζιες καί ἄσπρες καί λουλούδια λεμονιάς, πορτοκαλιάς, ἀγράμπελης (στήν περιοχή Βόνιτσας, ὡς τό 1912-13)⁷. "Ἡ τό κλῆμα στολιζόταν μέ χρυσόχαρτο (χωριό Βυσῶκα στά Καλάβρυτα)⁸, .. μέ χρυσάφι καί χρωματιστά χαρτάκια ('Αγία "Αννα Εὐβοίας)⁹, μέ χρυσά ἔ-

1. Κ. Σιαμπανοπούλου, Αϊανή, Θεσσαλονίκη 1974, σ.465. Τόν ἴδιο συμβολισμό εἶχε ἀνάλογη χρήση μπαμπακιοῦ σέ ἔθιμο τῆς Βόνιτσας, ὅπου τὴν Τετάρτη, μετά τό γάμο, ἡ νύφη ἔνωσε τὰ δύο στέφανα μέ κόμπο μπαμπακερῆς κλωστῆς πού ἔγνεθε ἡ ἴδια" γιά ν' ἄσπρίσ' νε καί νά γεράσ' νε κ' οἱ δύο τς' ἀνταμωμέν'" (Κλ χφ. 2005, σ.357-8 (Νικ. Μόσσοι), καθώς καί στή συνήθεια τῶν 'Αλβανόφωνων τῆς Σαλαμίνας νά ραίνουν τό ζευγάρι μέ μπαμπάκι "γιά νά γεράσουν καί νά γίνουν ἄσπροι σάν τό μπαμπάκι"(Π.Α. Φουρίκη, Γάμος καί γαμήλια σύμβολα παρά τοῦς 'Αλβανοφώνους τῆς Σαλαμίνας Λαογρ.9 (1926-28), σ. 539).
2. Κώστ. Καραπατάκη, Γάμος τοῦ καλιοῦ καιροῦ (Λαογραφικό τῆς περιοχῆς Γρεβενῶν), 'Αθήνα 1960, σ.124.
3. Π.Α. Φουρίκη. Γάμος καί γαμήλια σύμβολα παρά τοῦς 'Αλβανοφώνους τῆς Σαλαμίνας, ὁ.π., σ. 551-2.
4. Κλ χφ. 2758, σ.150 (Γ.Κ. Σπυριδάκης). Τό τραγούδι ἦταν γνωστό καί στή Σαντορίνη, μέ μιὰ μικρή παραλλαγή:
"νά γνώριζα τὴν ἀμπελιά πού κόψαν τό στεφάνι
νά πάαινα νά τή 'ρενα νερό τοῦ 'Ιορδάνη"
(Φιλ.Ι. Κατσίπη, Τά στέφανα τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 27).
5. Κλ χφ. 1446, σ. 201 (Δημ.Σ. Λουκάτος).
6. Κλ χφ. 2044, σ. 41 (Δημ. 'Ανεμογιάννης).
7. Κλ χφ. 2005, σ. 357-8 (Νικ. Μόσσοι).
8. Δημ. Παπανικολάου, Τά κατά τόν γάμον ἔθιμα ἐν τῇ κωμοπόλει Βυσῶκα τῶν Καλαβρύτων, ΔΙΕΕ Ι (1883-84), σ.130.
9. Κλ χφ. 1475, σ. 77 (Μαρία 'Ιωαννίδου).

--λάσματα (Σάμος)¹, μέ χρυσόκολλα ἢ κολλητά' λεπτά φύλλα χρυσοῦ ("χρυσάλειψη", στήν 'Ανδρίτσαινα²), μέ ταινίες ἀπό χρυσόχαρτο πού κατέληγαν σέ θύσανους ἀπό τό ἴδιο ὕλικό (Τρίκαλα Κορινθίας)³, μέ χρυσά καί ποικιλόχρωμά χαρτιά καί κόκκινες καί γαλάζιες ταινίες, πού εἶχαν θύσανους ἀπό χρυσές κλωστές (Κάρπαθος)⁴, μέ ταινίες καί χρυσώματα (στήν 'Αθήνα, ὡς τό τέλος τῆς βασιλείας τοῦ "Οθωνα)⁵. μέ χρυσόχαρτο τυλίγονταν οἱ "κλαδιές" (κλημάτινοι στέφανοι)⁶ τοῦ γαμπροῦ καί ἀσημόχαρτο τῆς νύφης στά χωριά τῆς Κέρκυρας, ὡς τίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰ., ὡς ἀνάμνηση παλιότερης τοπιικῆς συνήθειας, σύμφωνα μέ τήν ὁποῖα τό κλημάτινο στέφανι τοῦ γαμπροῦ ἦταν ἐπιχρυσωμένο καί τῆς νύφης ἐπαργυρωμένο (στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ μίμηση τῶν μετάλλινων προτύπων εἶναι φανερή)⁷.

1. 'Επαμ. Σταματιάδου, Σαμιακά. "Ἦτοι ἱστορία τῆς νήσου Σάμου ἀπό τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς ὑπό —, τ. Ε', ἐν Σάμῳ, ἐκ τοῦ 'Ηγεμονικοῦ Τυπογραφείου 1891, σ. 271. Καί στή Σάμῳ χρησιμοποιοῦσαν βέργες ἀπό κλημα ἐφτάκοιλο ('Επαμ. Σταματιάδου, ὁ.π., σ. 271. Βλ. καί Ε.Ι. Κρητικίδου, Σαμιακά ἔθιμα, ἐν 'Ερμουπόλει Τύποις Ρενιέρη Πρίντζη 1875, σ. 27).
2. Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1921, σ.257.
3. Ν.Γ. Πολίτου, ὁ.π., σ. 257.
4. Ν.Γ. Πολίτου, ὁ.π., σ. 259.
5. Ν.Γ. Πολίτου, ὁ.π., σ. 257.
6. 'Υπάρχει καί ἡ σχετική φράση: "ὥσπου νά βάλεις τήν κλαδιά στό κεφάλι" καί σημαίνει "ὥσπου νά στεφανωθεῖς" (Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ.276 σημ.2).
7. Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1921, σ.257. 'Η διαφορά στή χρήση τοῦ μετάλλου γαμήλιων ἀντικειμένων προκειμένου γιά τόν ἄντρα καί τή γυναῖκα -γεγονός πού ἐμφανίζει ἐνδιαφέρον ἀπό τή σκοπιά τῆς κοινωνιολογικῆς ἔρευνας- παρατηρεῖται καί σέ ἄλλες περιπτώσεις καί μαρτυρεῖται καί ἀπό περιγραφή τοῦ Turnefort, (ὁ.π., τ.Ι, σ. 125) πού ἀναφέρεται στά γαμήλια δαχτυλίδια τῆς Μυκόνου: "...Il (le papas) prit ensuite deux anneaux et les mit a leurs doigts...l' anneau d' or au doigt du garçon, l' anneau d' argent au doigt de la fille..." . 'Επίσης ὁ Γάλλος περιηγητής Sonnini de Monancourt, πού ταξίδεψε στήν 'Ανατολή τό 1777-79 στό ἔργο του: "Voyage en Grèce", Paris 1801, τ.2, σ. 135, περιγράφοντας γάμο στά νησιά τοῦ Αἰγαίου ἀναφέρει: "...il (le papas) bénit également les deux anneaux ...

Σέ μιά τελευταία ποικιλία συναντάμε συγκεντρωμένα ὄ-
λα τά ὑλικά πού προαναφέραμε: κλημα, μπαμπάκι, ὑφασμάτι-
νες ταινίες, χαρτί, χρυσό· ἔτσι, οἱ κλημάτινοι κλάδοι πε-
ριβάλλονταν μέ μπαμπάκι ἐπενδυμένο μέ χρυσοῦχαρτο(στά χω-
ριά τῶν Κυθωνιῶν Κρήτης)¹, ἢ μέ φύλλα χρυσοῦ ("Ἐδεσσα Μα-
κεδονίας)². Ἄλλου ('Αστυπάλαια, καί τουλάχιστον ὡς τό
1923) τό μπαμπάκι περιβαλλόταν μέ χαρτιά καί ταινίες διά-
φορων χρωμάτων καθῶς καί "κακουμάδες" (χρυσά νήματα)³, ἢ
μόνο μέ μεταξωτή ταινία κόκκινη, γαλάζια ἢ ἄσπρη μήκους
ἑφτά μέτρα, ἢ ὁποία ἔνωνε τά δυό στέφανα καί στολιζόταν
μέ χρυσοκόρδονο πάχους 3-4 χιλιοστά (Ληξούρι Κεφαλλονιάς)⁴.
Τά ἴδια ὑλικά χρησιμοποιοῦσαν καί στά στέφανα τῆς Σαντο-
ρίνης: ἔντυναν τίς κληματόβεργες μέ μπαμπάκι -γιά νά μή
φαίνονται- καί ὕστερα τό τύλιγαν μέ χρωματιστές, ἄσπρες
καί θαλασσιές κορδέλες, πού τοποθετοῦσαν τή μιά δίπλα
στήν ἄλλη καί φρόντιζαν νά ἐναλλάσσονται τά χρώματα γιά
νά ὑπάρχει ἄρμονία· ἔπειτα, στό μπροστινό μέρος τοῦ στε-
φάνου, στερέωναν μέ χρυσή κλωστή, πού τήν ἔλεγαν "βαράκι"⁵,
λουλούδια χάρτινα (κρίνα καί τριαντάφυλλα) καί πρόσθεταν
χρυσές πέρλες καί ἄλλες χρυσές κλωστές, πού τίς ὀνόμαζαν

pendant la celebration il change... les anneaux...alternativement
...de manière cependant que l'anneau d'or reste au mari et celui
d'argent à la femme..." Πρβλ. καί Κυριάκου Σιμποπούλου, *Ξένοι
Ταξιδιώτες*, ὄ.π., τ. Β', σ. 410.

1. Ν.Γ.Πολίτου, *Σύμμεικτα Β'*, 1921, σ. 257. Βλ. καί γιά τή Σκύρο
Νίκη Πέρδικα, *Σκύρος*, τ. Α', Ἀθήναι 1940, σ. 112.

2. Ν.Γ.Πολίτου, ὄ.π., σ. 258.

3. "Ἐθιμα Ἀστυπάλαιας: Ἀρραβάν-Γάμος, *Ἔθ. Δωδ.* 13 (1923), σ. 10.

4. Ν.Γ.Πολίτου, ὄ.π., σ. 259.

5. "Βαράκι": πολύ ἐκλεπτυσμένο φύλλο χρυσοῦ ρ. βαρακώνω. Ἡ λέξη ἦ-
ταν γνωστή καί στή Μ. Ἀσία, ὅπως φαίνεται ἀπό χειρόγραφο τῆς Μέλ-
πης Μερλιέ (ΚΜΣ, φάκελος Ἀγία Παρασκευή τμήμα Τσεσμέ περιφέρειας
Ἐρυθραίας μικρασιατικῆς ἐπαρχίας Ἰωνίας). Βλ. καί Νικ. Ε. Μη-
λιώρη, *Λαογραφικά Βουρλών*, Μικρ. Χρ. 3 (1940), σ. 364 σημ.2, ὅ-
που ὑπάρχουν οἱ πρόσθετες πληροφορίες ὅτι "βαράκι" σημαίνει φύλλο
χρυσοῦ ἢ ἀργύρου ἢ ἄλλου μετάλλου μέ ἀνάλογα χρώματα.

"λίστες"¹. Τά ἐπόμενα δίστιχα ἀπηχούν τή χρήση αὐτῶν τῶν ὕλικῶν:

"στολίσετε τά στέφανα καί βάλετε βαράκι
τῆς νύφης βάλετε πολύ καί τοῦ γαμπροῦ λιάνι"²

"φέρτε μου λίστες σμαγδωτές κι ἀτίμητα πετράδια
καί τζουβαερικό πολύ νά δέσω τά στεφάνια"³

Τό διακοσμητικό ἀποτέλεσμα τῆς σύνθεσης ὄλων αὐτῶν τῶν στοιχείων ἦταν τόσο ἐντυπωσιακό, ὥστε τά στέφανα ἔμοιαζαν στά μάτια τοῦ λαοῦ "σάν διαδήματα βασιλικά": ἐδῶ πάλι διαπιστώνουμε τή μίμηση ἐνός "ίδανικοῦ" προτύπου. Στήν Κάλυμνο ἡ κληματόβεργα ντυνόταν ὀλόκληρη μέ ἄσπρο μπαμπακερό ὕφασμα (ἀντί μπαμπάκι, πού εἶδαμε στά προηγούμενα παραδείγματα), πού περιτυλιγόταν μέ πράσινες, κόκκινες ἢ γαλάζιες στενές ταινίες, μέ προσαρμοσμένα πάνω τους λεπτότατα χρυσοειδή συρματάκια καί προσδεμένα τεχνητά λουλούδια⁴. Μέ μιὰ μικρή παραλλαγή ἡ ἴδια σύνθεση ὕλικῶν παρατηρεῖται καί στή Σκόπελο, ὅπου τό κλῆμα περιβαλλόταν μέ μπαμπάκι, πάνω στό ὁποῖο κάρφωναν συρματάκια, πού κατέληγαν σέ τεχνητά λουλούδια ἀπό λεπτότατα φύλλα χαλκοῦ⁵.

Κληματόβεργα τυλιγμένη μέ χαρτί καί "μπρίλα" ἢ "τρέδες"⁶ χρησιμοποιοῦσαν καί στά στέφανα τοῦ γάμου σέ ὀρι-

1. Φιλ.Ι.Κατσιίπη, Βυζαντινά κατάλοιπα στή Σαντορίνη, στόν τόμο "Σαντορίνη" τοῦ Μιχαήλ Ἀντ. Δανέζη, Ἀθήναι 1971, σ. 251. Βλ. καί Κλ.χφ. 1959, σ. 29 (Ἐμμ. Σορῶτος), Φιλ.Ι.Κατσιίπη, Τά στέφανα τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 29-30.

2. Φιλ.Ι.Κατσιίπη, Τά στέφανα τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 54.

3. Φιλ.Ι.Κατσιίπη, ὁ.π., σ. 29

4. Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1921, σ. 260.

5. Ν.Γ.Πολίτου, ὁ.π., σ. 258.

6. "Τρέδες" (πληθ. τρέδες) εἶναι χρυσή κλωστή ἢ ἔλασμα. Ἡ λέξη εἶναι γνωστή στή Μ. Ἀσία καί στήν Ἑλλάδα. Ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος (Κωνσταντινούπολις, τ. Γ', Ἀθήνησιν 1869, σ. 433) ἀναφέρει ὅτι στήν Κωνσταντινούπολη τοῦ 19ου αἰ. γιά νά καλέσουν στούς γάμους

σμένες περιοχές της Μ. 'Ασίας (Γενιλιμάνι τμήματος Καραμπούρνων στην περιφέρεια 'Ερυθραίας της 'Ιωνίας¹, στην Πέραμο της Κυζίκου - όπου τό κλημα τών στεφάνων συμβόλιζε τή γονιμότητα καί τήν εύτυχία² -, στά νησιά της θάλασσας τοῦ Μαρμαρά - όπου ἐπιπλέον ἔνωναν τά στέφανα μέ γαλάζια μεταξωτή κορδέλα³ - καί στό Βουρδούριο - όπου στόλιζαν τό κλημα μέ φύλλα χρυσοῦ⁴).

Μέ τήν ἐπισκόπηση αὐτή βλέπουμε ὅτι τό κλημα ὡς βασικό ὑλικό κατασκευῆς τῶν γαμήλιων στεφάνων εἶχε πλατιά διάδοση στόν ἑλληνικό χῶρο ἀπό τήν Τουρκοκρατία καί ἐξῆς.

Θά ἔλεγε μάλιστα κανεῖς ὅτι αὐτό ἦταν καί τό μοναδικό, ἀρχικά, ὑλικό τῶν στεφάνων μέ τόν ἄμεσο, ἀπλό, γονιμικό συμβολισμό του. Καί πῶς ὅλα τά ἄλλα στοιχεῖα προστέ-

ἔστελναν-συμβολικά-λουλούδια καί χρυσελάσματα πού τά ἔλεγαν "τραῦ" (κατά τόν Βυζάντιο: ἐν. τρα, πληθ. τραῦ). Πρβλ. καί τό τραγούδι πού ἔλεγαν στό χωριό Ρένκιοῦ τῆς περιφέρειας Τσανάκκαλε στή Μυσία, ὅταν στόλιζαν τή νύφη τό Σάββατο τό ἀπόγευμα σέ μιᾶ πλατεία- "πλέκανε τή νύφη" στήν τοπική γλώσσα-μέ μουσικές καί φίλους καί συγγενεῖς:

"Φέρτε μου χτένια φιλντισιά
καί τρα μαλαματένια
νά πλέξουμε τή νύφη μας
τή μαργαριταρένια"

"Τρέ" ὀνόμαζαν καί τά λεπτά φύλλα χαλκοῦ πού χρησιμοποιοῦσαν στά τεχνητά λουλούδια τῶν στεφάνων στή Σκόπελο (βλ. παραπάνω σ. 18 τῆς μελέτης, ἐνῶ "τρύνες" ἢ τράνες" λέγονταν στήν Πάφλα τῆς Λέσβου τά ἐλάσματα πού στόλιζαν τά κλημάτινα στέφανα (Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 275 σημ. 1). Στήν Κάρπαθο χρησιμοποιοῦν τήν ὀνομασία "έντρές" γιά νά δηλώσουν τή χρυσή σγουρωτή κλωστή μέ τήν ὁποία περιτυλίγουν καί στολίζουν τά λουλούδια (Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου, ὁ.π., τ. Α', σ. 82 σημ. 3).

1. ΚΜΣ χφ. (Ζωή Κυριτσοπούλου).

2. Γ. Αύγερινοῦ-Σγουρίδη, 'Η Πέραμος τῆς Κυζίκου, 'Αθήναι 1968, σ. 418.

3. Νικ. Λαμπαδαρίδου, Μαρμαρονησιώτικη 'Εθιμογραφία. "Ἡθῆ - ἔθιμα- παραδόσεις τοῦ βίου τῶν κατοίκων τῶν νησιῶν τοῦ Μαρμαρά (τ. ἐκκλησιαστική ἐπαρχία Προικονησίου Μ. 'Ασίας), Μικρ. Χρ. 14 (1970), σ. 337.

4. Κλ. 'Ιατρίδου, "Ἡθῆ καί ἔθιμα ἐν 'Ανατολῇ. 'Η μνηστεία ἐν Βουρδουρίῳ ἄλλοτε καί νῦν, Ξεν. 3 (1905-6), σ. 168.

εθηκαν στή συνέχεια από τή γνωστή, έντονη διακοσμητική τάση του λαού, σέ συνδυασμό μέ τήν όλοφάνερη έπιθυμία του νά μιμηθεϊ άκριβά μετάλλινα στέμματα και διαδήματα. Κάποτε ή διακόσμηση ρυθμίζεται και από τό συμβολισμό μερικων στοιχείων, όπως συμβαίνει π.χ. μέ τό μπαμπάκι, πού ως σύμβολο μακροζωίας αποτελεί -εϋλογα- ένα σχεδόν μόνιμο στοιχείο.

Είναι χαρακτηριστικό, πώς, όταν μέ τήν πάροδο του χρόνου, στά μέρη πού προαναφέρθηκαν, τά τυποποιημένα στέφανα του έμπορίου αντικατέστησαν τά κλημάτινα, τό κλημα ύπάρχει πάλι ως υλικό, όχι πιά βασικό -όπως άλλοτε-, αλλά ως ένα διακοσμητικό στοιχείο, του οποίου ή περιορισμένης έκτασης παρουσία αποτελεί, φυσικά, κατάλοιπο και ανάμνηση από τήν παλιότερη εύρύτερη χρήση. "Ετσι στήν Πάτμο¹, καθώς και στήν Κάρπαθο² και στήν Κάλυμνο³, στά νεώτερα, άγοραστά από τό έμπόριο στέφανα, δέν παραλείπουν νά παρενθέτουν και τμήμα κληματίδας, ένω στή Σαντορίνη ή παρόμοια παρουσία κλήματος είναι πιο υπογραμμισμένη: τά άγοραστά από τό έμπόριο στέφανα στερεώνονται μέ βαράκι πάνω σέ κληματόβεργες περιτυλιγμένες μέ μπαμπάκι⁴.

Τό γαιμήλιο κλημάτινο στεφάνι στήν πιο συνηθισμένη και διαδομένη μορφή του είναι ένας απλός κύκλος· τή μορφή αυτή έχουν τά στέφανα των περισσότερων περιοχων πού προαναφέρθηκαν. Μέ τήν προσθήκη, σ' αυτό τό θεμελιώδες σχήμα, και μερικων άλλων καμπύλων στοιχείων, προκύπτει μιά νέα

1. Γερασ. Σμυρνάκη, 'Ο γάμος εις τήν Πάτμον, ό.π., σ. 239.

2. Μ.Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου, ό.π., τ Α', σ. 80 σημ. 2.

3. Γιάν.Κλ. Ζερβοϋ, Παραδόσεις, Ιστορικά, ό.π., σ. 251. Βλ. και Κ.Ρωμαίου, 'Η κληματόβεργα στα στέφανα του γάμου, ό.π., σ. 24.

4. Φιλ.Ι.Κατσιπη, Βυζαντινά κατάλοιπα στή Σαντορίνη, ό.π., σ.251. 'Ο τρόπος στερέωσης μέ τό βαράκι είναι ο ίδιος, πού εφαρροζόταν και στα παλιότερα χρόνια (βλ. παραπάνω σ. |17| τής μελέτης).

μορφή πιά αναπτυγμένη ως προς τόν ὄγκο καί κατά συνέπεια μέ πιά έντονη τήν παρουσία της. "Έτσι, στήν Κόρπαθο¹ καί στή Λέσβο (Σκουτάρος)², μέ τή στήριξη πάνω στόν κύκλο τοῦ στεφάνου δύο ἡμικυκλικῶν διασταυρωμένων κλημάτων, δημιουργοῦσαν ἓνα θολωτό ἡμισφαίριο³. Ὅμοιο σχῆμα εἶχαν καί τά κλημάτινα στέφανα τῶν Ἀλβανόφωνων τῆς Σαλαμίνας, τά ὁποῖα λέγονταν "κρόρ³" ἢ "κρόν³" (ἀπό τήν κορόνα)⁴, ἐνῶ στό χωριό Βυσώκια τῶν Καλαβρύτων ἡ κατασκευή ἦταν κωνοειδής⁵ καί στήν Ἀθήνα εἶχε "τό σχῆμα ἐπισκοπικῆς μίτρας"⁶.

Περιγράφοντας προηγούμενα τό ὑλικό κατασκευῆς τῶν κλημάτων γαμήλιων στεφάνων, παρέθεσα περιπτώσεις, πού ἀναφέρονταν στήν ἐπιλογή τοῦ κλήματος καί στήν προτίμηση ἢ ἀποφυγή ἐνός συγκεκριμένου εἴδους⁷. Τό θέμα αὐτό μᾶς εἰσάγει σέ μιάν ἄλλη ἐνότητα παρατηρήσεων, πού ἀναφέρονται στή συλλογή τοῦ ὑλικοῦ καί γενικά στόν τρόπο κατασκευῆς τῶν στεφάνων.

Ὅπως συμπεραίνουμε ἀπό τά στοιχεῖα πού συγκεντρώθηκαν, ἡ συλλογή τοῦ ὑλικοῦ -τό ὁποῖο στή συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι οἱ κληματοβέργες- ἀποτελοῦσε τελετουργική διαδικασία ἰδιαίτερα σημαντική, πού ἄλλοτε τήν ἐκτελοῦσε ἓνα μόνο πρόσωπο καί ἄλλοτε ἔπαιρνε χαρακτήρα ὁμαδικό, μέ

1. Μ.Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου, ὅ.π., τ. Α', σ. 80 σημ. 2.

2. ΚΑ χφ. 1446 Α, σ. 201 (Δημ. Σ. Λουκάτος).

3. Τήν κατασκευή αὐτή θά συναντήσουμε πολύ συχνά στά μέταλλα γαμήλια στέφανα, βλ. πιά κάτω.

4. Π.Α.Φουρίκη, Γάμος καί γαμήλια σύμβολα παρά τοῖς Ἀλβανοφώνοις τῆς Σαλαμίνας, ὅ.π., σ. 551 σημ. 1, βλ. καί σ. 552 εἰκ. 3.

5. Δημ.Παπανικολάου, Τά κατά τόν γάμον ἔθιμα ἐν τῇ κωμοπόλει Βυσώκῃ τῶν Καλαβρύτων, ὅ.π., σ. 130.

6. Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1921, σ. 258. Στίς περιπτώσεις αὐτές, τά πρότυπα παρέχουν τά μέταλλα γαμήλια στέφανα.

7. Ὅπως ἀναφέρθηκε (βλ. παραπάνω σ. 10, 12, 16 σημ. 1) ἡ ἐφτάκοιλη κληματαριά, τό σιρῖκι, τά κλήματα πού εἶχαν πολλούς κόμπους, ἦταν εἶδη πού προτιμοῦσαν ἰδιαίτερα, ἐνῶ ἀπέφευγαν συστηματικά τά ἀμπέλια μέ τά μαῦρα σταφύλια.

τή συμμετοχή πολλῶν ατόμων.

Στήν πρώτη περίπτωση τό πρόσωπο δέν ἦταν τυχαῖα ἐπιλεγμένο, ἀλλά τήν καταλληλότητά του ὑπαγόρευαν ὀρισμένες προϋποθέσεις. Ἔτσι ἢ ἦταν ἄτομο ἀνεπιφύλακτα καταξιωμένο καί σεβαστό μέσα στό κοινωνικό σύνολο: π.χ. ὁ παπάς, ὁ ὁποῖος προηγούμενα καθαγίαζε τή διαδικασία αὐτή μέ λειτουργία, ἡ ὁποία εἶτε τελοῦνταν εἰδικά γι' αὐτόν τό σκοπό ('Ἀστυπάλαια)¹, εἶτε, ἐπειδή συνήθως ὁ γάμος γινόταν Κυριακή ἢ μέρα γιορτῆς, συνέπιπτε μέ τήν καθιερωμένη πρωϊνή λειτουργία. Τότε, μετά τό τέλος της, ὁ παπάς τῆς ἐνορίας τῆς νύφης πήγαινε στό σπίτι τῶν μελλονύμφων, ὅπου ἦταν συγκεντρωμένοι οἱ συγγενεῖς καί οἱ φίλοι, καί μέ τή συνοδεία τους κατευθυνόταν σ' ἓνα κοντινό ἀμπέλι, ὅπου ἔκοβε τίς κληματόβεργες (Σαντορίνη)². Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἦταν πρόσωπο πού συνδεόταν μέ ἠθικοπνευματικό δεσμό μέ τούς μελλονύμφους, ὅπως ὁ νοῦνος ἢ ἡ νοῦνα, πού τούς εἶχαν βαπτίσει³ (Λιανή Κοζάνης⁴, Γρεβενά -ὡς τό 1925⁵, Δαμασκηνέα Βοΐου Κοζάνης⁶ - ἐδῶ μάλιστα ἂν ὁ γάμος γινόταν σέ ἔτος δίσεκτο, πού εἶναι γνωστός ὁ δυσοίωνος χαρακτήρας του⁷, ὁ νοῦνος φρόντιζε νά κόψει τίς κληματόβεργες ἀπό τόν προηγούμενο χρόνο," γιατί ἂν τίς ἔκοβε σέ χρόνο δίσεκτο..., ἡ ζωή τοῦ ζευγαριοῦ δέν θά ἦταν προ-

1. Ἔθιμα Ἀστυπάλαιας: Ἀραβῶν-γάμος, ὀ.π., σ. 10.

2. Φιλ.Ι.Κατσίπη, Βυζαντινά κατάλοιπα στή Σαντορίνη, ὀ.π., σ.251. Μετά τό κόψιμο τῶν κλαδιῶν ὁ παπάς πότιζε μέ μιᾶ καράφα κρασί τήν ἀμπελιά, πρόσφερε σ' ὅλους τούς συγκεντρωμένους συγγενεῖς καί φίλους κρασί καί στό τέλος θρυμμάτιζε μέ ὀρμή τήν καράφα στό κούτσουρο τῆς ἀμπελιάς. Ὁ Κατσίπης χαρακτηρίζει τό γεγονός ὡς "ἀναίμακτη σπονδή καί θυσία" (Τά στέφανα τοῦ γάμου, ὀ.π., σ. 27-28).

3. Βλ. παραπάνω σ. 7 κέ. τῆς μελέτης.

4. Κ.Σιαμpanοπούλου, Λιανή, ὀ.π., σ. 465.

5. Κώστ.Καραπατάκη, Γάμος τοῦ παλιοῦ καιροῦ, σ. 124.

6. ΚΑ χφ. 2442, σ. 46-47 ('Αλέξ. Ἀδαμίδης).

7. Στίλπ.Κυριακίδου, Τό δυσοίωνον τοῦ ἀριθμοῦ 13. Γέρας Α. Κεραμοπούλλου, Ἀθήναι 1953, σ. 557 κέ.

κοιμένη και εύτυχισμένη"¹). Τέλος, σέ μιá τρίτη έκδοχή, τίς κληματόβεργες συγκέντρωνε παιδί ή νέος άμφιθαλής, τοϋ όποιου δηλαδή ζούσαν και οι δύο γονεΐς² και τοϋ όποιου ή παρουσία είχε καθαρά συμβολικό χαρακτήρα, ύπαγορευμένη άπό κάποια δεισιδαιμονική διάθεση³. Για τήν τελευταία αύτή περίπτωση οι μαρτυρίες είναι πιό πολλές και προέρχονται και άπό τήν ήπειρωτική (χωριό Καροπλέσι τής περιοχής 'Αγράφων, ως τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο⁴, Γρεβενά, ως τό 1925⁵, περιοχή Βόνιτσας, ως τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο⁶) και άπό τή νησιωτική 'Ελλάδα (Κάλυμνο⁷, Σύμη⁸, Ρόδο⁹, Κάρ-

1. ΚΑ χφ. 2442, σ. 46-47 ('Αλέξ. 'Αδαμίδης).

2. Στην Κρήτη τό άμφιθαλές παιδί λέγεται και "μαννοκυρουδάτο" (Παύλ. Γ. Βλαστοϋ, 'Ο γάμος έν Κρήτη, ό.π., σ. 132). Πρβλ. και τήν όνομασία: "patrimi et matrimi" μέ τήν όποία χαρακτηρίζαν στη Ρώμη τούς άμφιθαλεΐς νέους πού συνόδευαν τή νύφη (Daremberg-Saglio, Diction, τ.32, σ. 1656).

3. 'Η δεισιδαιμονική διάθεση πού ύπαγόρευσε τήν παρουσία αύτή των άμφιθαλών νέων πρέπει νά συνδεθεΐ μέ τίς λαϊκές δοξασίες γύρω άπό τό θάνατο και τήν πίστη ότι ό νεκρός είναι μολυσμένος και άποτελεΐ πηγή έκπόρευσης "κακής δύναμης" (Martin P. Nilsson, 'Αρχαία 'Ελληνική θρησκεία, μφρ. Αϊκατερίνης Παπαθωμοπούλου, έκδ. Παπαδήμα, 'Αθήναι, χ.χ., σ. 94,96). Παρόμοια παρουσία άμφιθαλοϋς νέου είναι γνωστή άπό τήν αρχαιότητα. Στην 'Ολυμπία άμφιθαλές παιδί έπρεπε νά κόψει άπό τήν ίερή έλιά τά κλαδιά για τήν κατασκευή των στεφάνων των νικητών, ένω στά Πύθια έπρεπε νά μεταφέρει τά κλαδιά δάφνης, πού προορίζονταν για τά στεφάνια των νικητών. Αυτό εξακολούθησε νά τηρεΐται στους άγώνες και κατά τήν έλληνορωμαϊκή περίοδο (Γ.Κ. Σπυριδάκη, Οι άμφιθαλεΐς εις τόν βίον τοϋ λαοϋ, ΑΘΛΓΘ 13 (1946-47), σ. 201. Βλ. και L. Deubner, Die Bedeutung des Kranzes im klassischen Altertum, Archiv für die Religionswissenschaft 30 (1933), σ. 76 κέ). 'Ο Σπυριδάκης έρμηνεύοντας τήν παρουσία αύτή των άμφιθαλών στους άγώνες ύποστηρίζει πώς ή νεοελληνική συνήθεια τής κοπής και κατασκευής των γαμήλιων στεφάνων άπό άμφιθαλεΐς όδηγεΐ στό συμπέρασμα ότι και στην αρχαιότητα συνέβαινε τό ίδιο και πώς άπό τό γαμήλιο αυτό έθιμο ή συνήθεια έπεκτάθηκε και στα στέφανα των νικητών (ό.π., σ. 201).

4. Δημ. Στ. Τόλη, Τό χωριό Καροπλέσι, ό.π., σ. 181.

5. Κώστ. Καραπατάκη, Γάμος τοϋ παλιοϋ καιροϋ, ό.π., σ. 124.

6. ΚΑ χφ. 2005, σ. 357-8 (Νικ. Μόσολας).

7. Κ. Ρωμαίου, 'Η κληματόβεργα στα στέφανα τοϋ γάμου, ό.π., σ. 24. Βλ. και Γιάν. Κλ. Ζερβοϋ, Παραδόσεις, ιστορικά, ό.π., σ. 251.

8. Κ. Ρωμαίου, ό.π., σ. 25.

9. 'Αναστ. Γ. 'Αναστασιάδου, "Ηθη και 'Εθιμα έν Ρόδω, ό.π., σ. 49.

ρπαθο¹).

Στά νησιά διαπιστώνουμε ότι γινόταν μιά ανάλογη καθάριαση: δηλαδή τό παιδί ή ο νέος, πού συγκέντρωνε τά κλήματα, απήγγελλε τρεῖς φορές τό Σύμβολο τῆς Πίστεως². Ἡ ἱκανότητα γιά ἀπαγγελία τοῦ "Πιστεύω" ἀποτελοῦσε καί στήν Πάτμο τό μοναδικό κριτήριο γιά τήν ἐπιλογή τοῦ προσώπου πού θά ἔκοβε τίς κληματοβέργες³.

Ἀντίθετα μέ ὅσα ἐκθέσαμε ὡς ἐδῶ, στή Σάμο ἡ συλλογή τῶν κλημάτων εἶχε ὁμαδικό χαρακτήρα, καθώς νέες κοπέλες πρωτότοκες καί ἀμφιθαλεῖς πήγαιναν στό ἀμπέλι καί, πρίν κόψουν τίς βέργες, απήγγελλαν ἐπίσης τρεῖς φορές τό "Πιστεύω"⁴, ἐνῶ στήν Κερασούντα τό ἔργο αὐτό ἀναλάβαιναν μερικές γυναῖκες συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ τραγουδώντας: "τ' εὐλογημένον τό βεργίν, πού πάει νά στεφανώσει"⁵.

Ἡ διαδικασία, ὕστερα, τῆς κατασκευῆς τῶν στεφάνων, δηλαδή τό πλέξιμο καί τό στόλισμά τους, μποροῦσε ἐπίσης νά ἔχει χαρακτήρα ἀτομικό, ὅταν τή διεκπεραίωνε ἓνα πρό-

---

1. Μ.Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου, ὅ.π., τ. Α', σ.80 σημ.2..

2. Εἰδικά στή Σύμη ἡ τριπλή αὐτή ἀπαγγελία γινόταν σταδιακά καί ὀλοκληρωνόταν καθώς ὁ νέος-πού ἐδῶ ἔπρεπε νά συγκεντρώσει 9 κληματοβέργες-ἀπήγγελλε ὀλόκληρο τό "Πιστεύω" κάθε φορά πού ἔκοβε 3 κλήματα (Δημοσθ.Χαβιαρά, Συμαῖκά, ὅ.π., σ. 213. Βλ. καί Κ. Ρωμαίου, Ἡ κληματοβέργα στά στέφανα τοῦ γάμου, ὅ.π., σ.25). Ἀντίθετα στή Ρόδο ὁ νέος ἔλεγε σέ κάθε κόψιμο τρεῖς φορές ὀλόκληρο τό "Πιστεύω" (Ἄναστ. Γ. Ἀναστασιάδου, "Ἡθῆ καί ἔθιμα ἐν Ρόδῳ, ὅ.π., σ. 49).

3. Στήν Πάτμο ἡ ἀπαγγελία γινόταν ἀποσπασματικά, ἀκολουθώντας τό ρυθμό τῆς κοπῆς τοῦ κλήματος καί ὀλοκληρωνόταν, ὅπως καί στή Σύμη, μέσα σέ τρία στάδια: δηλαδή τό εἰδικά σταλμένο πρόσωπο ἔκανε τήν πρώτη χαραγματιά στήν κληματίδα καί ἀπήγγελλε τό ἓνα τρίτο τοῦ ὄλου Συμβόλου· ἔπειτα τή δεύτερη καί βαθιά καί ἀπήγγελλε τό δεύτερο τρίτο καί, τέλος, τήν τρίτη, ὅποτε καί ἔκοβε τή βέργα ἀπαγγέλλοντας συγχρόνως καί τό τελευταῖο τρίτο μέρος τοῦ Συμβόλου (Γερασ. Σμυρνάκη, Ὁ γάμος εἰς τήν Πάτμον, ὅ.π., σ. 238).

4. Ἐπαμ.Σταματιάδου, Σαμιακά, τ.Ε', ὅ.π., σ. 271. Βλ. καί Ε.Ι. Κρητικίδου, Σαμιακά ἔθιμα, ὅ.π., σ. 27.

5. Ἰω.Ι.Βαλαβάνη, Τά ἐν Κερασούντι περὶ τόν γάμον ἔθιμα, ὅ.π., σ. 519.

-σωπο, ή ομαδικό, μέ τή συμμετοχή πολλῶν. Συνήθως, στά περισσότερα παραδείγματα πού έχουμε, προβάλλει ὡς ἔργο συλλογικό, μέ χαρακτήρα μάλιστα γιορταστικό, πού τό ἐκτελοῦσαν γυναῖκες. Ἀναφέρω σχετικές περιπτώσεις.

Στό Ληξούρι ἐπλεκαν καί στόλιζαν τά στέφανα οἱ φίλες τῆς νύφης¹. Στήν Κάρπαθο οἱ κοπέλες συγκεντρώνονταν γιά τόν ἴδιο σκοπό στό σπίτι τῆς νύφης τό Σάββατο, παραμονή τοῦ γάμου, καί ἐπλεκαν τά στέφανα μέ τραγούδια². Ἄλλου (Αὐγερινός³ καί Λαμασηνεά Βοῦκου Κοζάνης⁴) τό στόλισμα γινόταν τήν Παρασκευή τό βράδυ στό σπίτι τοῦ νούνου, ἀπό κοπέλες καί γυναῖκες πού τραγουδοῦσαν:

"κάτω στό δαφνοπόταμο
ἐκεῖ ἔναι οἱ δάφνες οἱ πολλές"

ἐνῶ στή Σαντορίνη, τό πρῶτό τῆς ἡμέρας τοῦ γάμου, οἱ κοπέλες τοῦ χωριοῦ μαζεμένες στό σπίτι τῆς νύφης μοιράζονταν σέ δύο συντροφίες καί στόλιζαν, τραγουδώντας, ἡ μιὰ ομάδα τό στεφάνι τοῦ γαμπροῦ καί ἡ ἄλλη τῆς νύφης⁵. Παραθέτω πιο κάτω τό τραγούδι πού ἀκουγόταν σ' αὐτήν τήν περίπτωση:

"Θεέ μου, δός μου φώτιση τραγούδια νά συνθέσω,
νά πῶ εἰς τούς νεόνυμφους καί νά τούς ἐπαινέσω.
Εὐμορφα πού ταιριάσασι κι οἱ δύο ἕνα μπόι,

1. Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1921, σ. 259.

2. Μ.Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου, ὄ.π., τ. Α', σ. 80 σημ. 2 καί τοῦ ἴδιου, Γιά νά γνωρίσουμε τή Λωδεκάνησο, ὄ.π., σ. 144.

3. Εὐαγγ. Παπαστεργίου, Λαογραφικά ἀπό τόν Αὐγερινό, ὄ.π., σ. 338, Λίττας Φωκίδου, Ἀραβῶνες, γάμος, "πιστρόφια", ὄ.π., σ. 39.

4. Κλ χφ.2442, σ. 46-47 (Ἀλέξ. Ἀδαμίδης).

5. Φιλ.Ι.Κατσιόπη, Βυζαντινά κατάλοιπα στή Σαντορίνη, ὄ.π., σ.251.

ὡσάν τόν κρίνον ὁ γαμπρός καί ἡ νύφη οάν σταθάρη.

"Ὅσοι βρισκούμεθα ἐδῶ οἱ συγγενεῖς καί φίλοι,
ἄς δεηθοῦμε τοῦ Θεοῦ τόν Γαβριήλ νά στείλει,
πού ἔν ἄγγελος χαροποιός, διὰ νά εὐλογήσει
τά στέφανα τῶν νιόνυμφων νά μᾶς χαροποιήσει.
Τά στέφανα στολίζουσι κι ἄς εἶναι καλή ὥρα,
τό πνεῦμα τό πανάγιον ἄς τά βλογῆσει τώρα"¹

Ἄνάλογο τραγούδι ἔλεγαν καί στή Σύμη τά νεαρά κορίτσια
πού στόλιζαν τά στέφανα:

"Στολίσετε τά στέφανα κόρες καί κοπελούδια
μ' ἄνθους καί μέ τριαντάφυλλα καί μέ χρυσά λουλούδια.
Νοίξετε τά παράθυρα, νοίξετε καί τά τζάμια
νά μελαηδήσουν τά πουλιά τῆς νύφης τά στεφόνια.
Στολίσιτε τά στέφανα κι ἄς εἶν' ἡ καλή ὥρα
νά ῥθ' ὁ Χριστός κι ἡ Παναγιά νά τά βλο(γ)ήσουν τώρα"².

Στήν Κερασούντα τῆς Μ. Ἀσίας οἱ γυναῖκες συγγενεῖς τοῦ
γαμπροῦ πού ἔπλεκαν τά στέφανα, τραγουδοῦσαν:

"τ' εὐλογημένον τό βεργίν πού πάει νά στεφανώσει"³

Στή Σάμο, τέλος, κορίτσια πρωτότοκα καί ἀμφιθαλή, ἀφοῦ ἔ-
κοβαν τά κλήματα, ἔπλεκαν τά στέφανα τραγουδώντας στό ὕ-
παιθρο καί τά μετέφεραν μέ πομπή στό σπίτι τοῦ γαμπροῦ.
Στό δρόμο, ὅσοι τίς συναντοῦσαν, εὔχονταν νά εἶναι ὁ γά-
μος εὐτυχισμένος καί οἱ μελλοντικοί "νά ζήσουν στερεωμέ-
νοι καί καλορίζικοι"⁴. Νεαρές γυναῖκες καί κορίτσια ἔ-
πλεκαν καί στόλιζαν τά γαμήλια στέφανα τό Σάββατο, παρα-
μονή τοῦ γάμου, στό σπίτι τοῦ γαμπροῦ, καί στό Βουρδού-

1. Γερασ. Σμυρνάκη, Ὁ γάμος εἰς τήν Πάτμον, ὀ.π., σ. 239.

2. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Δωδεκάνησα, τ.Γ', Ἀθῆναι 1950, σ. 326.

3. Ἰω.Γ. Βαλαβάνη, Τά ἐν Κερασούντι περὶ τόν γάμον ἔθιμα, ὀ.π., σ. 519.

4. Ἐπαμ. Σταματιάδου, Σαμιακά, τ.Β', ὀ.π., σ. 271.

-ριο της Μ. 'Ασίας', ενώ σχετικό δίστιχο από τὰ νησιά της Προποντίδας προβάλλει τό πλέξιμο τῶν στεφάνων ὡς ἔργο πού ἐκτελοῦν οἱ ἴδιες οἱ Μοῖρες, ὑπεύθυνες γιά τή σύναψη τοῦ γάμου:

"Τρεῖς Μοῖρες πόθον ἔβαλαν ὥστε νά σᾶς παντρέψουν
σήμερ' ἀπό τίς χάρες των στεφάνια θά σᾶς πλέξουν"²

Στήν περίπτωση ὅπου τὰ στέφανα πλέκονταν ἀπό ἕνα μόνο πρόσωπο, αὐτό θά ἦταν πάλι ἡ ὁ παπάς (Κέρκυρα³, Ληξούρι⁴, Κίμωλος⁵) ἢ ὁ νουνός (Κέρκυρα⁶, Βόνιτσα, ὅπου ἐδῶ μπορούσε νά τὰ πλέξει καί κάποιος ἢ κάποια συγγενής τοῦ νουνού⁷) ἢ ἡ νουνά, ἐνῶ γύρω της συγκεντρωμένες γυναῖκες τραγουδοῦσαν:

"-Τί στέκεις, μῆλο κόκκινο,
τί στέκεις κι μόν' καρτερεῖς;
-Μόν' καρτερῶ τόν κύρ' νουνό,
νά πάει στήν Πόλη καί νά ρθεῖ,
νά φέρει κλῆμα καί βεργί,
νά στεφανώσ(ι) τὰ νιόγαμπρα"

(Γρεβενά, ὡς τό 1925)⁸

1. Κλ. 'Ιατρίδου, "Ἡθῆ καί ἔθιμα ἐν 'Ανατολῇ, ὁ.π., σ. 168.

2. Νικ. Λαμπαδαρίδου, Μαρμαρονησιώτικη ἐθιμογραφία, ὁ.π., σ. 337.
Πρβλ. καί τήν Κρητική παραλλαγή τοῦ ἴδιου δίστιχου:

"Τρεῖς Μοῖρες πόθον ἔβαλαν ὥστε νά σέ παντρέψουν
σήμερ' ἀπό τού χάρες των στεφάνια θά σοῦ πλέξουν"

(Παύλ. Γ. Βλαστοῦ, 'Ο γάμος ἐν Κρήτῃ, ὁ.π., σ. 50). Γιά τή νεοελληνική πίστη στήν εὐμενῆ παρουσία τῶν Μοιρῶν σέ ὄρες γάμου καί τοκετοῦ, καθώς καί τό συσχετισμό τους μέ τίς Νύμφες τῆς ἀρχαιότητος. Martin P. Nilsson, 'Ελληνική Λαϊκή Θρησκεία, μτφρ. Γ. Κακριδῆ, 'Αθήνα, 1966, σ. 12 κέ.).

3. Ν. Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1921, σ. 257.

4. Ν. Γ. Πολίτου, ὁ.π., σ. 259.

5. Κλ. χφ. 2758, σ. 150 (Γ. Κ. Σπυριδάκης).

6. Ν. Γ. Πολίτου, ὁ.π., σ. 257.

7. Κλ. χφ. 2005, σ. 357-8 (Νικ. Μόσολας).

8. Κώστ. Καραπατάκη, Γάμος τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ὁ.π., σ. 124.

Ἄκομα μπορούσε νά εἶναι ἀμφιθαλής νέος (Σύμη)¹, ἢ κάποια γυναίκα τυχαῖα διαλεγμένη, πού ἤξερε νά τά πλέξει (Κάλυμνος)².

β) Διάφορα ἄλλα φυτά

Τό εἶδος τῶν φυτικῶν γαμήλιων στεφάνων δέν ἐξαντλεῖται μέ τά κλημάτινα πού ἐξετάσαμε ὡς τώρα, ἔστω κι ἂν τό κλημα εἶχε πλατιά διάδοση, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπό τήν προηγούμενη ἐπισκόπηση.

Σέ εὐχή τῆς ἀκολουθίας τοῦ στεφανώματος τοῦ κώδικα ἀρ. 849 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης (17ος αἰ.) ἀναφέρονται συγκεντρωμένα τά διάφορα φυτά, πού χρησιμεύουν ὡς ὕλικά κατασκευῆς τῶν νεοελληνικῶν γαμήλιων στεφάνων: "Καί στεφάνωσον τοὺς δούλους Σου τούτους λαβὼν κλάδους ἐλαίας καί βάια φοινίκων καί ρόδα ἐκ τοῦ παραδείσου καί βότρυν ἐκ τῆς ἀμπέλου καί μαργαρίτας ἐκ τῆς θαλάσσης καί λίθον τίμιον ἐκ τῆς ἐρήμου καί πλέξας στέφανον ἐπίθες ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν"³. Μερικὲς τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὲς τίς χρήσεις ἐπαληθεύονται καί ἀπὸ τό νεοελληνικό ὕλικό.

Μαρτυρίες γιὰ χρήση ἐλιᾶς σέ νεοελληνικό γαμήλιο στέφανι ἔχουμε μόνο ἀπὸ τήν Κύπρο⁴. Ἡ συνήθεια, πού ἀποτε-

---

1. Γ.Κ.Σπυριδάκη, Οἱ ἀμφιθαλεῖς εἰς τόν βίον τοῦ λαοῦ, ὄ.π., σ. 194, Δημοσθ. Χαβιαρᾶ, Συμαῦκά, ὄ.π., σ. 213, Κ.Ρωμαίου, Ἡ κληματοβέργα στά στέφανα τοῦ γάμου, ὄ.π., σ. 25. Στή Σύμη ὁ ἀμφιθαλής νέος ἔκοβε 9 κληματοβέργες, ἀπὸ τῆς ὁποῦς ἔριχνε μιά στά ἀνατολικά καί μιά στά δυτικά, καί μέ τῆς ὑπόλοιπες 7 ἔκλεκε τά δύο στέφανα, χρησιμοποιοῦντας 3 στό στέφανι τοῦ γαμπροῦ καί 4 στῆς νύφης, γιατί "ἡ γυναίκα ἔχει μιά πλευρά παραπάνω".

2. Κ.Ρωμαίου, ὄ.π., σ. 24.

3. Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 275-6.

4. Γαμήλια χρήση ἐλιᾶς εἶναι γνωστή καί στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅπου ἐπικρατοῦσε ἡ συνήθεια νά στέφουν τήν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τῆς νύφης καί τοῦ γαμπροῦ μέ στέφανι ἀπὸ ἐλιά καί δάφνη. (Πλουταρχ. Ἑρωτ. 755Α: "οἰκέται... δραμόντες ἀνέστεφον ἐλαίᾳ καί δάφνῃ τὰς θύρας οὐ μόνον τὰς τῆς Ἴσμηνοδώρας ἀλλά καί τὰς τοῦ Βάκχωνος". Πρβλ. καί

λοῦσε κανόνα¹, ἔξακολουθοῦσε ὡς πρόσφατα νά τηρεῖται ἀκόμα σέ ὀρισμένες περιοχές (Τηλλυρία -στή ΒΔ παραλία τῆς Κύπρου², Πιτσουλιά - ὄρεινῆ περιοχῆ στή ΒΔ Κύπρο³, Κοκκινοχώρια Ἀμμοχώστου⁴, ἐπαρχία Λεύκας καί χωριά Μεσαρέας⁵). Τά κλαδιά τυλίγονταν ἢ μέ χρυσές κορδέλες (Πιτσουλιά)⁶, ἢ μέ κόκκινες καί χρυσές ταινίες⁷, ἐνῶ ἄλλοτε δένονταν μέ χρυσό σπάγγο καί χρωματιστές κορδέλες, ἢ μέ λεπτότατα μετάλλινα σύρματα καί στολίζονταν μέ ταινίες⁸. Παρατηροῦμε δηλαδή ὅτι καί ἐδῶ ἐκδηλωνόταν ἡ ἴδια διακοσμητική τάση πού διαπιστώσαμε καί στό στολισμό τῶν κλημάτων στεφάνων, καί γιά τήν ὁποία ὁ Goar σημειώνει: "...Candida pur-

Ν.Γ.Πολίτου, ὀ.π., σ. 280, Χαρ.Βουλοδήμου, Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1903, σ.45, Θεοδοσ.Β.Βενιζέλου, Περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, πρὸς ὃν παραβάλλεται ἐνιαχοῦ καί ὁ τῶν Νεωτέρων ὑπὸ τοῦ διδάκτορος τῆς φιλοσοφίας-, ἐν Ἀθήναις 1873, σ. 30,31). Ὁ Πολίτης (ὀ.π., σ. 275) ἀναφέρει τῆ γνώμη τοῦ Μουστοξύδη ὅτι καί στήν Ἀθήνα συνηθίζονταν τά στέφανα ἀπό ἐλιά, ἀλλά ἀμφισβητεῖ τήν ἀκρίβειά της καί δέχεται ὅτι θά συνέβαινε σπανιότατα, ἀποτελώντας ἐξαίρεση καί ὄχι κανόνα.

1. Σέ μικρότερο ποσοστό χρησιμοποιοῦσαν καί κλαδί ἀπό κλήμα πού συμβόλιζε τήν εὐφορία, ἐνῶ σέ ὀρισμένες περιπτώσεις τά στέφανα ἀποτελοῦνταν ἀπό δύο κύκλους, ἀπό τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας σχηματίζονταν μέ κλαδί ἐλιάς καί ὁ ἄλλος μέ κληματίδα, ἐνωμένους μέ κόκκινες κορδέλες (Γ.Χ.Παπαχαραλάμπος, Κυπριακά ἦθη καί ἔθιμα, ὀ.π., σ. 120).
2. Γ.Χ.Παπαχαραλάμπος, ὀ.π., σ.120 σημ.5. Βλ. καί Ξεν.Π.Φαρμακίδου, Κυπριακή Λαογραφία, ἐν Λεμεσῶ 1938, σ.136.
3. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Κύπρος, τ. Β', Ἀθήναι 1963, σ. 447.
4. Γ.Χ.Παπαχαραλάμπος, ὀ.π., σ. 120 σημ. 5. Βλ. καί Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 275.
5. Ν.Γ.Πολίτου, ὀ.π., σ. 275.
6. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, ὀ.π., σ. 447.
7. Ν.Γ.Πολίτου, ὀ.π., σ. 275. Βλ. καί Γ.Λουκᾶ, Φιλολογικαί ἐπισκέψεις τῶν ἐν τῇ βίῳ τῶν νεωτέρων Κυπρίων μνημείων τῶν ἀρχαίων, τ.Α', ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 88-89, Ἀθ.Α.Σακελλαρίου, Τά Κυπριακά, ἦτοι γεωγραφία, ἱστορία καί γλῶσσα τῆς νήσου Κύπρου ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον ὑπό-, τ.Α', ἐν Ἀθήναις 1890, σ.728.
8. Ν.Γ.Πολίτου, ὀ.π., σ. 275 σημ.3.

pureaque seta (in castitatis symbolum ac posteritatis sanguine propagandae spem)..."¹

Στήν περίπτωση που εξετάζουμε ή χρήση τῆς ἐλιάς -τῆς ὁποίας ἡ παρουσία, γενικά, ἀποτελεῖ στή συνείδηση τοῦ λαοῦ ἔννοια ταυτόσημη μέ τήν εἰρήνη- πιστευόταν ὅτι ἐξασφάλιζε τήν εἰρηνική συμβίωση τοῦ ἀνθρώπου· χαρακτηριστικό γιά τήν ἀντίληψη αὐτή εἶναι τό γεγονός πῶς σήμερα, ὅταν ἔχουν σημειωθεῖ πρίν ἀπό τό γάμο διενέξεις, ἢ ἂν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ὁ γαμπρός εἶναι εὐερέθιστος, τοποθετοῦν στά ἀγοραστά ἀπό τό ἐμπόριο στέφανα, μικρό κλαδί ἢ δύο φύλλα ἐλιάς σταυρωτά², προφανῶς μέ τήν ἴδια ἐξευμενιστική πρόθεση καί εὐχή γιά εἰρηνική συμβίωση.

Ἡ συλλογή τῶν κλαδιῶν ἐλιάς καί τό πλέξιμο τῶν στεφάνων παρουσιάζουν ἀρκετή ὁμοιότητα μέ τήν ἀνάλογη διαδικασία γιά τήν κατασκευή τῶν κλημάτων στεφάνων. Ἡ ἐλιά, ἀπ' ὅπου κόβονταν τά κλαδιά, δέν ἦταν τυχαῖα διαλεγμένα, ἀλλά ἡ καταλληλότητά της ὑπαγορευόταν ἀπό μιᾶ δεισιδαιμονία, σύμφωνα μέ τήν ὁποία δέν ἔπρεπε νά εἶναι ὁρατή ἡ θάλασσα ἀπό τό ὕψος τῶν κλαδιῶν τοῦ δένδρου, γιατί τότε θά πέθαινε ὁ ἕνας ἀπό τούς συζύγους³. Τά κλαδιά τά ἔκοβαν οἱ κουμπάροι καί οἱ συγγενεῖς μέ τή συνοδεία βιολιοῦ, ἐνῶ κάποιος πρόσφερε κρασί σ' ὅσους παραβρίσκον-

-
1. J. Goar, *Euchologium sive rituale Graecorum*, Graz 1960², σ. 323 σημ. 1. Εὐρύτερη χρήση τῆς ἐλιάς μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅ J. Goar (*Εὐχολόγιον*, σ. 323 σημ. 1): "... eas (coronas) hodie ex olivo ramo candida purpureaque seta... circumdato apud graecos componi". Τήν ἀποψη αὐτή παραθέτει ὁ Du Cange μέ τό ἀκόλουθο σχόλιο: "Istius vero ritus occurrit passim mentio apud scriptores" (*Gloss. Graec.* λ. στέφανοι). Ἐπίσης ὁ Rev. John Mason Neale (*A history of the holy eastern church, Part 1, General Introduction*, London 1850, σ. 1031 σημ. γ) ἀναφέρει ὅτι: "in Greece the crowns are usually made of olive branches twined with white and purple ribbon"
  2. Γ. Χ. Παπαχαράλαμπος, *Κυπριακά ἥθη καί ἔθιμα*, ὁ. π., σ. 120.
  3. Ξεν. Π. Φαρμακίδου, *Κυπριακή λαογραφία*, ὁ. π., σ. 136 καί Γ. Χ. Παπαχαράλαμπος, ὁ. π., σ. 121.

-ταν¹.

Τό πλέξιμο τῶν στεφάνων γινόταν συνήθως ἀπό τούς κουμπάρους στό σπῖτι τῆς νύφης ἢ στήν ἐκκλησία² καί συνοδεύονταν ἀπό σχετικά γαμήλια τραγούδια. Ἐνδεικτικά παραθέτω ἕνα τραγούδι μέ τά στοιχεῖα τῆς βιβλικῆς ἱστορίας τοῦ γάμου, τοῦ ὁποῦ, πάντως, πρέπει νά ἐπισημάνουμε τόν ἔντονα λόγιο ἢ ἐκκλησιαστικό χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος μᾶς προβληματίζει ὡς πρός τή διάδοση, πού μπορεῖ νά εἶχε στήν κοινότητα:

"Ὑψιστε πάντων Δέσποτα, Πατρός ἀνάρχου Λόγε,
Υἱοῦ Θεοῦ συνάναρχε, Πανυπέρτατε μόνε,
Ὁ ἐν Κανᾶ προσκεκληθεῖς τῆς Γαλιλαίας γάμψ
σύν τῇ Μητρί Σου καί ἀγνῇ νύμφῃ ἀπειρογάμψ,
καί ἕνα δείξης τίμιον αὐτόν ᾄμα καί θεῖον
θαυματουργόν μετέβαλες τό ὕδωρ τε εἰς οἶνον.
Αὐτός, καί νῦν, παμβασιλεῦ, ἰλέψ ὄμματί Σου
ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ ἐπί τῷ πλάσματί Σου
καί ὡς εὐλόγησες ποτέ Ἀβραάμ σύν τῇ Σάρρα
καί Ἰακώβ, Ρεβέκκαν τε καί λοιπούς Πατριάρχας,
οὕτως καί νῦν, φιλάνθρωπε, εὐλόγησον τούς δούλους
καί διατήρησον αὐτούς ἐκ πάντας ἐπιβούλους.
Καί δός αὐτοῖς τόν φόβον Σου, ὅπως τούς ὀδηγήσῃ
εἰς πᾶσαν τήν σωτήριον ὁδόν καί συνετίσῃ.
Πρός τούτοις δώρησε αὐτοῖς ὁμόνοιαν, εἰρήνην,
καρπόν κοιλίας νόμιμον, ᾄμα καί σωφροσύνην
καί καταξίωσον αὐτούς νύμφην τε καί νυμφίον
ᾄμα καί παρανύμφους τε καί ᾄπαντα τόν δῆμον
τῆς οὐρανίου Σου χαρᾶς καί θείας βασιλείας.
Πρεσβείαις τῆς τεκούσης Σε Παρθένου Παναγίας
καί Θεοῦ Προκοπίου τε καί πάντων τῶν Ἀγίων

1. Γ.Χ.Παπαχαραλάμπος, Κυπριακά ἤθη καί ἔθιμα, ὀ.π., σ. 121.

2. Γ.Χ.Παπαχαραλάμπος, ὀ.π., σ. 121.βλ. καί Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 275.

τῶν εὐαρεστησάντων Σοι, ἐπ' αἰῶνος τῶν θεῶν"¹

Ἄλλο φυτό, πού χρησιμοποιήθηκε, περιορισμένα, στήν κατασκευή τῶν νεοελληνικῶν γαμήλιων στεφάνων², ἦταν ἡ μυρτιά (Ἰκαρία)³. Ἡ συγκεκριμένη αὐτή χρήση τῆς μαρτυρεῖται στήν Κρήτη ἀπό τήν ἐποχή τῆς Βενετοκρατίας⁴, παράλληλα μέ τή δάφνη⁵, πού καί αὐτή στά νεώτερα χρόνια ση-

1. Γ.Χ. Παπαχαραλάμπους, Κυπριακά ἦθη καί ἔθιμα, ὁ.π., σ. 120-121.

2. Γιά χρήση μυρτιάς σέ γαμήλια στέφανα τῆς ἀρχαιότητος βλ. παρακάτω.

3. Κλ. χφ. 2449, σ. 15, 16 (Γ.Κ. Σπυριδάκης).

Ἡ μυρτιά, ἡ ὁποία στήν ἀρχαιότητα συνδέθηκε μέ τή λατρεία τῆς Δήμητρας (L. Deubner, *Attische Feste*, Hildesheim 1966², σ. 76 βλ. καί Eugen Fehrle, *Die kultische Keuschheit im Altertum*, RGVV 6, Giessen 1910, σ. 240) καί τῆς Ἀφροδίτης (E. Fehrle, ὁ.π. σ. 239, βλ. καί Daremberg-Saglio, *Diction. t. 1*, σ. 358-9, λ. *Arbores Sacrae*), θεωρήθηκε, στά νεώτερα χρόνια, ὅτι ἔχει δύναμη ἐρωτική καί πιστευόταν ὅτι ὁποῖος τήν προσπερνᾷ χωρίς νά κόψει κλαδί χάνει τήν ἀγάπη του· πρβλ. τήν παροιμία: "ὁποῖος περάσει καί δέν μέ πιάσει τήν ἀγάπη του νά χάσει" (Στίλπ. Κυριακίδου, Ὁ ἑλληνικός λαός/καί τά λουλούδια, ΕΛΤ 1 (1970), σ. 39).

4. Φαίδωνος Κουκουλέ, ΒΒΠ Δ', σ. 107 σημ. 7, τοῦ Ἰδίου, Συμβολή εἰς τήν Κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας, ὁ.π., σ. 14, 15, Ἐμμ. Παπαδάκη, Μορφαί τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης, ὁ.π., σ. 67. Μέ μυρτιά στεφάνων στήν Κρήτη τίς πόρτες:

"πᾶσα δ' ἡ κώμη ὁμοῦ ἐορτάζει φαιδρά καί συγχαίρει
εἶναι μέ μύρτα παντοῦ στολισμένα τῆς θύρας τά ἄνω"

(Ἄντ. Ἰω. Ἀντωνιάδου, Κρητικός, ἐν Ἀθήναις 1868, στ. 73), ἐνῶ τά κορίτσια τοῦ χωριοῦ στόλιζαν μ' αὐτήν τά προσκέφαλα τῆς νυφικῆς παοτάδας, δηλώνοντας ἔτσι ὅτι ἡ ἀγάπη τῶν νεονύμφων ἔπρεπε νά εἶναι εὐωδιαστή, ὅπως τά φύλλα τῆς μυρτιάς (Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Γ', σ. 258, 290). Σχετικά μέ τή χρήση τῆς μυρτιάς στους νεοελληνικούς γάμους ὁ Μπυμπιλιάκης (*Neugriechisches Leben verglichen mit dem Altgriechischen, zur Erläuterung beider*, Berlin 1840, σ. 39 σημ. 1) παρατηρεῖ: "der Myrtenkranz kann nicht mehr wie bei den alten als Schmuck der Thüre beim Einzug der Braut überall angebracht werden, weil die Janitscharen an allen Beiramsfesten ihre Ortes und Moscheen mit Myrten beschlagen. Diese Sitte darf deshalb an keinen christlichen Hause stattfinden und wird kaum an einer Kirche geritten".

5. Βλ. παραπάνω σημ. 4 καί Σπ. Ζαμπελίου, Οἱ Κρητικοὶ γάμοι. Ἀνέκδοτον ἐπεισόδιον τῆς Κρητικῆς ἱστορίας (1570), ἐν Ρώμῃ Ταυρίνῃ καί Φλωρεντίᾳ 1871, σ. 403, ὅπου ἀναφέρεται λόγιο τραγούδι πού

-μείωσε μιά περιορισμένη, γεωγραφικά, παρουσία (περιοχή "Ακ-Σου κοντά στη Μαλακοπή Καπαδοκίας¹, ενώ από την Κάρπαθο προέρχεται τό ακόλουθο τραγούδι:

"Τά στέφανα πού βάλατε τά χρουσοδαφνωμένα,
ας είναι καλορίζικα νά ζεϊτ' εύτυχισμένα"²).

Επίσης σπάνια μεταχειρίζονταν βάγια καί λυγαριά (Σι-σάνιο Κοζάνης)³, κλώνους βασιλικού (Βερδικούσα Έλασσόνας)⁴, ή βέργες λιτιάς⁵, ενώ σχετική μαρτυρία από τή Λευκάδα μās πληροφορεϊ ότι: "le corone oggidi (sono formate da) teneri virgulti, attortigliati con nastri rossi e frammezzati da galloni di oro o argento"⁶

Τά λουλούδια, τέλος, χρησιμοποιήθηκαν ως δευτερεύοντα διακοσμητικά στοιχεϊα, όπως ήδη διαπιστώσαμε στην έξέταση τών κλημάτινων γαμήλιων στεφάνων⁷, ή αποτέλεσαν καί τό κύριο κατασκευαστικό ύλικό, όπως μās πληροφορεϊ ή σχετική περιγραφή του Wachsmuth: "Kränze... aus Lilien

ἀπευθύνουν τά κορίτσια τής νυφικής ακολουθίας στό γαμπρό:

"καί τό δικό σου (ένν.στεφάνι) έπλέχθηκε
μέ δάφνες Κωνσταντινων
δάφνες κομμένες μιά Λαμπρή
στούς τάφους τών Έλλήνων"

1. Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 277. Για τή γαμήλια χρήση τής δάφνης στην έλληνική αρχαιότητα, βλ. παραπάνω σ. 28 σημ. 4 τής μελέτης.

2. Άθηνās Ταρσούλη, Δωδεκάνησα, τ. Α', ό.π., σ. 172.

3. Κλ χφ. 3358 σ. 51 (Άγγ. Δευτεραϊος).

4. Κλ χφ. 1979, σ. 6-7 (Γ. Φάκας).

5. Τήν πληροφορία δύνει ό Ludwig Ross, περιγράφοντας γάμο πού παρακολούθησε στην Λειβαδιά τό 1832: "Zwei grosse Kronen aus Weidenruten mit rothen Bändern und Flittergold umwunden sind mit einem rothen Bändchen zusammengeknupft" (Ludwig Ross, Erinnerung und Mittheilungen aus Griechenland mit einem Vorwort von Otto Jahn, Berlin, 1863, σ. 58).

6. Andrea Papadopoulo-Vretto, Memoria su di alcuni costumi degli antichi Greci tuttora esistenti nell'isola di Leucade nel mare Ionio, Napoli 1825², σ. 34).

7. Βλ. παραπάνω σ. 11 κέ. τής μελέτης.

und Kornähren den Symbolen der Reinheit und Fruchtbarkeit..."¹. Σε αρκετές περιοχές προτιμούσαν τὰ άνθη πορτοκαλιῶς² ἢ λεμονιῶς (περιοχή Βόνιτσας³, Κύπρος⁴, χωριό Μαδάλα περιφέρειας Νίγδης στὴν Καππαδοκία⁵, Σμύρνη⁶). Τὴν ιδιαίτερη αὐτὴ χρῆση τους τονίζει καὶ σχετικὸ γαμήλιο τραγούδι ἀπὸ τὴ Χάλκη:

"μέ τους άθθούς τῆς λεμονιῶς ἐπλέξαν τὰ στεφάνια
καὶ στεφανώσανε κυρά μέ τόση περηφάνεια"⁷

Ἄνάλογο τραγούδι ἀπὸ τὰ Ψαρά ἀναφέρει γενικὰ τὰ λουλούδια τοῦ Μάη:

"Ἄνθη τοῦ Μάη ἐδιάλεξα νά πλέξω ἕνα στεφάνι
νά στό φορέσω νύφη μου γιατί άλλονῆς δέν κάνει"⁸

Ἄλλοῦ τονίζεται ἡ παρουσία τῶν ρόδων:

"Πάω καὶ τὰ μαζεύω, τριαντάφυλλα κι άθθῶ
νά πλέξω τό στεφάνι νά σέ στεφανωθῶ"

(Τῆλος)⁹

1. Curt Wachsmuth, Das alte Griechenland im neuen, ὀ.π., σ. 90. Γιά τὰ λουλούδια ὡς κύριο κατασκευαστικὸ ὑλικὸ τῶν γαμήλιων στεφάνων στὴν ἀρχαία Ρώμη βλ. Daremberg-Saglio, Diction. τ. 32, σ. 1655, (λ. Matrimonium) καὶ τ. 12, σ. 1528, (λ. Corona). Πρβλ. καὶ Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 279.

2. Rennell Rodd, The Customs and Lore of Modern Greece, London 1892, σ. 91.

3. Κλ χφ. 2005, σ. 357-8 (Νικ.Μόσσοις).

4. Ξεν.Π.Φαρμακίδου, Κυπριακή Λαογραφία, ὀ.π., σ. 136.

5. ΚΜΣ χφ. (Ἄλέξης Ἰωακειμίδης). Βλ. καὶ Μηνᾶ Χριστοδοῦλου, Πατριδογραφία, Μικρ. Χρ. 4 (1948), σ. 134.

6. Στέλλας Ἐπιφανίου-Πετράκη, Λαογραφικά Σμύρνης. Βιβλίο δεῦτερο. Παραμύθια καὶ ἄλλα, Ἄθῆνα 1966, σ. 37. Ἐδῶ τὰ άνθη τῆς λεμονιῶς συμβολίζουν τὴν παρθενία.

7. Ἄθηνᾶς Ταρσοῦλη, Λύγα ἀπὸ τὰ ἔθιμα καὶ τὰ τραγούδια τοῦ γάμου στὴ Χάλκη, Δωδ. Ἐπ. 1 (1947), σ. 149.

8. Δημ. Σπανοῦ, Ψαριανή Λαογραφία, Ἄθῆναι 1962, σ. 50.

9. Ἄθηνᾶς Ταρσοῦλη, Δωδεκάνησα, τ.Γ', ὀ.π., σ. 236. Πρβλ. καὶ τὸ τραγούδι τοῦ κρεβατιοῦ:

"Βασιλικὸ κι ἀρισμαροῦ, νερατζαθούς καὶ ρόδα
φέρετε νά κρεμάσωμε εἰς τοῦ παστοῦ τὴ ρόδα"

ἢ ἐκφράζεται ἡ ὑπαγορευμένη ἀπὸ λόγους ἀναλογικούς προ-
τίμηση στὰ λουλούδια πού μένουν ἀμάραντα:

"Ἀφέντρα τό στεφάνι σου τό ἄπλεξαν ἀγγελούδια
μέ ρόδα οὐρανοφύτευτα μ' ἀθάνατα λουλούδια"

"Στούς οὐρανοὺς θεέ ν' ἀνεβῶ στὰ σύγνεφα νά τρέξω
νά βρω λουλούδι ἄμαραντα τά στέφανα νά πλέξω
πάντα νά ἴναι ἀμάραντα καί πάντα εὐωδιασμένα"

(Σύμη)²

(Παύλ. Γ. Βλαστοῦ, Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ, ὁ.π., σ. 40) καθώς καί τό
ἐπόμενο βυζαντινό τραγούδι πού ἔφαλλαν οἱ Πράσινοι καί οἱ Βένετοι
στήν βασιλική νύφη:

"Ἄνθη ἐσώρευσα τοῦ ἀγροῦ καί εἰς τήν καστάδα εἰσήκα
σπουδῆ· ζευγόνυμφον ἥλιον εἶδον εἰς χρυσέντιμον κλίνην
...χαρά εἰς τά κάλλη αὐτῶν τά ἐγγλυκοθέατα καί ρόδα τά
ροδοεὐμορφα ..."

(Φαίδωνος Κουκουλέ, ΒΒΠ Δ', σ. 90 σημ. 1).

1. Σπ. Ζαμπελίου, Οἱ Κρητικοὶ γάμοι, ὁ.π., σ. 403, Πρβλ. καί
Σωτ., Ἰω. Ἀντωνιάδου, Κρητιές, ὁ.π., σ. 66:

"μίαν δέ θύραν στεφάνη μέ ρόδα πολλά στεφανώνει
εἶναι νυμφίου τό στέμμα κι ἡ νύμφη αὐτοῦ καταβαίνει"

2. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Δωδεκάνησα, τ. Γ', ὁ.π., σ. 329.

α) Είδος μετάλλων, διάδοση, μορφή, όροι κτήσης

Ένα άλλο είδος νεοελληνικών γαμήλιων στεφάνων, που εμφανίζουν μεγαλύτερη ύλική στερεότητα, είναι τὰ μέταλλα. Κατασκευάζονταν συνήθως από πολύτιμα μέταλλα (χρυσό ή άσήμι), χωρίς όμως ν' αποκλείεται και ή χρήση κοινών μετάλλων εύτελοϋς άξίας, όπως π.χ. ή λαμαρίνα¹.

Η παράδοση τών στεφάνων αύτών είναι άρκετά παλιά² και οι ρίζες της βυθίζονται στη βυζαντινή εποχή. Σέ έπιστολή του Πάπα Νικολάου Α' προς τούς Βουλγάρους (866) άναφέρεται, ότι τὰ γαμήλια στέφανα ήταν χρυσά ή άσημένια ή από οποιοδήποτε άλλο μέταλλο, άνήκαν στην έκκλησία και φυλάσσονταν σ' αύτήν³. Άκόμα παλιότερες -άπό τή χρονολο-

1. Για τή χρήση και τή συμβολική σημασία τών πολύτιμων μετάλλων και στό γάμο βλ. Άννας Παπαμιχαήλ, Χρήσις μετάλλων εώς μαγικής, δεισιδαίμονας και άλλας ένεργείας εις τόν κοινωνικόν βίον του λαοϋ, ΕΛΑ 17 (1964), σ. 53-114. Ίδιαίτερα σ. 99-100, όπου σημειώνεται, μεταξύ άλλων, ότι τό άσήμι ήταν "σύμβολον πλούτου, υγείας, στερεότητος".
2. Προκειμένου για τήν άρχαία Ελλάδα, οι μαρτυρίες που έχουμε συγκεντρώσει δεν άναφέρουν χρήση μετάλλινων γαμήλιων στεφάνων, εκτός από μία δημόδη άρχαιοελληνική παράδοση, διατυπωμένη από τόν ιστοριογράφο Φερεκύδη με θέμα τό γάμο της Άριάδνης και του Διονύσου. Έκεϊ σημειώνεται: "Ο θεός... μίσγεται αύτῃ (ένν. Άριάδνη) και δωρεΐται στέφανον αύτῃ χρυσοϋν..." (FHG έκδ. Th. Müller, 1, Paris 1874, σ. 97). Τό χωρίο στόν Δ. Β. Οίκονομίδη, 'Ο Διονύσος και ή άμπελος έν Νάξω κατά τās άρχαίας και νεωτέρας παραδόσεις, Extrait des Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier, Άθήναι 1953, σ. 5.
3. Έπιστολή 97, "Responsa Nicolai ad consulta Bulgarorum, anno 866", Migne, PL 119, στ. 979-980: "...ligaturam auream, vel argenteam, aut ex quolibet metallo compositam ...in capitibus deferunt... de ecclesia egressi coronas in capitibus gestant, quae semper in ecclesia ipsa sunt solitae reservari". Η μαρτυρία αύτή είναι ένας terminus antequem για τή χρήση τών μετάλλινων γαμήλιων στεφάνων. Πρβλ. και Ν. Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 274, Φαίδωνος Κουκουλέ, Συμβολή εις τό περί γάμου παρά τούς Βυζαντινοϋς κεφάλαιον, ό. π., σ. 31 σημ. 10, του Ίδιου, ΒΒΠ Δ', σ. 107. Στην περιγραφή αύτή διαπιστώνουμε ότι άναφέρονται τὰ ύλικά κατασκευής και οι όροι κτήσης και φύλαξης, που χαρακτηρίζουν και τὰ νεοελληνικά μέταλλα γαμήλια στέφανα.

-για αυτή- μαρτυρίες για χρήση μεταλλικών γαμήλιων στεφάνων πολυτελοῦς μορφῆς, κατασκευασμένων με χρυσό και διακοσμημένων με πολύτιμες πέτρες, βρίσκουμε σε περιγραφές αυτοκρατορικών γάμων του 6ου αι.¹.

Ἡ χρήση αὐτῶν τῶν στεφάνων ἐξακολούθησε νά παρατηρεῖται στήν τέλεση τῶν νεοελληνικῶν γάμων ἀπό τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας καί ἐξῆς, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ σχετικές μαρτυρίες τῶν ξένων περιηγητῶν: "...at the greek weddings...a...gilded crown is used" (Richard Chandler, 1765)², "...le mari avoit sur la tête par dessus le bonnet, un cerceau d' argent, qui avoit l' effet d' une gloire; on l' appelle la couronne du martyr³, apparemment pour montrer l' état de resignation dans lequel doit se trouver tout homme qui se resout a se marier. L' épouse avoit sur la tête une espèce de couronne..." (John Tweddell, 1799)⁴, "...matrimonial crowns were placed upon their heads (ένν. τοῦ γαμπροῦ καί τῆς νύφης)... these crowns were of conical form composed of the merest tinsel, gold

1. Εὐαγγρίου, Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας στ', 1 (περιγραφή τοῦ γάμου Μαυρικίου καί Κωνσταντίας): "στεφάνους τε χρυσῶ πολλῶ καί ταῦς ἐκ λίθων ποικιλίαις τε καί διαυγείαις τιμαλφεστάτους"(ἔκδ. J. Bidez-L. Parmentier, Λονδίνο 1898, ἀνατ. Amsterdam 1964, σ. 222).
2. Richard Chandler, Travels in Asia Minor and Greece, or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti, Oxford 1774, σ. 13. Ὁ Chandler ἦταν Ἄγγλος ἀρχαιολόγος, πού μέ ἐντολή τῶν Dilettanti ταξίδεψε στήν Ἀνατολή τό 1764-66. Πρβλ. Κυριάκου Σιμοπούλου, Ἐέννοι Ταξιδιωτες, ὁ.π., τ. Β', σ. 295.
3. Στό χαρακτηρισμό αὐτό νομίζω ὅτι ἐπιβιώνει ἕνας ἀπό τοῦς πολλοῦς χριστιανικούς συμβολισμούς πού ἀπέδωσαν στά γαμήλια στέφανα-ἀνθηκτικά κατάλοιπα τῆς εἰδωλολατρίας-οἱ πρώτοι Πατέρες τῆς ἐκκλησίας προκειμένου νά τά ἐνσωματώσουν στή χριστιανική τελετουργία. Τό θέμα-πού θύγω ἀπλῶς ἐδῶ-θα ἐξεταστεῖ ἐκτενέστερα σέ εἰδικό κεφάλαιο πτό κάτω.
4. "Remains of John Tweddell, late fellow of Trinity College, Cambridge, London 1816², σ. 309. Ὁ John Tweddell, Ἄγγλος περιηγητής καί προικισμένος ἀρχαιολόγος, κλασσικός φιλόλογος καί ὑφηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, ταξίδεψε στήν Ἑλλάδα ἀπό τά τέλη τοῦ Δεκεμβρίου 1798 ὡς τόν Ἰούλιο 1799. (Κυριάκου Σιμοπούλου, Ἐέννοι Ταξιδιωτες 1800-1810, τ. Γ1, Ἀθήνα 1975, σ. 242).

-leaf and spun glass..." (H.W. Williams, 1817)¹. Τέλος, σέ περιγραφή γάμου μεταξύ δύο 'Ελλήνων χωρικών στή Μ. 'Ασία, διακρίνουμε τήν πρόθεση τῆς μίμησης τοῦ μετάλλινου τύπου στεφάνων: "...typical union was performed by placing paper crowns very finely gilded on the heads of each ... " (James Dallaway, 1794)².

Ἀπό νεώτερες μαρτυρίες διαπιστώνουμε τήν πλατιά διάδοση πού εἶχαν τά μετάλλινα στέφανα στήν κυρίως Ἑλλάδα, ἠπειρωτική καί νησιωτική, καθώς καί στούς ἑλληνικούς πληθυσμούς τῆς Μ. Ἀσίας. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ἡ χρήση τους διατηρήθηκε ὡς πρόσφατα, ἐνῶ σέ ὀρισμένα μέρη συνεχίζεται καί τώρα ἀκόμα. Ἐτσι, ἀσήμένα μετάλλινα στέφανα χρησιμοποιήθηκαν στή θράκη: στό χωριό Χανδρᾶ τῆς ἐπαρχίας Ὀρεστιάδας τοῦ νομοῦ Ἐβρου³, στό Δουλέ-Βουργάζ⁴, στά Ἀβδηρα τοῦ νομοῦ Εἰάνθης ("ἀπό ἀσήμι ψιλό")⁵. Στή Μακεδονία⁶, καί πιά εἰδικά στήν Καστοριά⁷, στήν Προ-

1. H.W. Williams, *Travels in Italy, Greece and the Ionian islands in a series of letters descriptive of manners, scenery and the fine arts. With engravings from original drawings*, Edinburg 1820, τ. 2, σ. 219. Ὁ Williams σχολιάζοντας τά στέφανα σημειώνει: "... a more whimsical and ridiculous sight I never saw..."
2. James Dallaway, *Constantinople ancient and modern with excursions to the shores and islands of the Archipelago and the Troad*, London 1797, σ. 148. Πρβλ. καί τήν ἀκόλουθη μαρτυρία πού πληροφορεῖ γιά τήν ὕπαρξη ἀνάλογων στεφάνων στό Ἄργος: "...deux couronnes de papier doré-la couronne de l'Éroux et celle de l'Érouse..." (Madame Gasparin, *Journal d'un voyage au Levant*, Paris 1848, τ. 1, σ. 140).
3. Ε. Παπαθανασίου, Λαογραφικά στοιχεῖα παρμένα ἀπό τήν ζωή τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Χανδρᾶ, *ΑΘΛΓΘ* 18 (1953), σ. 269.
4. Ν. Γ. Πολίτου, Σύμμεκτα Β', 1975², σ. 274 σημ. 1.
5. Κλ χφ. 2392, σ. 124 (Στέφ. Ἡμελλος).
6. G.F. Abbott, *Macedonian Folklore*, ὀ.π., σ. 173.
7. Ἰφιγένειας Διδασκόλου, Καστοριά Κατρίδα μου, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 93. Στό ναό τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στό Ἄργος Ὀρεστικόν, στό τέλος εὐαγγελίου ἔκδ. Βενετίας 1748, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: "1756 Ἰανουάριος 12.... εἰς τό τέλος σημειώνω τά σκευή τῆς ἐκκλησίας 13

Προσωπική του νομού Δράμας (ὡς τό 1920)¹, ἐπὶ τὴν Βέρμπιανη (κοντὰ ἐπὶ τὴν Φλώρινα)², ἐπὶ τὸ Ρουμλούκι³, ἐπὶ τὴν Ἀρναία Χαλκιδιχῆς⁴, ἐπὶ τὴν Κοζάνη⁵, ἐπὶ τὴν Σιάτιστα⁶, ἐπὶ τὴν Νυμφόπετρα Λαγκαδῶ⁷, ἐπὶ τὰ χωριά Καμαρωτό⁸ καὶ Χορτερό⁹ τῆς Σιντιχῆς Σερρῶν, ἐπὶ τὸ Μελισσοχώρι (=Μπάλτζα) -ὅπου καὶ σήμερα ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν τὰ στέφανα ἐπὶ τὴν ἐκκλησία¹⁰. Ἀπὸ τὴν Ἠπειρο ἔχουμε πληροφορίες γιὰ χρῆση ἀσημένιων στεφάνων ἐπὶ τὸν "Ἄσσο Πρέβεζας"¹¹, ἐπὶ τὸ Μέτσοβο¹², ἐπὶ τὴν κοινότητα Παπίγκου τῆς ἐπαρχίας Ζαγορίου¹³, ἐπὶ τὸ χωριό Βήσανη¹⁴, καθὼς καὶ ἐπὶ ἄλλα χωριά τοῦ Παγωνίου -ὅπου τὸ ἔθιμο διατηροῦνταν τουλάχιστον ὡς τό 1940-42¹⁵, ἐπὶ τὸ Δελβινά-

ἦτοι κανδήλια ἀσημένια, 1 εὐαγγέλιον δηλαδὴ τὸ εἰς χεῖρας ὄν, 4 κορόνες ἀσημένιες, 1 ποτήριον ἀσημένιον καὶ δίσκο" (Παντελεῖ Τσαμίση, Ἡ Καστοριά καὶ τὰ μνημεῖα τῆς, Ἀθῆναι 1949, σ. 161).

1. Παν.Ε.Μάνου, Ὁ γάμος ἐπὶ τὴν Προσωπική, Μακεδ. 5 (1961-63), σ.300.
2. Γερασ.Δ.Καψάλη, Λαογραφικά ἐκ Βέρμπιανης, Λαογρ.4(1914), σ.410.
3. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Τέχνη. Ρουμλούκι-Τρίκερι-Ἰκαρία, Ἀθῆναι 1931, σ. 119. Ἡ Χατζημιχάλη τὰ σημειώνει ὡς "ἀσημένια βακούφικα στέφανα".
4. Ν.Εὐστρου, Ἡθῆ καὶ ἔθιμα τοῦ γάμου εἰς Ἀρναίαν Χαλκιδιχῆς, ΜΖ 71 (1972), σ. 20.
5. Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεκτα Β', 1975², σ. 274 σημ. 1.
6. Ν.Γ.Πολίτου, ὀ.π.
7. Κλ χφ. 2738, σ. 15,34 (Βασιλικὴ Θεοδωροπούλου).
8. Κλ χφ. 2045, σ. 11 (Γρηγ. Μπίτσικας).
9. Κλ.χφ. 2050, σ. 15 (Εὐαγγελία Νικολάου).
10. Δημ.Ι.Καμπασακαλῆ, Ἱστορία τῆς Μπάλτζας (Μελισσοχώρι Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1974, σ. 204.
11. Κλ χφ. 2739, σ. 36 (Γ.Κολιός).
12. Βασ. Κυρ.Σκαφιδῶ, Ἱστορία τοῦ Μετσόβου, Ἠπ. Ἔστ. 13 (1964), σ. 26.
13. Γ.Π. Ἀναγνωστοπούλου, Λαογραφικά ἐκ Ἠλείρου, Λαογρ.5(1915), σ. 30.
14. Αἰκ.Κ.Οἰκονόμου, Ἠπειρωτικὰ ἔθιμα. Ὁ γάμος εἰς τὴν Βήσανη καὶ τὰ ἄλλα χωριά τοῦ Παγωνίου, Ἀθῆναι 1950, σ. 18.
15. Νικ.Θ. Ὑφαντιῆ, Ὁ Παγωνήσιος γάμος, Ἀθῆναι 1972, σ.179 σημ.3.

κι¹, στη Λιούντζη².

Κατεβαίνοντας νοτιότερα πληροφορούμαστε ότι τό είδος ήταν γνωστό στην Κρυόβρυση³ και στο Πύθιο⁴ Έλασσόνας, στο Πήλιο (Ζαγορά)⁵, στη Φωκίδα (Κουκουβίστα, σημερ. Καλοσκοπή)⁶, στην Άθήνα⁷. Πλατιά χρήση είχαν τά άσημένα γαμήλια στέφανα και στην Πελοπόννησο και πιο είδικά στην Κορινθία⁸, στη Λακωνία (Οίνοϋς)⁹, στην Άνδρίτσεινα¹⁰, και στη Γορτυνία (Δημητσάνα¹¹, Λάστα¹², Πράσινο¹³).

Άνάλογη χρήση ύπήρχε και στα νησιά: Αίγινα¹⁴, στους Άλβανόφωνους της Σαλαμίνας¹⁵, στη Λέσβο (Πάφλα¹⁶, Βρίσα ή

1. Νικ. Β. Πατσέλη, Λαογραφικά Δελβινακίου, Ήκ. Έστ. 20 (1971), σ. 219.
2. Βορειοηπειρωτικές σελίδες. Ή Λιούντζη (Ίστορικά-λαογραφικά-ήθη-έθιμα), επίμ. Γιάννη Λύλλη, Άθήναι 1947, σ. 88. Ή Λιούντζη, μικρή περιοχή της Β. Ήπειρου, άπέναντι από τό Άργυρόκαστρο, έξαιτίας της άγριας και όρεινης μορφής του έδάφους της, ήταν άπρόσιτη στους Τούρκους και οι κάτοικοί της συγκρότησαν μία κλειστή κοινωνία.
3. Κλ χφ. 1971, σ. 24 (Π. Τσέλιος).
4. Κλ χφ. 1977, σ. 9 (Έλισάβετ Παπαφιλίππου).
5. Μαρίας Καβούκη, Ζαγοριανός γάμος (άνατ. έκ της έκτάκτου έκδόσεως των Θεσσαλικών Χρονικών), Άθήναι 1966, σ. 15.
6. Γεωργ. Χασισακού, Ίστορικά και λαογραφικά της Κουκουβίστας (Καλοσκοπής Φωκίδος), Άθήναι 1968, σ. 105.
7. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Ίστορία των Άθηναίων, τ. Γ΄, έν Άθήναις 1896, σ. 44. Βλ. και του ίδιου, Άθηναϊκά-Γάμοι έν Τουρκοκρατίας, ό. π., σ. 595.
8. Ν. Γ. Πολίτου, Σύμμεκτα Β΄, 1975², σ. 274 σημ. 1.
9. Ν. Γ. Πολίτου, ό. π.
10. Ν. Γ. Πολίτου, ό. π.
11. Ν. Γ. Πολίτου, ό. π. Βλ. και ΣΛΠΑ χφ. 3060, σ. 115-6 (Σμ. Καζασέδου).
12. Ν. Γ. Πολίτου, ό. π.
13. Κλ χφ. 2012, σ. 24 (Δ. Νικολόπουλος).
14. Π. Ν. Ήρειώτου, Ό χορός της Λαμπρής Ίδία έν τη έν Αιγύνη Παλαία Χώρα, Λαογρ. 8 (1921), σ. 77 σημ. 1.
15. Π. Α. Φουρίκη, Γάμος και γαμήλια σύμβολα παρά τους Άλβανοφώνους της Σαλαμίνας, ό. π., σ. 551-552.
16. Ν. Γ. Πολίτου, ό. π.

Βρυσά ή Βρυσιά¹, 'Αγιάσος²).

Στήν Κρήτη, μετά τή στέψη, στό σπίνι του νέου ζευγαριού τραγουδοῦν:

"Κουμπάρε τά στεφάνια σου ἦσαν ἀσημένια,
καί τά δικά σου ὀγλήγορα νά 'ναι μαλαματένια"³.

Οἱ μαρτυρίες πού προέρχονται ἀπό τή Μ. 'Ασία ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι καί ἐκεῖ τό ἀσήμι ἦταν τό μέταλλο πού προτιμήθηκε ἰδιαίτερα καί σέ μεγαλύτερη συχνότητα γιά τήν κατασκευή τῶν μετάλλινων γαμήλιων στεφάνων. "Ἐτσι, ἀσημένια ἦταν τά γαμήλια στέφανα σέ πολλά μέρη τῆς Καππαδοκίας⁴: Φάρασα⁵, 'Ανακού⁶, Τελμησός περιφέρειας Νίγδης⁷, Φλοϊτά ἐπαρχίας Νεάπολης⁸, Γούρδουνος περιφέρειας Νίγδης⁹, Σίλατα ἐπαρχίας Νεάπολης -ὄπου, κατά τή σχετική μαρτυρία, "μέ τά ἀργυρά στέφανα τῆς ἐκκλησίας ἐδίδετο (εἰς τούς γάμους) τόνος τελετουργικός καί θρησκευτικός"¹⁰, Μεταλλεῖο Ταύρου¹¹, Ποτάμιος (Δερέκιοῖ)¹² καί 'Αγιο-

1. 'Ιακώβου Γ. Κλεομβρότου, Μητροπολίτου Μυτιλήνης, Mytilena Sacra, τ. Β' Ναοῦ-Κειμήλια, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 157.
2. Στρατή Π. Κολαξιδέλη, Θρύλος καί ἱστορία τῆς 'Αγιάσου τῆς νήσου Λέσβου, τεύχη Α-Δ, Μυτιλήνη 1947-50, σ. 406.
3. Μαρίας Λιουδάκη, 'Ο γάμος στήν Κρήτη τώρα καί παλιά, ΕΕΚΣ 3 (19^η), σ. 394, δίστιχο ἀρ. 38.
4. Μηνᾶ Χριστοδοῦλου, Πατριδογραφία, ὀ.π., σ. 134.
5. ΚΜΣ χφ. (Δ. Λουκόπουλος). 'Ενδιαφέρον εἶναι τό γεγονός ὅτι στά Φάρασα ὅσοι παντρεύονταν γιά δεύτερη φορά, στεφανώνονταν μέ κλημάτινα στέφανα.
6. ΚΜΣ χφ. (Θαν. Π. Κωστάκης), βλ καί Θαν. Π. Κωστάκη, 'Η 'Ανακού. Πρόλογος Μέλπωσ Μερλιέ, 'Αθήνα 1963 (ἔκδ. ΚΜΣ), σ. 175.
7. ΚΜΣ χφ. ('Ιορδ. Κεσίσογλου, Σ. 'Αναστασιάδης, Μαρῖα Λιουδάκη). Ἐδῶ τά ἀσημένια στέφανα ὀνομάζονταν -στήν τοπική διάλεκτο- "γκιουμουσένια".
8. ΚΜΣ χφ. (Τζ. Σούλη).
9. ΚΜΣ χφ. ('Ελ. Καρατζᾶ).
10. ΚΜΣ χφ. ('Ιωάν. Μεταξόπουλος).
11. Δημ. Φωστέρη, Τό Μεταλλεῖον Ταύρου, 'Αθήνα 1955, σ. 187 (ΚΜΣ χφ. Καπ. 61, 78).
12. Ν. Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 274 σημ. 1.

νάς¹ Καισάρειας, Μαλακοπή²· επίσης στο Βουρδούριο³, στο 'Ικόνιο⁴, στην Πέργαμο⁵, στη χώρα του Τίγρη ποταμού (χωριό Διαρμπεκίρ)⁶, στη Σπάρτη τῆς Πισιδίας⁷, στην Πάνορμο, κοντά στη μικρασιατική ἀκτὴ τῆς Προποντίδας⁸, καθὼς καὶ στὸν Πόντο: Τρίπολη⁹, ἐπαρχίες Σούρμενα, "Οφίς καὶ Ρίζαιο τοῦ παραλιακοῦ Πόντου (ὡς τὸ 1905)¹⁰, χωριό Χούσιλη περιφέρειας Ἀργυρούπολης τοῦ μεσογειακοῦ ἢ νότιου Πόντου¹¹.

Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀσημένια, ὑπάρχουν, ὅπως σημειώθηκε, καὶ γαμήλια στέφανα πού κατασκευάζονταν ἀπὸ μέταλλο ἐπιχρυσωμένο. Μαρτυρίες γιὰ χρῆση αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔχουμε ἀπὸ τὴ Μακεδονία: Σιάτιστα¹², Βογατσικό (Μπογκιάζκιοῖ)Καστοριάς¹³, ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία: Καππαδοκία¹⁴, κωμόπολη Δζο-

-
1. ΚΜΣ χφ. (Σοφία Δονδολίνου).
  2. Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ.274 σημ.1.
  3. Κλ. Ἰατρίδου, "Ἡθῆ καὶ ἔθιμα ἐν Ἀνατολῇ, ὄ.π., σ. 209.
  4. Πληροφορία πού μοῦ ἔδωσε πρόσφυγας.
  5. Μαρτιάνθης Μακρυγιαννοπούλου, 'Ο ἀρραβὼν καὶ ὁ γάμος, "Πέργαμος 1929", σ. 252. Βλ. καὶ Ν.Γ.Πολίτου, ὄ.π.
  6. Πέτρου Γεωργοπούλου, Τὰ ἔθιμα καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Διαρμπεκίρ, Ν. Ἰωνία 1962, σ. 48 (ΚΜΣ χφ. Χ. Τίγρ. ποτ. 194, 1).
  7. Παπα-Ἰωακείμ Πεσματζόγλου, 'Ἡ Σπάρτη Πισιδίας ἀπὸ τῆς 15ης Ἰουλίου 1914 μέχρι τῆς ἡμέρας καθ' ἣν ἐξεδιώχθημεν ἐκ ταύτης (1922), στὸν Ἄντων. Σαπουντσάκη, 'Ἡ Πισιδία καὶ ἡ Σπάρτη Πισιδίας, Ἀθήνα 1956, σ. 6-7 (ΚΜΣ χφ. Πισιδ. 51,1), βλ. καὶ Ν. Γ. Πολίτου, ὄ.π.
  8. Ν.Γ.Πολίτου, ὄ.π.
  9. ΚΜΣ χφ. (Ἀλέξης Ἰωακειμίδης).
  10. Ἰωαν.Παπαδοπούλου, Σούρμενα-"Οφίς-Ρίζαιο, σ. 186(ΚΜΣ χφ Ποντ. παραλ. 51).
  11. ΚΜΣ χφ. (Χρ. Σαμουηλίδης).
  12. Δημ.Παπανασούμ, Λαογραφικὰ Σιατίστης (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη-Δημοσιεύματα Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, ἀρ. 27), Θεσσαλονίκη 1968, σ. 17 σημ. 1.
  13. Ἄνδρ.Δ.Κορομήλη, Τὸ Βογατσικόν (ἱστορία-λαογραφία), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 170.
  14. Μηνᾶ Χριστοδούλου, Πατριδογραφία, ὄ.π.,σ. 134.

λόχαινα του Μεσογειακού Πόντου¹ και από την Ανατολική Θράκη: Μάδυτος (ως τό 1900)², απ' όπου προέρχεται η εύχη: "και στα μαλαματένια", που έλεγαν στους άρραβωνιασμένους, έννοώντας τά χρυσά στέφανα της έκκλησίας³.

Χρυσά στέφανα μνημονεύονται και σε άρκετά γαμήλια τραγούδια απ' όλη την Ελλάδα, από τά όποια παραθέτω όρισμένα παραδείγματα:

Νεαρή νύφη άπαντώντας στην πεθερά της, λέει:

"ό γιός σου μένα τ'όδωκε* γυναίκα θά μέ πάρει
γυναίκα κι εύλογητική μέ τό χρυσό στεφάνι"⁴

(*τό χρυσό γαϊτάνι στα μαλλιά).

Σέ τραγούδι από τή Σωζόπολη ό γιός του ρήγα προθυμοποιείται νά γίνει κουμπάρος της νέας κοπέλας, λέγοντας:

"Εγώ θά γίνω σύντεικνος για νά σε στεφανώσω
νά βάλω στέφανα χρυσά λαμπάδες άσημένιες"⁵.

Στή Βόρεια Λέσβο, στό γλέντι που γίνεται μετά τή στέψη, τραγουδούν,

"Ένα καράβι έφταξε άπού την Άγγλιτέρα
χρυσά στεφάνια σ' ίφιρι, άσπρη μου περιστερά"⁶.

Άλλο γαμήλιο τραγούδι, πάλι από τή Λέσβο (Άγία Παρασκευή), άπευθύνεται έπαινετικά στόν κουμπάρο που στεφάνωσε:

---

1. Δημ.Κανονίδη, Νοσταλγικές άναμνήσεις. Ένα νοερό ταξίδι στην Δζολόχαιναν, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 144 (ΚΜΣ χφ. Ποντ. μεσογ. 151, 14).

2. Φανής Δήμου, Άναμνήσεις από τή Μάδυτο, σ. 18-19 (ΚΜΣ χφ. θρ. 263, 2).

3. Άποστ.Σιταρά, ΈΗ Μάδυτος. Πόλις της θρακικής χερσονήσου επί του Έλλησπόντου, έπιμελεία Μιχ. Χρ. Κατζάκη, Άθήναι 1971,σ.194.

4. Μαρίας Δ.Μιράσγεζη, Έρευνα στη δημοτική μας ποίηση, ό.π., σ. 45.

5. Μαρίας Δ.Μιράσγεζη, ό.π., σ. 139.

6. Φρόσως Ζούρου, Ό γάμος στη Βόρειο Λέσβο, ό.π., σ. 101.

"Κουμπάρε άξιότιμε τέτοιες δουλειές νά κάνεις
καί στέφανα όλόχρυσά στίς κεφαλές νά βάνεις"¹.

Παρόμοιο περιεχόμενο έχει καί τό ακόλουθο τραγούδι από
τήν 'Ηλεία, πού άποτελεϊ πάλι "παίνεμα" του κουμπάρου:

"Κουμπάρε πού τούς έβαλες τ' όλόχρυσό στεφάνι
νά σ' άξιώσει ο θεός νά βάλεις καί τό λάδι"².

Καί τά δυό αύτά τραγούδια, πέρα από τόν έγκωμιαστικό χα-
ρακτήρα πού έχουν, έκφράζουν ταυτόχρονα καί μιά εύχή, πού
διατυπώνεται έντονότερα καί σαφέστερα στό τραγούδι τής
'Ηλείας καί θυμίζει ανάλογα παραδείγματα πού συναντήσαμε
στά κλημάτινα στέφανα³.

Σέ κρητική μαντινάδα πού λέγεται έξω από τό σπίτι του
γαμπρού άναφέρεται:

"Έχετε σπίθια τή χαρά κι ή γιώρα τήνε βάνει
τήν όμορφη νοικοερά μέ τό χρυσό στεφάνι"⁴,

ένώ σέ σκυριανό γάμο του 1926 άκούστηκε, ανάμεσα στ' άλ-
λα τραγούδια, καί τό ακόλουθο έγκωμιαστικό δίστιχο για
τή νύφη:

"Τήν καλοσύνη σου σκορπαί καί τό χαμόγελό σου
χρυσό στεφάνι τής τιμής λάμπει στό μέτωπό σου"⁵.

Χρυσό στεφάνι, ως περιφραστική έκφραση του γάμου, άναφέ-
ρεται σέ εύχές πού άπευθύνονταν στίς νέες άνύπαντρες κο-
πέλες:

1. Στρ. Κράλη, 'Η 'Αγία Παρασκευή Λέσβου, Μυτιλήνη 1963, σ. 236.

2. Γιάν. Κλουκίνα, Λαογραφικά τής 'Ηλείας, Πύργος 'Ηλείας 1964, σ.
28.

3. Βλ. παραπάνω σ. 6 κέ. τής μελέτης.

4. Μαρίας Λιουδάκη, 'Ο γάμος στην Κρήτη τώρα καί παλιά, ό.π., σ.
363 άρ. 6.

5. Νοεμής Α. Ζωηροϋ, Σκυριανά "Εθιμα. Προξενειά καί άρραβών, 'Ελ-
ληνίς 7 (1927), σ. 33 (άναφέρεται στην περιγραφή του γάμου τής
Μαυρικίας Μιχαλάκη, 25-7-1926).

"Έλλη μου, νύφη νά σέ δῶ μ' ὀλόχρυσο στεφάνι"

(Σκυρός)¹

"Χρυσό στεφάνι νά σοῦ φιλήσουνε" (Κρήτη), πού σημαίνει: "νά βρεῖς καλό σύζυγο"²,

σέ τραγούδια καί εὐχές πού λέγονταν στή νύφη πρίν ἀπό τό γάμο:

"καί χρυσός ἀητός σέ περιμένει νά σέ βάλει στά φτερά του,
θά σέ βάλ' χρυσό στεφάνι κι ἀργυρό χρυσό καβάδι"

(Ἐξαμίλλι Ἄν. Θράκης)³

"Ἦρθεν ἡ ὥρα ἡ καλή κ' ἡ ἑπερευλο(γ)ημένη
νά βάλουσιν στήν κόρη μας ὀλόχρυσο στεφάνι"

(Καστελλόριζο)⁴

"Ἄς εἶν' ἡ ὥρα ἡ καλή στά πρῶτα βήματά της
κι ἡ Παναγία κι ὁ Χριστός στά χρυσοστέφανά της"

(Κάρπαθος)⁵

καί σέ παινέματα πού τῆς ἀπηύθυναν μετὰ τό γάμο:

"Νά τά χαρεῖ ἡ νυφούλα μας τά χρυσοστέφανά της"

(Κάλυμνος)⁶

ἐνῶ σ' ἄλλα δίστιχα ἐκφράζεται, μέ τόν ἴδιο τρόπο, ἡ ἀγαλλίαση γιά τό συντελεσμένο χαρμόσυνο γεγονός τῆς στέψης:

1. Νοεμῆς Α. Ζωηροῦ, Σκυριανὰ Ἔθιμα, ὄ.π., σ. 33.

2. Μαρίας Λιουδάκη, ὁ γάμος στήν Κρήτη τώρα καί παλιά, ὄ.π., σ. 332.

3. Χ. Δ. Παρασκευοπούλου, Σύμμεικτα Λαογραφικά ἐξ Ἀφάλου Ἐδέσσης, ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35), σ. 45.

4. Ἄ. Σπυρίδου, Ἔθιμα τοῦ γάμου ἐν Μεγίστη, (Καστελλορρίζω), Παρνασσός 2 (1878), σ. 883.

5. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Λωδεκάνησα, ὄ.π., τ. Α', σ. 170.

6. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Λωδεκάνησα, ὄ.π., τ. Β', σ. 276.

Επίσης από τό χώρο τής Θράκης (χωριό Χανδράς τής έπαρχίας Όρεστιάδας του νομού Έβρου) προέρχεται παρόμοιο τραγούδι, έμπλουτισμένο μέ περισσότερα περιγραφικά στοιχεία, πού τραγουδιέται από τά κορίτσια τής συνοδείας του γαμπρού, όταν πηγαίνουν νά πάρουν τό νονό και τή νονά:

"Βάζει στεφάν' από φλουρί και τά κηριά άσημένα
κι τό στιφανάριγμα ήταν μαλαματένιο"¹.

Τά ίδια στοιχεία περιέχει και τό άκόλουθο τραγούδι από τήν Παλαιοχώρα Χαλκιδικής:

"Φκιάνουν στιφάν(ι) πού φλουρί κηριά μαλαματένια
κι τά στιφανουδέματα σαφί μαργαριτάρι"²,

πού τόν τύπο του έπαναλαμβάνει τραγούδι από τήν Άθαμανία τής Θεσσαλίας:

"Φκιάνει στεφάνι από φλουρί κηριά μαλαματένια
και τό στεφανομάντιλο³ όλο μαργαριτάρια"⁴

και δίστιχο από τή Χηλή στον Άνατολικό Εύξεινο Πόντο:

1. Ε. Παπαθανασίου, Λαογραφικά στοιχεία παρμένα από τήν ζωή των κατοίκων του χωριού Χανδρά, ό.π., σ. 269.
2. Δημ. Τσιότρα, Λαογραφικά και ιστορικά Παλαιοχώρας, Χρ. Χαλκ. 7 (1964), σ. 98.
3. Μέ τίς λέξεις "στιφανάριγμα", "στεφανομάντιλο" έννοεΐται τό ύφασμα, μέ τό όποιο ό κουμπάρος (ή ή κουμπάρα) σκέπαζε τά κεφάλια του γαμπρού και τής νύφης, μετά τήν άλλαγή των στεφάνων. Τό γεγονός αυτό συνηθιζόταν σε πολλά μέρη: Άρτα, Λευκάδα ("στεφανοσκέπασμα"), Ναυπακτία ("στεφανομάντιλο"), Γριντάδες Χασίων ("ζυγός"), Θράκη ("στεφανοπάνι"). (Φαίδωνος Κουκουλέ, ΒΒΠ Δ', σ. 108). Τό έθιμο ήταν γνωστό και στη Δυτική Μακεδονία (βλ. Φώτη Παπανικολάου, Ό γάμος στη Δυτική Μακεδονία, Λαογρ. 19 (1960-61), σ. 214, Άνδρ. Δ. Κορομήλη, Τό Βογατσικόν, ό.π., σ. 169). Είδικά στη Δάφνη και τόν Αύγερινό Βοΐου ό νοΐνος στερέωνε τά ύφασμα στους ώμους των νεονύμφων (Κλ χφ. 2497, σ. 20, (Κίμων Χαρίσης). Στη Βιθυνία τό ύφασμα αυτό λεγόταν "άναβόλι" (Φαίδωνος Κουκουλέ, ό.π.), ενώ στο χωριό Κάτω Παναγιά τής Ίωνίας αποτελούσε τό φόρεμα πού συνήθως δώριζε ό κουμπάρος ή ή κουμπάρα στη νύφη (Ίωάν. Παπαχατζηδάκη, Ή Κάτω Παναγιά, 1940 σ. 93,95 (ΚΜΣ χφ. Ίων. 107,19).
4. Δεων.Κ. Μακρής, "Ηθη-έθιμα και παραδόσεις τής Άθαμανίας 1900-1925, Τρίκαλα 1956, σ. 81.

"Βάνει στεφάνι από φλουρί λαμπάδες απ' άσήμι
βάνει και στεφανιάτικο ούλο μαργαριτάρι"¹,

ένω σέ παράδειγμα από τά Γρεβενά υπάρχει μιά μικρή πα-
ραλλαγή:

"Φκιάνει στεφάνι από φλουρί και τά κεριά άσημένια
και τό κριθάρι πδσπερνε όλο μαργαριτάρι"²,

πού ξαναβρίσκουμε και σ' ανάλογο τραγούδι από τή βόρεια
Εύβοια:

"Αντρογυνάκι νιούτσικο και νιοστεφανωμένο
πού σέ στεφάνωσε ό Χριστός κι ή Παναγιά Παρθένα
βάζουν στεφάνια από φλουριά και τά κεριά απ' άσήμι
και τά κηροσταλάγματα όλα μαργαριτάρι"³

Ο τύπος στεφάνων, πού αναφέρεται στα τραγούδια αυτά,
θυμίζει τή ζόγια, όπως ονόμαζαν στην Κρήτη από την έ-
ποχή τής Βενετοκρατίας κέ., τό στεφάνι πού έστελνε ό γαμ-
πρός στη νύφη πριν από τή στέψη και τό αποτελούσε μιά
χρυσή αλυσίδα μέ κρεμαστά χρυσά νομίσματα⁴, όπως μās πλη-
ροφορεϊ και σχετική περιγραφή:

1. Σπ. Βλάχου, Συλλογή ζώντων μνημείων έν τή γλώσση του λαού τής Χη-
λής, Μικρ. Χρ. 16 (1975), σ. 22.
2. Έλευθερίας Παπαδάκη, "Ηθη και έθιμα του γάμου εις τήν περιο-
χήν Γρεβενών, ό.π., σ. 16. Βλ. και Κώστ. Καραπατάκη, Γάμος του
καλιού καιρού, ό.π., σ. 124. Έδώ πρόκειται για τό γνωστό έθιμο
του ραντισμού των νεονύμφων μέ καρπούς δημητριακών, για του οποί-
ου τή συμβολική σημασία βλ. Ernst Samter, Familienfeste der
Griechen und Römer, Berlin 1901, σ. 1 κέ. Σε πολλά μέρη χρησιμο-
ποιούσαν τό κριθάρι αντί για τό σιτάρι, πού ήταν ακριβότερο (Β.Ι.
Βήμα, 'Ο γάμος παρά τους Βλαχοφώνους, Λαογρ. 4 (1912-13); σ. 554).
3. Γεωργ. Κ. Αφέντρα, Λαογραφικά τής Βορείου Εύβοίας, Αρχ. Εύβ. Μελ.
10 (1963), σ. 226.
4. Εάγγελίας Φραγκάκι, 'Η λαϊκή τέχνη τής Κρήτης, ό.π., σ. 65-σημ.
2. Ζόγια (βενετ. Zoja, ίταλ. Gioja), ονόμαζαν στην Κρήτη, την έποχή
τής Βενετοκρατίας, τό χρυσό στεφάνι πού πρόσφεραν στους νικητές
του κονταροχτυπήματος (Έρωτοκρ. Β' στ. 127-131). Τή λέξη συναντάμε
καλιότερα σέ κείμενο του 'Ιταλου ταξιδιωτή Benedetto Ramberti,
πού αναφέρεται στη ζωή των Έλλήνων τής Πόλης τό 1533 και περιγρά-

"άδουν και πλέκουν στεφάνην χρυσήν νομισμάτων αρχαίων
ήντινα κόρη μικρά προς τήν νύμφην έν ώρα θά φέρη"¹

Βέβαια ή περιγραφή, όπως δίνεται στα τραγούδια, έχει γνωρίσει μιá ποιητική προέκταση, χαρακτηριστική για τόν τρόπο, μέ τόν όποιο γίνεται ή ποίηση στό λαό: ξεκινώντας από τά ίδια τά πράγματα.

Σέ μιάν άλλη ομάδα στεφάνων, πού είχε περιορισμένη διάδοση, τό ύλικό κατασκευής αποτελούσαν άσημένα και χρυσά λεπτά σύρματα. Στέφανα αύτου του τύπου χρησιμοποιούνταν στους γάμους των πλουσιότερων στό Άνδρονίκι Κοππαδοκίας², ένω στην κυρίως Ελλάδα, και είδικά σέ όρισμένα μέρη της Πελοποννήσου και της Στερεάς, συνηθίζονταν ως τίς αρχές του αιώνα μας, στους γάμους των πιο άπορων³. Άπό χρυσοειδή λεπτά σύρματα, διακοσμημένα μέ κο-

---

φει τή φιλαρέσκεια των γυναικών του Γαλατά: "le donne portano in capo zoghie, cioè pietre pretiose nelle corone, lequali però per la maggior parte sono false" (Libri tre, in Venezia 1539, τ. I, σ. 11). Τή σημασία αύτή του κοσμήματος έξακολούθησε να έχει ή λέξη στη Μ. Άσία, όπου "τζόγιες" ονόμαζαν τά κοσμήματα γενικά (Νικ.Ε. Μηλιώρη, Λαογραφικά Βουρλών, ό.π., σ. 357). Άπό τά μέσα του 19ου αί. για λόγους πρακτικούς (βάρος των νομισμάτων) ή οικονομικούς (ή κατασκευή αύτή ήταν δαπανηρή), ή τζόγια κατασκευαζόταν από λουλούδια, χλωρά κλαδιά, κορδέλες ή νήματα πολύχρωμα και φλουριά, πού έπλεκαν κορίτσια τραγουδώντας νυφιάτικα τραγούδια (Εύαγγελίας Φραγκιάκι, 'Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης, ό.π., σ.65 σημ.2, Φαίδωνος Κουκουλέ, Συμβολή εις τήν Κρητικήν λαογραφίαν επί Βενετοκρατίας, ό.π., σ.15, Πάνου Γρίσπου, Δασική Λαογραφία, 'Ηπ. Έστ. 18(1969), σ.445, Παύλ.Γ.Βλαστού, 'Ο γάμος έν Κρήτη, ό.π., σ. 132).

1. Παύλ.Γ.Βλαστού, ό.π., 'Αντ. 'Ιω. Άντωνιάδου, Κρητής, ό.π., σ.9, στ.15. Τή ζόγια τοποθετούσε στό κεφάλι της νύμφης ό ίδιος ό γαμπρός, ένω τό συγκεντρωμένο πλήθος ξεσπούσε σέ ζητωκραυγές. (Γρηγ. Παπαδοπετράκη, 'Ιστορία των Σφακιών, ήτοι μέρος της Κρητικής 'Ιστορίας διηρημένη εις δύο βιβλία κυρίως, έν Αθήναις 1888, σ.66-67. Βλ. και Παύλ.Γ. Βλαστού, ό.π., σ. 134).
2. Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 275 σημ. 1. Τά στέφανα αυτά τά άγόραζαν από τήν Ηόλη.
3. Ν.Γ.Πολίτου, ό.π., σ. 275. 'Ο Πολίτης σημειώνει (σ.275 σημ. 1) ότι στα μέρη αυτά έζδε ό ίδιος στέφανα αύτου του τύπου.

ράλια και τεχνητούς άνθους νεραντζιάς ήταν τά γαμήλια στέφανα στους Παξούς¹, ένώ στή Λευκάδα (Καρυώτες) χρησιμοποιούσαν γιά τόν ίδιο σκοπό άσημένα σύρματα², ντυμένα μέ μεταξωτή ταινία και διακοσμημένα μέ έπίρραπτα ύφασμάτινα μικρά τριαντάφυλλα³.

Σέ μιá τελευταία ομάδα μετάλλινων γαμήλιων στεφάνων χρησιμοποιήθηκαν ως ύλικά κατασκευής μέταλλα κοινά, εύτελή, όπως στήν Έλασσόνα, όπου τά στέφανα κατασκευάζονταν από λουρίδες λαμαρίνας⁴, ένώ στήν Αίανή Κοζάνης⁵, καθώς και σε μερικά χωριά στά Γρεβενά, ήταν χάλκινα ή τενεκεδένια⁶.

Τά μετάλλινα γαμήλια στέφανα συνήθως αποτελούσαν μιάν ημισφαιρική θολωτή κατασκευή, πού ή διαμόρφωσή της είχε ως πρότυπο τά αντίστοιχα έξαρτήματα τών επίσημων άμφιεσεων τής εκκλησιαστικής και κοσμικής έξουσίας. Έτσι, άλλοτε έπαιρνε τό σχήμα έπισκοπικής μίτρας⁷ (π.χ. κωμόπολη Δζολόχαινα του μεσογειακού Πόντου⁸, περιφέρεια Τορούλ στον Πόντο⁹, Ντελμοσό (=Τελμησός) περιφέρειας Νίγδης Καπαδοκίας¹⁰, Οίνους Λακεδαιμονίας¹¹), και άλλοτε έμοιαζε μέ

1. Κλ χφ. 2044, σ. 42 (Δημ. Άνεμογιάννης). Βλ. και Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 275 σημ. 1.
2. Κλ χφ. 2008, σ. 81 (Εύστ. Γουρτζής).
3. Ν.Γ. Πολίτου, ό.π.
4. Κλ χφ. 2443, σ. 19 (Κων. Βραχνιάς).
5. Κ. Σιαμπανοπούλου, Αίανή, ό.π., σ. 425.
6. Κώστ. Καραπατάκη, Γάμος του παλιού καιρού, ό.π., σ. 125. Βλ. και Έλευθερίας Παπαδάκη, "Ηθη και έθιμα του γάμου εις τήν περιοχή Γρεβενών, ό.π., σ. 17.
7. Ν.Γ. Πολίτου, ό.π., σ. 274.
8. Δημ. Κανονίδη, Ένα νοερό ταξίδι στην Δζολόχαιναν, ό.π., σ. 144.
9. Άναν. Νικολαΐδη, 'Ο γάμος στον Πόντο (περιφ. Τορούλ) ό.π., σ. 4552, του ίδιου, 'Ο γάμος και τά έθιμά του στον Πόντο, Πτολεμαΐδα 1956, σ. 44 (ΚΜΣ χφ. Ποντ. γεν. 39, 1).
10. ΚΜΣ χφ. (Σ. Άναστασιάδης, Μαρία Λιουδάκη). Κατά τή μαρτυρία του πρόσφυγα πληροφορητή: "όπως τά φέραμε έδω (τά στέφανα) και τά έίδε κόσμος σάστισε".
11. Ν.Γ. Πολίτου, ό.π., σ. 274 σημ. 1.

στέμμα (κορόνα) ¹ (π.χ. Πέραμος Κυζίκου ², 'Ικόνιο ³, Πέρ-
γαιος ⁴, Τελμησός περιφέρειας Νίγδης ⁵, 'Ανακού ⁶ και άλ-
λες περιοχές της Καππαδοκίας ⁷, 'Αβδηρα Θράκης ⁸, Διούντζη
Β. 'Ηπείρου ⁹, Δελβινάκι ¹⁰, Καστοριά ¹¹, Κουκουβίστα (σημ.Κα-
λοσκοπή) Φωκίδας ¹², Μυτιλήνη ¹³). Σέ πιά σπάνιες περιπτώσεις
είχαν γιά πρότυπο τά φυτικά στέφανα: π.χ. μετάλλινα στέ-
φανα σέ σχήμα κλήματος ('Αθήνα) ¹⁴.

Τά μετάλλινα γαμήλια στέφανα άποτελοῦσαν σχεδόν πάν-
τα κτήμα τῆς έκκλησίας, ἡ όποία τά παραχωροῦσε γιά τήν
τέλεση τοῦ γαμήλιου μυστηρίου, μέ καταβολή κάποιου πο-
σοῦ ¹⁵. Π.χ. στά φάρασα Καππαδοκίας πλήρωναν 5 "γροῦσε" ¹⁶,
στά φλοῖτά έπαρχίας Νεάπολης Καππαδοκίας έδιναν 10-20

---

1. Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 274. Βλ. καί Δημ. Σ. Λουκάτου, Σύγχρονα Λαογραφικά (Folklorika Contemporanea), 'Αθήνα 1963, σ. 115 σημ. 1.

2. Γ. Αύγερινου-Σγουρίδη, 'Η Πέραμος τῆς Κυζίκου, ὅ.π., σ. 418.

3. Πληροφορία πού μου ἔδωσε πρόσφυγας.

4. Μαριάνθης Μακρυγιαννοπούλου, 'Ο άρραβών καί ὁ γάμος, ὅ.π., σ. 252.

5. ΚΜΣ χφ. ('Ιορδ. Κεσίσογλου). Τά στέφανα αὐτά εἶχαν τόσο ὀγκώδη μορφή, ὥστε οἱ νεώτεροι, πού πιά δέν τά χρησιμοποιοῦσαν, ἀναρωτιόντουσαν: "πῶς τά σήκωναν αὐτά".

6. ΚΜΣ χφ. (Θαν. Π. Κωστάκης). Βλ. καί Θαν. Π. Κωστάκη, 'Η 'Ανακού, ὅ.π., σ. 175.

7. Μηνά Χριστοδούλου, Πατριδογραφία, ὅ.π., σ. 134.

8. ΚΑ χφ. 2392, σ. 124 (Στέφ. 'Ημελλος).

9. Βορειοηπειρωτικές σελίδες- 'Η Διούντζη, ὅ.π., σ. 88.

10. Νικ. Β. Πατσέλη, Λαογραφικά Δελβινακίου, ὅ.π., σ. 219.

11. Παντελή Τσαμίση, 'Η Καστοριά, ὅ.π., σ. 161.

12. Γεώργ. Χασιακοῦ, 'Ιστορικά καί Λαογραφικά Κουκουβίστας, ὅ.π., σ. 105.

13. 'Ιακώβου Γ. Κλεομβρότου, Mytilena Sacra, τ. Β', ὅ.π., σ. 157.

14. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, 'Ιστορία τῶν 'Αθηναίων, τ. Γ', ὅ.π., σ. 44.

15. Ν.Γ. Πολίτου, ὅ.π.

16. ΚΜΣ χφ. (Δ. Λουκόπουλος).

"Υρούσια"¹, στην 'Ανακού 20 γρόσια² και στην Αίγινα έ-
 ριχναν μέσα σέ κούπα, τοποθετημένη είδικά γι' αυτό τό
 σκοπό πάνω στην 'Αγία Τράπεζα, νομίματα χουσα ή άσημέ-
 νια³. Τό ποσό αυτό σέ όρισμένα μέρη λεγόταν "στεφανιά-
 τικα" (Μάδυτος 'Ελλησπόντου⁴, 'Αλβανόφωνοι Σαλαμίνας, ό-
 που άπήχηση τοϋ γεγονότος βρίσκουμε στή φράση: "λέει ατ⁵
 σκά παγγούαρ⁶ άκόμα στεφανιάτικα" δηλαδή "ός τον αυτός δέν
 έχει πληρώσει άκόμα στεφανιάτικα", πού λέγεται γιά τοϋς
 άγαμους⁵). Τό κατέβαλλε συνήθως ό κουμπάρος⁶ και τό εί-
 σέπραττε, τίς περισσότερες φορές, τό ταμείο τοϋ ένορια-
 κοϋ ναοϋ, στόν όποιο άνήκαν τά στέφανα⁷. Σέ πίο σπάνιες
 περιπτώσεις τό ποσό προοριζόταν γιά ένίσχυση άλλων κοι-
 νωφελών ίδρυμάτων, όπως π.χ. τό ταμείο τών σχολείων (Μά-
 δυτος 'Ελλησπόντου⁸, Πέργαμος⁹).

'Ελάχιστες μαρτυρίες αναφέρουν και ιδιωτικά, πατρο-
 γονικά στέφανα, πού άποτελοϋσαν κτήμα όρισμένων άρχοντι-
 κών οίκογενειών, όπως π.χ. στό 'Ιόνιο τής Μ. 'Ασίας¹⁰,
 στην 'Αθήνα¹¹, στην Κορινθία, όπου ή οίκογένεια τών Νοτα-

1. ΚΜΣ χφ. (Τζ. Σούλη).

2. ΚΜΣ χφ. (Θαν. Π. Κωστάκης). Βλ. και Θαν. Π. Κωστάκη, 'Η 'Ανακού,
 ό.π., σ. 175.

3. Π. Ν. 'Ηρειώτου, 'Ο χορός τής Λαμπρής έν τή έν Αίγυνη Παλαιᾷ Χώ-
 ρῳ, ό.π., σ. 77 σημ. 1.

4. 'Αποστ. Σιταρά, 'Η Μάδυτος, ό.π., σ. 194. Στή Μάδυτο τά στέ-
 φανα άνήκαν στην κοινότητα.

5. Π. Α. Φουρίκη, Γάμος και γαμήλια σύμβολα παρά τοϋς 'Αλβανοφώνους.
 τής Σαλαμίνας, ό.π., σ. 551-2.

6. Ν. Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 274.

7. Γιά τρόπους ένίσχυσης τοϋ έκκλησιαστικοϋ ταμείου πρβλ. και Μηνᾶ
 'Αλ. 'Αλεξιάδη, "Εθιμα και εκκλησιαστικοϋ πλειστηριασμοϋ, ΕΕΦΣΠ
 "Δωδώνη" 6(1977), σ. 397-405 και ιδιαίτερα σ. 403 κ.έ.

8. 'Αποστ. Σιταρά, 'Η Μάδυτος, ό.π., σ. 194.

9. Μαριάνθης Μακρυγιαννοπούλου, 'Ο άρραβών και ό γάμος, ό.π., σ.
 252.

10. Πληροφορία πού μοϋ έδωσε πρόσφυγας.

11. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, 'Αθηναϊκά-Γάμοι επί Τουρκοκρατίας, ό.π.,
 σ. 595. Βλ και τοϋ ίδιου, 'Ιστορία τών 'Αθηναίων, τ. Γ', ό.π.,
 σ. 44.

ράδων θεωρούσε, κατά τήν οίκογενειακή παράδοση, τά άση-
μένα στεφάνα πού είχε στήν κατοχή της ως κτήμα του με-
γάλου δούκα Λουκά Νοταρά¹.

Τά μετάλλινα γαμήλια στεφάνα πού έξετάσαμε καί πού
άνήκαν στίς έκκλησίες (ή στήν κοινότητα), τά χρησιμοποι-
ούσαν χωρίς έξαίρεση σέ όλους τούς γάμους τών μελών τής
ένορίας (ή τής κοινότητας). Όμως σέ όρισμένες περιπτώ-
σεις παρατηρούμε κάποιαν απόκλιση από τόν κανόνα αυτόν·
έτσι στή Μάδυτο τής Ανατολικής Θράκης, ως τό 1900, ή
κοινωνική θέση τών μελλονύμφων υπαγόρευε τό είδος τών
χρησιμοποιούμενων στεφάνων, πού διακρίνονταν σέ χρυσά
γιά τούς πλούσιους καί άσημένα γιά τούς φτωχούς², ένώ
στή Δζολόχαινα του μεσογειακού Πόντου οι νέοι πού στεφα-
νώνονταν γιά πρώτη φορά χρησιμοποιούσαν τά επίχρυσα, μέ
μορφή δεσποτικής μίτρας, στεφάνα καί οι χήροι καί χήρες
τά ντυμένα μέ ύφασμα συρμάτινα στρογγυλά στεφάνα³.

β) Τά μετάλλινα γαμήλια στεφάνα στόν τομέα τής τέχνης καί τής τεχνικής. Δείγματα.

Τά μετάλλινα γαμήλια στεφάνα ως προϊόντα έργαστηρια-
κής τέχνης-τής έκκλησιαστικής λαϊκής άργυροχοΐας⁴ άποτε-
λούν έργα λαϊκής τέχνης, γεγονός πού υπαγορεύει τή μελέ-

1. Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ.274 σημ.1. Στή μαρτυρία αυτή,
καθώς καί σέ άλλη, κατά τήν όποία καί στή Ρουμανία μερικές έλληνικής
καταγωγής οίκογένειες, όπως τών Κατακουζηνών, είχαν πατρογονικά άση-
μένα στεφάνα (Ν.Γ. Πολίτου, ό.π.) παρατηρούμε τήν τάση γιά γενεα-
λογική σύνδεση μέ τό Βυζάντιο.

2. Φανής Δήμου, Αναμνήσεις από τή Μάδυτο, ό.π., σ. 18-19.

3. Δημ. Κανονίδη, Ένα νοερό ταξίδι στή Δζολόχαινα, ό.π., σ. 144.
Τό γεγονός είναι ανάλογο μέ ό,τι ίσχυε γιά τούς δευτεροστεφάνω-
τους στά Φάρασα Καππαδοκίας (βλ. παραπάνω, σ. 41 σημ.5 τής μελέ-
της).

4. Η τέχνη τής κατεργασίας τών πολύτιμων μετάλλων, του χρυσού καί
του άσημιού, είναι έργαστηριακή καί άσκήθηκε πάντα από ειδικευμέ-

τη τους και από τή διάσταση αυτή. Τά παραδείγματα πού αναλύονται στό επίμετρο όποτελοϋν μιá "όπτική" τεκμηρίωση τών διαπιστώσεων πού ακολουθοϋν, σχετικά μέ τή μορφή, τή διακόσμηση και τήν τεχνική κατασκευής τών αντικειμένων αυτών.

Μορφή :

Από άποψη μορφολογική τά μετάλλινα στέφανα συγκροτοϋν τρεις ομάδες μέ σχήμα:

α) άπλοϋ κύκλου (είκ. 1,3,6,10,14,15,18,21,24,27).

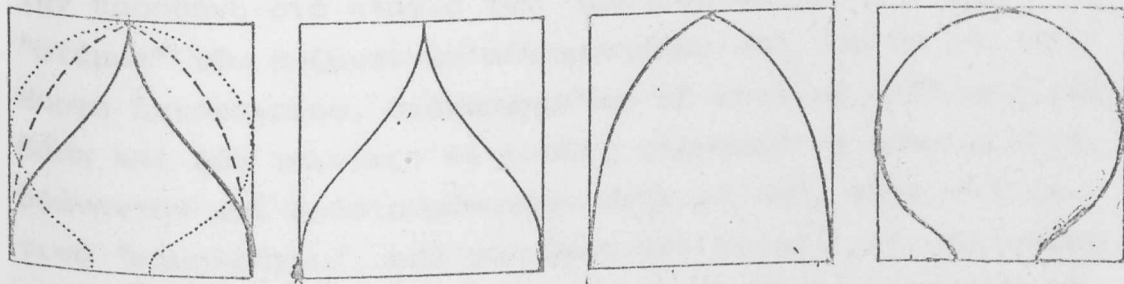
β) διαδήματος (είκ. 28,29).

γ) θολωτοϋ ήμισφαιρίου (είκ. 31,33,34,35,38,40,42,43,45,49,53,57,58,62,64,70,72,74,76,78,82,85,87,90,91,93,95).

Οί είδικότερες παραλλαγές πού παρατηροϋνται μέσα σέ κάθε ομάδα έκφράζουν, καθώς κινοϋνται άνάμεσα στό άπλό και στό σύνθετο, τίς συνεχείς άναπλαστικές ζυμώσεις και αίσθητικές άναζητήσεις, πού έξασφαλίζουν τήν άνανέωση και τή δυναμική τής μορφής. Οί τάσεις αυτές είναι ιδιαίτερα εύδιάκριτες στό στέφανα, πού έχουν μορφή ήμισφαιριτική. Έδω ή δυναμική τής μορφής έκφράζεται μέ τή διαφορετική καμπυλότητα πού διαγράφουν τά ήμικυκλικά στελέχη,τά

νους τεχνίτες. Τά προϊόντα τής τέχνης αυτής, πού ή καλλιέργεια της, έχοντας μακράϋνη ιστορία στόν έλληνικό χώρο, έξακολούθησε σ'όλη τή διάρκεια τής Τουρκοκρατίας (σημειώνοντας ιδιαίτερη άνθιση τό 18ο αί.), χαρακτηρίζονται, άνάλογα μέ τό χρηστικό τους προορισμό, ως έκκλησιαστικά ή κοσμικά. (Βλ. γενικά για τή νεοελληνική λαϊκή άργυροχοΐα: Άγγελικής Χατζημιχάλη, "Άργυροχοΐα-Χρυσοχοΐα" άρθρο στή ΜΕΕ τ.10, σ. 231-2, τής ίδιας, Έλληνική Άργυροχοΐκή Τέχνη, Ν. Έστ. 14 (1933), σ. 11-15, τής ίδιας L'art populaire grec, Athènes 1937, σ. 42 κέ., Πόπης Ζώρα, Κεντήματα και κοσμήματα τής έλληνικής φορεσιάς, Άθήνα 1966, σ. 16 κέ., τής ίδιας, "Άργυροχοΐα" στή "Νεοελληνική Χειροτεχνία", έκδ. Έθνικής Τραπεζής τής Ελλάδος, Άθήναι 1969, σ. 241 κέ., τής ίδιας, Δύο μεγάλοι μαστόροι τοϋ άσημιού, Άθήναι 1972, τής ίδιας, Κατάλογος κινήτης έκθέσεως Έλληνικής Λαϊκής Τέχνης, [Άθήναι] 1977, σ. 11 κέ.).

ὅποια στηριγμένα στήν κυκλική βάση συγροτοῦν τό ἀνώτερο τμήμα τοῦ στεφάνου (βλ. σχῆμα).

Τά περισσότερα παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀποτελοῦνται ἀπό μιᾶ κυκλική βάση, πάνω στήν ὁποία εἶναι στηριγμένα, σέ σταυροειδή διάταξη, δύο ἡμικυκλικά στελέχη, πού δημιουργοῦν τό ἡμισφαίριο, ὀρίζοντας τό περίγραμμά του ἀδρομερῶς. Ἄλλοτε τά ὅρια τοῦ ἡμισφαιρίου τονίζονται ἐντονότερα, μέ τήν προσθήκη-παράλληλα ἢ κάθετα πρός τήν βάση-καί ἄλλων κυκλικῶν καί ἡμικυκλικῶν στοιχείων (εἰκ. 33, 74, 85, 87, 90), ἐνῶ σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἡ ἀπόδοσή του εἶναι πλήρης, ξεπερνώντας τά ὅρια μιᾶς ὀπλῆς δόλωσης τοῦ περιγράμματος (εἰκ. 93, 95).

Τά μορφολογικά πρότυπα τῶν τύπων αὐτῶν ἀνάγονται στά στέμματα τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων: μορφή ἀπλοῦ κύκλου διακοσμημένου μέ πολύτιμες πέτρες εἶχε "ὁ στέφανος", διάδημα ἐπίσημο τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου¹. Παρόμοια κυκλική μορφή, ἐμπλουτι-

1. Jean Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance. Etude sur l'art imperial de Constantinople*, Paris 1923, σ. 20, 32. Ὁ "στέφανος" ἦταν τό ἀποκλειστικό ἐπίσημο διάδημα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου ὡς τόν 6ο αἰ. Μετά τήν ἐποχή αὐτή καί ὡς τό 14ο αἰ. ἡ αὐτοκρατορική χρήση του περιορίστηκε σέ ὁρισμένες μόνο περιπτώσεις, ἐνῶ παράλληλα ἀναδείχθηκε ὡς ἐξάρτημα διακριτικό τῆς ἀμείωσης τῶν σεβαστοκρατόρων, καισάρων, δεσποτῶν καί γενικά τῶν ἀνώτατων ἀξιωματούχων τοῦ κράτους ἡ χρήση αὐτή ἀποτελοῦσε ἐκχώρηση αὐτοκρατορικοῦ προνομίου (Jean Ebersolt, ὁ. π., σ. 99 καί 128 σημ. 7).

ομένη διακοσμητικά με την τοποθέτηση στο πρόσθιο τμήμα μιάς τετράγωνης, ὀρθογώνιας ἢ κυκλικῆς προμετωπίδας¹, με τή στερέωση στο ἄνωτερο μέρος ἑνός μικροῦ σταυροῦ² καί με τήν προσθήκη στα πλάγια τῶν "πρεπενδουλίων"³, εἶχε τό "στέμμα" τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἀπό τόν 6ο αἰ. κέ.⁴ Μορφή ἡμισφαιρίου, διακοσμημένου με κυκλικό στέλεχος στή βάση καί δύο ταινίες, οἱ ὁποῖες στερεωμένες πάνω σ' αὐτό, ὑψώνονταν καί διασταυρώνονταν στήν κορυφή, εἶχε τό βυζαντινό "καμηλαύχιο", πού φοροῦσαν τόν 7ο αἰ. οἱ καίσαρες καί ἀπό τόν 11ο αἰ. οἱ αὐτοκράτορες⁵. Ἡ ἡμισφαιρική αὐτή μορφή⁶ χαρακτηρίζει τό "στέμμα" τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν, Ἀγγέλων καί Παλαιολόγων⁷.

1. Jean Ebersolt, *Les arts somptuaires*, ὁ.π., σ. 32, 34, 35, 98-99.

2. Ἡ πρώτη ἐμφάνιση τοῦ στοιχείου αὐτοῦ τοποθετεῖται στήν ἐποχή τοῦ Τιβερίου Β' (578-582) (Jean Ebersolt, ὁ.π., σ. 35 σημ. 2).

3. "Πρεπενδούλια" ἢ "κατάσειστα" ὀνομάζονταν οἱ μικρές ἀλυσίδες οἱ ὁποῖες, στερεωμένες στα πλάγια, ἔπεφταν πάνω στους κροτάφους καί τίς παρεῖς. Τό διακοσμητικό αὐτό στοιχεῖο ἐμφανίζεται ἀπό τόν 6ο αἰ. (Jean Ebersolt, ὁ.π., σ. 34).

4. "Στέμμα" ὀνομαζόταν τό αὐτοκρατορικό διάδημα ἀπό τόν 6ο αἰ. κέ. Ὁ Albert Vogt (Constantin Porphyrogénète, *Le livre des Cérémonies*, Commentaire 1, Paris 1935, σ. 25) ἀναλύοντας τή διαφορά μεταξύ τῶν βυζαντινῶν "στεφάνων" καί "στεμμάτων", ἀναφέρει ὅτι τό "στέμμα" σήμαινε τήν αὐτοκρατορική κορόνα, ἡ ὁποία συνιστοῦσε τό σύμβολο τῆς ἐξουσίας. Ὁ "στέφανος", ἂν καί δέν εἶχε ἐκλείψει τελείως ὡς ὀνομασία τῆς αὐτοκρατορικῆς κορόνας, ἀπέδιδε κυρίως τή νυφική κορόνα, με τήν ὁποία οἱ αὐτοκράτορες στέφονταν ἀπό τόν Πατριάρχη καί τό τό μυστήριο τοῦ γάμου.

5. Jean Ebersolt, ὁ.π., σ. 95-96.

6. Ἡ Ἄννα Κομνηνή ἀναφέρει: "τό μέν γάρ διάδημα βασιλικόν καθάρπερ ἡμισφαίριον εὐγυρον τήν κεφαλὴν διαδεῖ πανταχόθεν..." (Ἄλεξ. Γ', 4, ἐκδ. Budé, Paris 1937, τ. 1, σ. 113, 25 κέ.). Πρβλ.: "Corona imperatoris est circulus orbis. Monarchiam arcus super coronam curvatur declarat se regere mundi. Monarchiam arcus super coronam curvatur eo quod oceanus mundum dividere narratur" (Du Cange, *Gloss. Lat.* λ. corona).

7. Jean Ebersolt, ὁ.π., σ. 128. Βλ. καί Α. Ὀρλάνδου, Νέον ἀνάγλυφον τῆς ἀναλήψεως τοῦ Ἀλεξάνδρου, ΕΕΦΣΠΑ, περ. Β', 5 (1954-55), σ. 287-88, Σ.Π. Λάμπρου, Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων, ἐν Ἀθήναις 1930.

Παρόμοιος ήταν ο τύπος του στέμματος των ηγεμόνων της Δύσης, από την εποχή του Καρόλου του Μεγάλου. Τόν άποτελοϋσε ένα κυκλικό στέλεχος, πάνω στο οποίο στερεώνονταν ημικυκλικά τόξα, τά οποία από τό τέλος του Μεσαίωνα αποτέλεσαν τά σύμβολα της ανεξάρτητης ηγεμονίας. Από τούς διάφορους μετασχηματισμούς, πού δέχθηκε κατά τούς επόμενους αιώνες ως τό 19ο αί. η καμπύλη των τόξων, η όξυκόρυφη διαμόρφωσή της αναδείχθηκε τελικά σέ χαρακτηριστικό στοιχείο του αυτοκρατορικού στέμματος, ενώ η συμπεριεσμένη χαρακτηρίζε τό βασιλικό¹.

Από τή σύντομη αυτή αναφορά στά στέμματα των κοσμικών αρχόντων προκύπτει η διαπίστωση ότι η αισθητική αναζήτηση πού, όπως είπα και παραπάνω, εκφράζεται μέσα από τήν παρουσία των διάφορων παραλλαγών, όσες έπισημάνθηκαν σέ κάθε τύπο στεφάνων, είναι, τουλάχιστο στην περίπτωση αυτή, συμβατική και δέν καταλήγει σέ πρωτότυπες δημιουργίες αλλά, υπηρετώντας τή συγκεκριμένη λαϊκή επιδίωξη για μίμηση, έχει τό χαρακτήρα της αναπαραγωγής έπίσημων και καθιερωμένων "ύψηλών" μορφών πού ήδη υπάρχουν.

Οι διαστάσεις των παραδειγμάτων πού μελετήθηκαν κυμαίνονται: τό μήκος της διαμέτρου μεταξύ 15-20 εκ., τό ύψος μεταξύ 11-21 εκ. και τό πλάτος των άσημένιων έλασμάτων πού συνιστοϋν τό σκελετό τους μεταξύ 1,5-3,5 εκ.

Διακόσμηση:

θέματα

Τά θέματα πού συνθέτουν τή διακόσμηση των στεφάνων είναι:

α) γεωμετρικά

β) φυτικά

γ) μορφές πτηνών.

δ) θέματα από τή χριστιανική εικονογραφία.

1. Anita Mason-Diane Packer, An Illustrated Dictionary of Jewellery, Berkshire 1973, σ. 86 (λ. Crowns).

Ἐνάμεσά τους ἡ συντριπτικὴ -ὄπως συνάγεται ἀπὸ τὴ συν-
χνότητα τῆς ἐμφάνισης- ὑπεροχὴ τοῦ φυτικοῦ στοιχείου ἀ-
ποτελεῖ ὑπόμνηση τῆς πρώτης ἀφετηρίας τῶν στεφάνων.

Στὰ γεωμετρικὰ θέματα ἀνήκουν οἱ ρόμβοι (εἰκ. 27, 35,
39, 54), οἱ σπεῖρες (εἰκ. 14, 15, 18, 21, 92), οἱ τεθλασμέ-
νες γραμμές (ζίκ-ζάκ) (εἰκ. 34, 76, 78, 82,), οἱ τελεῖες
καὶ οἱ κυματιστές γραμμές (εἰκ. 1), οἱ κύκλοι πού τέμνον-
ται (εἰκ. 74), οἱ καμπύλες γραμμές (εἰκ. 92).

Τὰ φυτικὰ θέματα ἀποτελοῦν λουλούδια μέ μίσχο(εἰκ. 3,
26, 28, 35, 46, 73, 87 καὶ 90 -στή βάση), ἢ χωρὶς στέλεχος
(εἰκ. 7, 13, 27 -οἱ ρόδακες κυκλικοῦ στελέχους-, 30, 31 -ὁ
ἐπίθετος, 39, 41, 44- οἱ ἐπίθετοι ρόδακες, 46 -οἱ ἐπίθετοι
ρόδακες, 54 -οἱ ἐπίθετοι ρόδακες, 57, 71, 72, 75, 77, 92 -οἱ ἐπί-
θετοι ρόδακες), φύλλα(εἰκ. 6, 13, 28, 42, 44, 87, 90, 96), ἔλι-
κες, κλαδιά καὶ κοιλόκυρτοι βλαστοὶ μέ φύλλα καὶ λουλού-
δια (εἰκ. 25, 27, 29, 49, 53, 58, 65, 93, 95), ἀνθέμια (εἰκ.
70, 72). Σέ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ φυτικὰ θέματα ἀναγνωρίζονται
συγκεκριμένα φυτὰ, π.χ. κλήμα (εἰκ. 25, 87, 90), ἐλιά(εἰκ.
86), ἢ τριαντάφυλλα (εἰκ. 29, 71, 94, 96), πού ἡ ἀπεικόνι-
σὴ τους ἀπηχεῖ τὴ συγκεκριμένη χρῆση τους στὴν κατασκευὴ
τῶν ἀνάλογων φυτικῶν γαμήλιων στεφάνων¹. Τὰ λουλούδια εἴ-
ναι συνήθως σχηματικὰ δοσμένα σέ μορφή ρόδακα μέ πέταλα
κυκλικὰ (εἰκ. 7, 14, 15, 21, 28, 39, 41, 46, 71 -βάση-, 73-έ-
λάσματα, 77), ἢ ὀξυκόρυφα (εἰκ. 13, 18, 73, 75, 77 - τὰ ἐ-
πίθετα), τὰ ὁποῖα σπανιότερα ἀναπτύσσονται σέ 2-3 ἐπάλ-
ληλες σειρές (εἰκ. 13, 73).

Οἱ ἀπεικονίσεις πτηνῶν (εἰκ. 30, 32, 76, 92), ἐπειδὴ δέν
ἀποτελοῦν ἀκριβεῖς ρεαλιστικὲς ἀποδόσεις, δέν ἐπιτρέπουν
τὴν ἀσφαλὴ ταύτιση μέ συγκεκριμένα εἶδη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν
παράσταση τοῦ δικέφαλου ἀετοῦ (εἰκ. 39), πού ἡ σύνδεσή
του μέ τὴν αὐλικὴ τέχνη τοῦ βυζαντίου καὶ ἡ καθιέρωσή του
ὡς πατριαρχικοῦ ἐμβλήματος μετὰ τὴν Ἄλωση, καθιστοῦν εὐ-

1. Βλ. παραπάνω, σ. 51 κέ. τῆς μελέτης.

λογη τήν παρουσία του σέ ἔργα ἐκκλησιαστικῆς τελετουρ-
γίας ἐμπνευσμένα μορφολογικά ἀπό βασιλικά πρότυπα¹. Γιά
τίς ὑπόλοιπες μορφές πτηνῶν θά μπορούσε νά διατυπωθεῖ ἡ
ὑπόθεση, ὅτι πρόκειται ἴσως γιά παραστάσεις περιστεριοῦ,
τοῦ ὁποῖου ἡ παρουσία αἰτιολογεῖται ἀπό τό συμβολισμό
του (θεωρεῖται σύμβολο ἀγνότητος)², ἐνῶ παράλληλα, ἀποτε-
λώντας τήν καθιερωμένη ἀπεικόνιση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,
δηλώνει τήν εὐλογία τοῦ γάμου ἀπό τήν ἐκκλησία.

Στά θέματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰκονογραφίας ἀνήκουν
οἱ παραστάσεις τοῦ σταυροῦ, ἀγγέλων, ἀρχαγγέλων, ἁγίων,
τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας.

Ἐπίσης, ὁ σταυρός, "ὄπλον τροπαιοφόρον" τοῦ χριστιανισμοῦ³,

1. Γιά τήν ἱστορία τοῦ θέματος βλ. Γ.Κ. Σπυριδάκη, Ὁ δικέφαλος ἀ-
ετός ἰδίᾳ ὡς σύμβολον ἢ ὡς θέμα κοσμήσεως κατά τήν βυζαντινὴν καί
μεταβυζαντινὴν μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων περίοδον, ΕΕΒΕ 39-40 (Λει-
μῶν, τιμητικὴ προσφορά τῷ καθηγητῇ Ν. Τωμαδάκη) (1972-73), σ. 162
κέ., ὅπου καί ἡ σχετικὴ μετ' αὐτὸ θέμα βιβλιογραφία. Πρβλ. καί Πόπης
Ζώρα, Συμβολὴ στή μελέτη τῆς ἑλληνικῆς λαϊκῆς γλυπτικῆς, Ζυγός 5
(1966), σ. 48, Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Ὁ δικέφαλος ἀετός εἰς
τήν λαϊκὴν τέχνην, ἄρθρο στή ΜΕΕ, τ. 1 (1927), σ. 824-25. Βλ. καί
Κατερίνας Γ. Κορρέ, Ἡ ἀνθρώπινη κεφαλὴ θέμα ἀποτρεπτικὸ στή
νεοελληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, Ἀθήναι 1978, σ. 42 κέ.

2. Ὁ συμβολισμὸς τῆς νύφης ὡς "περιστέρας" εἶναι συχνὸς στά γαμήλια
παινέματα σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα. Σημειῶνω τό κοινότερο:
"Σήμερα λάμπει ὁ οὐρανὸς σήμερα λάμπει ἡ μέρα
σήμερα στεφανώνεται ὁ αἰτὸς τῆν περιστέρα"
(Μαρίας Λιουδάκη, Ὁ γάμος στήν Κρήτη, ὁ.π., σ. 419, 95, Γε-
ωργίας Ταρσοῦλη, Μωραΐτικα τραγούδια, Ἀθήναι 1977², σ. 125,
Φρόσως Ζούρου, Ὁ γάμος στή Βόρειο Λέσβο, ὁ.π., σ. 99. Πρβλ. καί
Γ.Π. Ἀναγνωστοπούλου, Λαογραφικά ἐξ Ἠπείρου, ὁ.π., σ. 35).
Ἐπίσης: "Γαμπρέ μας πῶς σοῦ ἤπρεπε νά πάρεις τέτοιο ταῦρι,
πού εἶναι τό κορμάκι του ὡσάν τό πελιστέρι" (Κῶς)
(Ἰακ. Σ. Ζαρράφτη, Λαογραφικά ἐκ Κῶ, Λαογρ. 13 (1951), σ. 335,
85).

"Θωρεῖτε πού τό κήρατε τ' ἄχολο περιστέρι
νά μὴ μᾶς τό μαλώνετε καινούργιοι συμπεθέροι" (Κρήτη)

(Μαρίας Λιουδάκη, Ὁ γάμος στήν Κρήτη, ὁ.π., σ. 366, 8). Πρβλ.
καί τό τραγούδι ἀπό τήν Κύπρο:
"Ὁ νιόγαμπρος ἐν ἄντζελοσ τζ' ἡ νύφη περιστέρι"
(Γ.Χ. Παπαχαλαράμπος, Κυπριακά ἠθῆ καί ἔθιμα, ὁ.π., σ. 117).

3. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἀνήκει σέ ἀνώνυμο βυζαντινὸ λόγιον. Βλ. Φαίδωνος
Κουκουλέ, ΒΒΠ ΣΤ', σ. 264.

ἀποτελεῖ ἓνα σχεδόν μόνιμο στοιχεῖο, τοῦ ὁποῖου ἡ μορφή παρουσιάζει ποικιλία: ἄλλοτε οἱ κεραῖες τοῦ ἔχουν σχῆμα ὀρθογώνιο (εἰκ. 3, 10, 23, 35, 47-48, 49, 74, 76, 85), ἢ τό περίγραμμά τους πλαταίνει βαθμιαῖα πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ πλευρά (εἰκ. 27, 28, 29, 57, 70, 72), ἄλλοτε ἔχουν μορφή ἀκτινωτὴ (εἰκ. 78) ἢ καταλήγουν σέ ἀνθεωτὴ (εἰκ. 69) ἢ λοβωτὴ ἀπόληξη (εἰκ. 27, 33, 38, 45, 58, 76, 87, 90, 93). Σέ δύο περιπτώσεις (εἰκ. 49, 78) ὁ σταυρὸς δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν κάθετη τομὴ δύο ἐπιπέδων. Ποικιλία ἐμφανίζει καὶ ἡ διακόσμηση τῆς ἐπιφάνειας τῶν σταυρῶν, καθὼς ἀπεικονίζεται ἄλλοτε φυτικὰ θέματα (εἰκ. 29), σταυρὸ ἐγχάρακτο (εἰκ. 28), τὴ Σταύρωση (εἰκ. 34, 36, 47, 48, 87, 90), τὴ Θεοτόκο Βρεφοκρατοῦσα (εἰκ. 37, 85), ἢ διακοσμεῖται μὲ ἐπίθετες κοινές πολύχρωμες πέτρες (εἰκ. 3, 10, 85).

Οἱ ἄγγελοι εἰκονίζονται μὲ τὴ μορφή χερουβεῖμ τῶν ὁποίων ἡ ἀπόδοση εἶναι ἄλλοτε συνοπτικὴ καὶ χονδροειδῆς (εἰκ. 50, 63, 64) καὶ ἄλλοτε χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονα ρεαλιστικὴ τάση (εἰκ. 79). Στὸ παράδειγμα τῆς εἰκ. 53 τὰ ἐπίθετα κεφάλια μὲ τὰ ἔντονα χαρακτηριστικὰ, πού εἶναι τοποθετημένα στίς ἀντίστοιχες θέσεις μὲ τὰ χερουβεῖμ τῶν ἄλλων παραδειγμάτων, νομίζω ἀποτελοῦν καὶ αὐτὰ, ἀνάλογα πρὸς ἐκεῖνα, μιὰν ἀτελέστερη, ὡς πρὸς τὰ συνθετικὰ στοιχεῖα, ἀπεικόνιση τοῦ ἴδιου θέματος.

Ἡ παρουσία τῶν χερουβεῖμ - καθὼς καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων - ἔχει σκοπὸ τὴν προστασία τῶν νεογνῶν, καὶ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελεῖ τὴν εἰκαστικὴ ἀπόδοση τοῦ νοήματος, πού διατυπώνεται στίς ἐκκλησιαστικὲς γαμήλιες εὐχές: "Ἄγγελον εἰρήνης πιστόν ὀδηγόν φύλακα τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν παρὰ τοῦ Κυρίου αἰτησώμεθα"¹, "...πνεῦμα ἅγιον ἐνυμφαγώγει... οἱ χοροὶ τῶν ἀγγέλων παρειστήκεσαν"², ἀπὸ τίς ὁποῖες μπορεῖ

1. Ἡ εὐχή αὐτὴ λέγεται σέ ὅλες γενικὰ τίς ἀκολουθίες.

2. Κωδ. ἀρ. 665 Ἐθν. Βιβλ. 16ου αἰ. (Π. Ν. Τρεμπέλα, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνήστων καὶ τοῦ γάμου, θεολογία 18 (1940), σ. 161).

νά είναι έμπνευσμένα καί τά σχετικά γαμήλια τραγούδια.

Παραθέτω έδω μερικά παραδείγματα:

"Άνοιξε νύφ' τά μάτια σου καί 'διές τίς καλεσμένοι
γιά διές πώς παραστέκονται οί τ' ούρανού άγγέλοι"
(Μάδυτος) ¹

"Άγγέλοι κατεβήκανε μέ τό χρυσό ξεφτέρι
κι εύλόγησαν τά στέφανα μέ τό δεξί τους χέρι"
(Μηχανιώνα Κυζίκου) ²

"Σήμερ' άπό τόν ούρανό ό "Άγγελος έφάνη
καί εΐπε καλορίζικο τό τωρινό στεφάνι"
(Χίος) ³

Ή παρουσία του Άρχάγγελου Μιχαήλ, πού εΐκονίζεται
σέ μετωπική παράσταση φορώντας στολή στρατιωτική, Ξιφή-
ρης καί ψυχοπομπός ⁴ (είκ. 14,16,19), ύπαγορεύεται επί-
σης άπό τήν έπιθυμία γιά προστασία, όπως τήν εκφράζουν
καί τά ακόλουθα γαμήλια τραγούδια:

"Ωρα καλή νά δώσει ό θεός σέ τούτη τή δουλειά
καί Μιχαήλ Άρχάγγελος νά δώσ' τήν εύλογία"
(Πέργαμος) ⁵

"Ο Πανερμιώτης ⁶ καί ό Χριστός στά στέφανά σας"
(Σύμη) ⁷

1. Άποστ. Σιταρά, Ή Μάδυτος, ό.π., σ. 198.

2. Εύαγγ. Άθ. Μπόγκα, Ή παλιά Μηχανιώνα, ό.π., σ. 121.

3. Κων. Θεμ. Παπαδημητράκη, Ήστορία-Λαογραφία Μέσα Διδύμας Χίου,
Χίος 1971, σ. 31.

4. Στή λαϊκή αντίληψη οί ταξιάρχες Μιχαήλ καί Γαβριήλ είναι οί άρχάγγ-
ελοι πού παίρνουν τίς ψυχές (Γ. Α. Μέγα, Ήλληνικά έορταί καί
έθιμα τής λαϊκής λατρείας, Άθήναι 1976², σ. 28).

5. "Πέργαμος 1929", ό.π., σ. 260 (συλλ. Έλένη Τσανακαλή).

6. Πανερμιώτης" ή "Πανερμίτης" ονομάζεται ό άρχάγγελος Μιχαήλ, προ-
στάτης του νησιού τής Σύμης.

7. Άθηνās Ταρσούλη, Δωδεκάνησα, ό.π., τ. Γ', σ. 328.

"Αγίε μου Ταξιάρχη μου μέ τό χρυσό σπαθί σου
στό νέο μας άντρόγυνο νά δώσεις τήν εύχή σου"
(Χίος)¹

Τήν προστατευτική παρουσία τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαήλ καί Γαβριήλ ἀναφέρουν καί γαμήλιες ἐκκλησιαστικές εύχές: "τότε Μιχαήλ τόν νυμφῶνα ηὐτρέπιζε· Γαβριήλ τούς στεφάνους ἔπλεκεν, ὁ δέ πάντων Πατήρ ἔλεγεν: Χριστός στεφανοῖ τόν γάμον..."², "Γάμον τόν τῆδε νῦν, ἀρχάγγελοι Κυρίου, Μιχαήλ Γαβριήλ τε, ἐξ ὕψους ἐποφθέντες, αὐτόν περιφρουρήσατε"³. Ὁ Ξιφήρης⁴ ἀρχάγγελος Μιχαήλ πού εἰκονίζεται εἰς εἰκ. 14, 16, 19 ἀποτελεῖ μιᾶ στερεότυπη ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου εἰκονογραφικοῦ τύπου, γεγονός πού ἐπιτρέπει τήν ὑπόθεση ὅτι ἴσως οἱ τρεῖς αὐτές παραστάσεις προέρχονται ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήρι.

Στά στέφανα πού ἐξετάστηκαν, οἱ ἀπεικονίσεις μορφῶν Ἀγίων εἶναι σπάνιες καί περιορίζονται σέ μιᾶ παράσταση

1. Κων. Θεμ. Παπαδημητράκη, Ἱστορία-Λαογραφία Μέσα Διδύμας Χίου, ὁ.π., σ. 30.

2. Κωδ. ἀρ. 665. Ἐθν. Βιβλ. 16ου αἰ. (Π.Ν. Τρεμπέλα, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνηστρων καί τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 161).

3. Κωδ. ἀρ. 668 Ἐθν. Βιβλ. 17ου αἰ. (Π.Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σ. 194).

4. Προστατευτική καί ἀποτρεπτική δύναμη ἔχει ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ καί μέσα στό χριστιανικό ναό, ὅπου ζωγραφίζεται συνήθως κοντά στήν πόρτα του, κρατώντας σπαθί στό δεξιό χέρι καί εἰλητάρι στό ἀριστερό, ὅπου γράφει: "Βροτοῦ βλέποντες τό ξίφος τεταμένον, ὅσοι βέβηλοι καί ράθυμοι τόν τρόπον, συσταλεῖτε νῦν πρός μετόνοιαν τάχει... Ἐγώ γάρ ὁ... προστατής... "ἢ: "Ξιφήρης ἕσταμαι καί φύλαξ, ὑμῶν δέ φίλος πέφυκα. Εἴσελθε χαίρων. Εἰ δέ ἐχθρός καί βάσκανος καί γέμων δόλου, πόρῳ ἄπεχε τῆς Πύλης ταύτης" (Φωτίου Κόντογλου, Βίβλιος καλουμένη ἔκφρασις. Ἦγουν ἱστορίες τῆς Παντίμου Ὁρθοδόξου Ἀγιογραφίας τῆς καί λειτουργικῆς καλουμένης ("Ἐκφρασις τῆς Ὁρθοδόξου Εἰκονογραφίας), Ἀθήναι 1960, τ. Α', σ. 406-7).

τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης (εἰκ. 23)¹ καὶ σέ ἄλ-
λη μιὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (εἰκ. 84)². Ἡ ἐπιθυμία τοῦ
λαοῦ γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Ἁγίου αὐτοῦ στὸ γάμο ἐκφράζε-
ται καὶ σέ γαμήλια τραγούδια:

"Βενέτικό μου φλάμπουρο, δεσποτική μου τέντα
τί στέκεσαι, τί καρτερεῖς, τί στέκεις, τί παντέχεις;
-Τόν Ἅγιο Γιώργη καρτερω καί τό Χριστό παντέχω,
τὴν Παναγιά τή Δέσποινα νά στεφανολοῆσει"
(Βούρβουρα Κυνουρίας)³

"Ὁ ἥλιος ἐπαντρεύτηκε τρυγόνα, τρυγόνα
.....
ἐκάλεσε τὰ Γιάννινα καὶ ὄλο τό Ζαγόρι
καλάει τόν ἄγγελο νουνό καί τόν Ἁγιώργη βλάμη"
(Δελβινάκι Ἡπείρου)⁴

Συχνή εἶναι ἡ παράσταση τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ,
πού ἡ ἀπεικόνισή τους παρουσιάζει ποικίλες παραλλαγές. Ἡ
Παναγία εἰκονίζεται ὡς Ὁδηγήτρια (εἰκ. 8, 17, 20, 22,
37, 57, 66, 85), Δεξιοκράτοῦσα (εἰκ. 12), ὡς Πλατυτέρα
(εἰκ. 80), ἢ Πλατυτέρα Δεομένη (εἰκ. 2, 51, 60). Ὁ Χρι-
στός εἰκονίζεται ὡς Παντοκράτορας (εἰκ. 2, 9, 11, 59)
ἢ μέσα σέ δισκοπότηρο⁵ (εἰκ. 52). Συχνή εἶναι ἡ παρά-

1. Γιὰ τὴ φυλακτικὴ ιδιότητα πού εἶχαν ὀρισμένα εἰκονίδια μέ τὴς μορ-
φές τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης βλ. Ἄννας Χατζηνικο-
λάου, Μετάλλινα μαγικά εἰκονίδια Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, ΕΕΒΣ
23 (1953), σ. 512. Πρβλ. Πόπης Ζώρα, Συμβολή στή μελέτη τῆς ἑλ-
ληνικῆς λαϊκῆς γλυπτικῆς, ὁ.π., σ. 52. Βλ. καὶ Φαίδωνος Κου-
κουλέ, ΒΒΠ ΣΤ', σ. 264.

2. Γιὰ τό συμβολισμό τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου βλ. Ν.Γ.
Πολίτου, Σύμμεικτα Α', 1920, σ. 85, τοῦ ἴδιου, Τά δημώδη νεο-
ελληνικά ἄσματα περὶ τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, Λαο-
γραφ. 4 (1912-13), σ. 214 κέ. Πρβλ. καὶ Πόπης Ζώρα, ὁ.π., σ. 45.

3. Ἐπ.Γ. Παπαμιχαήλ, Ὁ γάμος ἑστὰ Βούρβουρα τῆς Κυνουρίας, Λαογρ.
2 (1910), σ. 400.

4. Νικ. Β. Πατσέλη, Λαογραφικά Δελβινακίου, ὁ.π., σ. 217.

5. Ἡ παράσταση συνηθίζεται σέ ἐκκλησιαστικά κεντήματα. Βλ. Εὐγενί-
ας Χατζηδάκη, Ἐκκλησιαστικά κεντήματα τοῦ Μουσείου Μπενάκη,
Ἀθῆναι 1953, σ. 60.

σταση της Σταύρωσης (είκ. 34, 36, 47, 48, 89), ενώ η 'Ανάσταση αποδίδεται κατά τὰ δυτικά πρότυπα (είκ. 67, 81)¹. Πολυπρόσωπη σύνθεση υπάρχει μόνο μία και εικονίζει τή στέψη της Παναγίας από τήν 'Αγία Τριάδα (είκ. 5). 'Η συνότητα τῶν παραστάσεων τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας αποδίδει μέ εἰκαστικά ἐκφραστικά μέσα τήν έντονη λαϊκή ἐπιθυμία γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς προστασίας τους, πού ἐκφράζεται καί σέ ἀρκετά γαμήλια τραγούδια, ἀπό τὰ ὁποῖα παραθέτω παραδείγματα:

"'Ελα, Χριστέ, στή στράτα της (ένν. τῆς νύφης)
κι ἡ Παναγιά ἀντάμα της..."

(Ρόδος)²

"'Ας εἶν' ἡ ὥρα ἡ καλή στά στεφανώματά σας
κι ἡ Παναγία κι ὁ Χριστός πάντα νά ναι κοντά σας"

(Κάρπαθος)³

"'Ὡς εἶναι καλορίζικη, νά εἶναι καλή ὥρα
ἡ Παναγία κι ὁ Χριστός νά εἶναι μέσ' τή βλόγα"

(Σάμος)⁴

"'Η Παναῖα κι ὁ Χριστός νά ἔρτουν νά βοηθήσουν,
τό φόρεμα τῆς νιόνυμφης νά τῆς τό εὐλογήσουν"

(Κύπρος)⁵

1. Φωτίου Κόντογλου, "Ἐκφρασις, ὄ.π., τ. Α', σ. 178-181. Βλ. καί Gertrud Schiller, Ikonographie der Christlichen Kunst, Band 3, 1971, σ. 41-88.

2. Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Γιά νά γνωρίσουμε τή Δωδεκάνησο, ὄ.π., σ. 144.

3. Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, ὄ.π.

4. 'Επαμ. Σταματιάδου, Σαμιακά, τ. Ε', ὄ.π., σ. 300.

5. 'Αθηνᾶς Ταρσοῦλη, Κύπρος, ὄ.π., τ. Β', σ. 446.

σταση της Σταύρωσης (είκ. 34, 36, 47, 48, 89), ενώ η Ά-
νάσταση αποδίδεται κατά τὰ δυτικά πρότυπα (είκ. 67, 81)¹.
Πολυπρόσωπη σύνθεση υπάρχει μόνο μία και εικονίζει τή
στέψη της Παναγίας από τήν Άγία Τριάδα (είκ. 5). Ἡ συ-
χνότητα τῶν παραστάσεων τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας ἀ-
ποδίδει μέ εἰκαστικά ἐκφραστικά μέσα τήν έντονη λαϊκή ἐ-
πιθυμία γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς προστασίας τους, πού ἐκ-
φράζεται καί σέ ἀρκετά γαμήλια τραγούδια, ἀπό τὰ ὁποῖα
παραθέτω παραδείγματα:

"Ἐλα, Χριστέ, στή στρατά της (ένν. τῆς νύφης)
κι ἡ Παναγιά ἀντάμα της..."

(Ρόδος)²

"Ἄς εἶν' ἡ ὥρα ἡ καλή σιά στεφανώματά σας
κι ἡ Παναγία κι ὁ Χριστός πάντα νά ναι κοντά σας"
(Κάρπαθος)³

"Ὡς εἶναι καλορίζικη, νά εἶναι καλή ὥρα
ἡ Παναγία κι ὁ Χριστός νά εἶναι μέσ' τή βλόγα"
(Σάμος)⁴

"Ἡ Παναῖα κι ὁ Χριστός νά ῥτουν νά βοηθήσουν,
τό φόρεμα τῆς νιόνυμφης νά τῆς τό εὐλογήσουν"
(Κύπρος)⁵

1. Φωτίου Κόντογλου, "Ἐκφρασις, ὁ.π., τ. Α', σ. 178-181. Βλ. καί
Gertrud Schiller, Ikonographie der Christlichen Kunst, Band
3, 1971, σ. 41-88.

2. Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Γιά νά γνωρίσουμε τή Δωδεκάνησο, ὁ.π., σ.
144.

3. Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, ὁ.π.

4. Ἐπαμ. Σταματιάδου, Σαμιακά, τ. Ε', ὁ.π., σ. 300.

5. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Κύπρος, ὁ.π., τ. Β', σ. 446.

"-Νύφη μας, ποιός σε στόλισε μ' αυτό τό νυφοστόλι;
- 'Η Παναγία κι ὁ Χριστός κι οἱ δώδεκα 'Αποστόλοι"
(Ψαρά) ¹

"'Ελα, Χριστέ καί Παναγιά, μέ δώδεκα 'Αποστόλοι,
έλατε νά βλογήσετε αυτό τό νυφοστόλι"
(Αύδήμι Θράκης) ²

"Σήκω, κόρη μ', νά στολιστεῖς, γιατί θά γίνεις νύφη
κι ἡ Παναγιά ἡ Δέσποινα γιά νά σε βοηθήσει"
(Αύδήμι Θράκης) ³

"...ὁ Χριστός κι ἡ Παναγιά
νά φυλάει τά νιόγαμπρα..."
(Χουλιαράδες 'Ηπείρου) ⁴

"Τήν Παναγιά καί τό Χριστό έβάλαμε μεσίτη
καί γίνηκεν ὁ γάμος μας μέ δίχως προξενήτη"
(Ψαρά) ⁵

"'Ελα Κυρία Δέσποινα μέ τό Μονογενή Σου,
στ' άντρόγυνο πού γίνεται νά δώκεις τήν εύχή Σου"
(Σαντορίνη) ⁶

1. Δημ. Σπανοῦ, Ψαριανή Λαογραφία, ὄ.π., σ. 49.

2. Μελλομένης Εὔστ. Ζήση, 'Αρραβῶνες καί γάμοι στό Αύδήμι, Θρακ. 9
(1938), σ. 295.

3. Μελλομένης Εὔστ. Ζήση, ὄ.π., σ. 297.

4. Πέτρ. Μπενέκου, Λαογραφικά Χουλιαράδων, 'Ηπ. 'Εστ. 20 (1971),
σ. 395.

5. Δημ. Σπανοῦ, ὄ.π., σ. 46.

6. Φιλ. Ι. Κατσιίπη, Τά στέφανα τοῦ γάμου, ὄ.π., σ. 31. Παραλλαγές
τῆς εύχῆς αὐτῆς πού προέρχονται ἀπό ἄλλες περιοχές, ἀποτελοῦν
στοιχεῖα ένδεικτικά τῆς γεωγραφικῆς τῆς διάδοσης:

"'Ελα, χρυσή μου Παναγιά, μέ τό Μονογενή Σου,
στ' άντρόγυνο πού γίνηκε νά δώσεις τήν εύχή Σου" (Ψαρά)

(Δημ. Σπανοῦ ὄ.π., σ. 47).

"'Ω Παναγιά μου Δέσποινα, μέ τό Μονογενή Σου
τ' άντρόγυνο πού γίνηκε ἄς έχει τήν εύχή Σου" (Βόρεια Λέσβος)

Όργάνωση διακόσμησης:

Ἡ διακόσμηση τῶν πῶ πολλῶν στεφάνων συνίσταται στή συνδυασμένη χρήση δύο ἢ περισσότερων θεμάτων ἀπό τίς ὁμάδες πού ἀναφέρθηκαν, ἐνῶ σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις (εἰκ. 24, 41, 42, 43) περιορίζεται στήν παρουσία ἐνός μόνο θέματος. Ἀνάλογα μέ τήν ἐπιφάνεια πού διακοσμεῖ, τό θέμα ἀναπτύσσεται ὀριζόντια (π.χ. εἰκ. 1, 3, 6, 10, 14, 15, 18, 21, 24, κλπ.) ἢ κατακόρυφα (εἰκ. 93, 95). Ἡ ἀνάπτυξή του γίνεται κατά μήκος τῆς ἐπιφάνειας τῶν κυκλικῶν καί ἡμι-κυκλικῶν στελεχῶν καί συνίσταται: α) σέ παρατακτική ἐπανάληψη ἐνός θέματος (εἰκ. 3, 13, 14, 15, 18, 21, 41, 42, 57, 72, 87, 90) ἢ σέ παραθετική ἐπαναληπτική ἐναλλαγή δύο θεμάτων (εἰκ. 1: τελεῖες - κυματιστές γραμμές, εἰκ. 27: ρόδακες - ρομβωτή διακόσμηση, εἰκ. 28: φύλλο - λουλούδι, εἰκ. 35: ρόμβοι - μίσχοι μέ λουλούδια, εἰκ. 39: ρόδακες - ρόμβοι, εἰκ. 92: ἔλικες - καμπύλες). Καί οἱ δύο αὐτοί τρόποι ἐξασφαλίζουν ἓνα σταθερό ρυθμό στήν ἀνάπτυξη τῆς διακόσμησης· β) σέ συνεχῆ ἀνέλιξη ἐνός θέματος κατάλληλα ἐπιλεγμένου, ὥστε νά παρέχει ἀπό μόνο του τή δυνατότητα μιᾶς ἀπεριόριστα διαρκοῦς καί στό ἄπειρο συνεχιζόμενης "γραφικῆς" ἐξέλιξης, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ συνεχῆ σειρά κύκλων πού τέμνονται (εἰκ. 75), ἡ τεθλασμένη γραμμῆ (εἰκ. 34, 77, 78, 82), οἱ κυματιστοί βλαστοί (εἰκ. 7, 25, 46, 49, 54, 58, 65, 71, 96 - κυματιστή σειρά φύλλων στή βάση). Στήν περίπτωση αὐτή, ἡ κίνηση πού ἐκφράζεται μέ τή σχεδιαστική

(Ἐφόσως Ζούρου, Ὁ γάμος στή Βόρειο Λέσβο, ὁ.π., σ. 106).

"Κατέβα Παναγία μου μέ τό Μονογενή Σου
στ' ἀντρόνο πού γίνηκε νά δώσεις τήν εὐχή Σου" (Κάρπαθος

(Μ.Γ. Γεωργίου, Καρπαθιακά, τ. Α', Πειραιεύς 1958, σ. 179).

"Ἐλα Χριστέ καί Παναγιά μέ τό Μονογενή Σου
στ' ἀντρόνο πού θά γενεῖ νά δώκεις τήν εὐχή Σου" (Θράκη)

(Μελπομένης Εὐστ. Ζήση, Ἀρραβῶνες καί γάμοι στό Αὐδήμι, ὁ.π. σ. 295).

"Ἦ Παναγία Δέσποινα μέ τό Μονογενή Σου
στ' ἀντρόνο πού γίνεται νά δώσεις τήν εὐχή Σου" (Ἡλεία)

(Γιάν. Κλουκίνα, Λαογραφικά τῆς Ἡλείας, ὁ.π., σ. 25).

κή εξέλιξη της διακόσμησης συντελεί στην υπογράμμιση του άξονα της επιφάνειας πού διακοσμεῖται, καθώς η φορά της έχει τήν ίδια ροπή μέ τή δική του (ὀριζόντια φορά στό κυκλικό στέλεχος τής βάσης - κατακόρυφη στά ἡμικυκλικά σταυροειδή στελέχη πού ὑψώνονται πάνω του).

Σέ ὅλα τά στέφανα πού ἐξετάστηκαν μόνιμη εἶναι ἡ παρουσία καί ἐπίθετων στοιχείων, πού συνιστοῦν αὐτοδύναμες διακοσμητικές ὀντότητες, καθώς εἰκονίζουν θέματα αὐτοτελή: σταυρό, ρόδακα, πτηνό, ἄγγελο, μετάλλια μέ θεῖες μορφές. Ἡ θέση τῶν μεταλλίων καθορίζει —στά παραδείγματα ὅπου σημειώνεται— τήν πρόσθια ὄψη τῶν στεφάνων.

Ὁλοκληρώνοντας τίς διαπιστώσεις σχετικά μέ τήν ὀργάνωση τής διακόσμησης προσθέτω μιά τελευταία παρατήρηση σχετικά μέ τή συγκέντρωση, κάθε φορά, τοῦ κέντρου βάρους τής. Στήν κατηγορία τῶν στεφάνων μέ μορφή ἀπλοῦ κύκλου τό κέντρο βάρους ἐντοπίζεται σέ ἓνα σημεῖο τής περιφέρειας, τό ὁποῖο ἐξαίρεται μέ τήν τοποθέτηση ἑνός μεταλλίου (εἰκ. 1, 6, 14, 15), σταυροῦ (εἰκ. 27), σταυροῦ καί μεταλλίου (εἰκ. 3, 10), μεταλλίου ἀνάμεσα σέ δύο ρόδακες (εἰκ. 18, 21), ἢ μιάς φυτικής σύνθεσης (εἰκ. 24). Στά παραδείγματα τοῦ ἡμισφαιρικοῦ τύπου τό κέντρο βάρους τοποθετεῖται στή βάση τοῦ ἡμισφαιρίου (εἰκ. 34, 49, 62, 64, 70, 74, 76, 78, 82, 85) ἢ μοιράζεται στή βάση καί στήν κορυφή (εἰκ. 72), ἢ, ἐντοπισμένο κυρίως στή βάση, μειώνεται προοδευτικά πλησιάζοντας πρός τήν κορυφή (εἰκ. 85), ἢ, τέλος, κατανέμεται ἰσοδύναμα σ' ὅλα τά σημεῖα (εἰκ. 31, 43, 45, 53, 58, 87, 90, 91, 93, 95).

Τεχνική:

Γιά τήν ἀπόδοση τής διακόσμησης ἔχουν ἐφαρμοστεῖ ὅλες οἱ πατροπαράδοτες τεχνικές τής ἀργυροχρυσοχοΐας:

α) σφυρήλατη (έκτυπη, "φουσκωτό", *repoussé*) (είκ.2:στά
μετάλλια, είκ.4,5,7,11,12,14:μετάλλιο, είκ.16,17,19,20,22,
23,25,27:οι ρόδακες, είκ.39,41,44:φυτικό θέμα, είκ.54:βλα-
στός στελεχῶν, είκ.58:διακόσμηση στελεχῶν, είκ.62: διακό-
σμηση στελεχῶν, είκ.71,73,75,76,78:μορφές Παναγίας, Χρι-
στοῦ, χερουβείμ, είκ.82:μετάλλια, χερουβείμ, είκ. 87,90: τά
κληματόφυλλα, είκ.95;τά διακοσμητικά θέματα σχεδιάστηκαν
στήν πίσω ὄψη τῆς πλάκας τοῦ ἀσημιοῦ (πού θεομάνθηκε ἐ-
λαφρά καί τοποθετήθηκε πάνω σέ μαλακὴ μάζα πύσσης) καί ἀ-
ποδόθηκαν μέ κτυπήματα τοῦ καλεμιοῦ. Μετά τό πρῶτο αὐτό
"φούσκωμα" ἀκολούθησε ἡ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος μέ τό κα-
λέμι ἀπό τὴν καλή ὄψη, μέ στόχο τὴ σαφέστερη διαγραφή τοῦ
ἀνάγλυφου, τὴν αὔξηση τῶν φωτοσκιάσεων καί τὸν προσδιο-
ρισμό τῆς ὕψης τοῦ φόντου¹.

β) ἐγχάρακτη: μέ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ ἔχουν ἀποδοθεῖ τά
γραμμικά θέματα τά ὁποῖα ἔχουν χαραχθεῖ πάνω στὴν ἐπιφά-
νεια τοῦ ἀσημιοῦ μέ τὴ βοήθεια ἑνὸς αἰχμηροῦ ἐργαλείου².
Ἐγχάρακτα γραμμικά θέματα ὑπάρχουν σέ ὅλα τά στέφανα
πού ἐξετάστηκαν.

γ) σκαλιστὴ: τά θέματα σκαλίστηκαν μέ διάφορα καλέμια
πάνω στὴν καλή ὄψη τοῦ μετάλλου³. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἔχει ἐ-

1. Μετά τό πρῶτο "φούσκωμα" ἡ ἀσημένια ἐπιφάνεια ἀποχωρίζεται ἀπό τὴν
πίσσα καί καθαρίζεται μέσα σέ διάλυμα ἀπό νερό καί θειϊκό ὀξύ,
θερμαίνεται καί τοποθετεῖται πάλι πάνω στὴν πίσσα, ὅποτε ἀκολου-
θεῖ τό σκάλισμα ἀπό τὴν καλή ὄψη. (Πληροφορία τοῦ ἀργυροχρυσοχόου
κ. Κώστα Μπακιρτζόγλου, Ἀθήνα 1978. Πρβλ. καί Anita Mason-
Diane Packer, *An Illustrated Dictionary of Jewellery*, ὁ.π., σ.
396 κέ. (λ. *repoussé*) καί σ. 70-71 (λ. *chasing*). Βλ. καί Ἄγγε-
λικῆς Χατζημιχάλη, *L'art populaire grec*, ὁ.π., σ. 42, Πόπης
Ζώρα, *Κεντήματα καί κοσμήματα τῆς ἐλληνικῆς φορεσιᾶς*, ὁ.π., σ.18).

2. Πρβλ. Anita Mason-Diane Packer, *An Illustrated Dictionary of
Jewellery*, ὁ.π., σ. 319 (λ. *engraving*) καί σ. 169 (λ. *graver*).

3. Τό φύλλο τοῦ ἀσημιοῦ τοποθετεῖται πάλι πάνω σέ πίσσα (ὅπως καί στὴν
περίπτωση τοῦ "φουσκωτοῦ") ἢ-συνηθέστερα-πάνω σέ ὑλικό πού προβάλλει
μεγαλύτερη ἀντίσταση (π.χ. σκληρό ξύλο ἢ ἀτσάλι) (Πληροφορία
κ. Κώστα Μπακιρτζόγλου. Πρβλ. καί Anita Mason-Diane Pa-
cker, ὁ.π., σ.70-71).

φαρμοστεῖ καί στή σφυρήλατα παραδείγματα (βλ. παραπάνω σ. 68) - στήν έπεξεργασία τών λεπτομερειών τους - καί αύτοτελώς (είκ. 36, 37, 47, 48, 59, 60, 85 - Παναγία).

δ) χυτή (είκ. 8, 9, 26: ή γλάστρα, είκ. 27: κλαδιά, σταυρός, είκ. 29, 30, 32, 39: δικέφαλος, είκ. 44: ρόδακες, είκ. 50: χερουβείμ, είκ. 51, 52, 54: ρόδακες, είκ. 55, 56, 59, 60, 63, 66, 67, 68, 69, 75: ρόδακες, είκ. 76: ρόδακες, πτηνά, είκ. 89: σταυρός, είκ. 92: χερουβείμ, πτηνά, ρόδακες): τό μέταλλο χύθηκε λυωμένο μέσα σέ καλούπι¹ καί στερεοποιήθηκε άποτυπώνοντας πλήρως τό σχήμα καί τή διακόσμησή του. 'Ακολούθησε ή λεπτομερέστερη έπεξεργασία στήν καλή όψη μέ τήν έγχάραικτη καί σκαλιστή τεχνική².

ε) συρματερή: (είκ. 14, 15, 18, 21, 92): τά διακοσμητικά θέματα έχουν σχηματιστεῖ μέ λεπτά άσημένα σύρματα³, πού έχουν συγκολληθεῖ μεταξύ τους μέ τή θέρμανση τής άσημοκόλλησης, ή όποία σέ μορφή σκόνης άπλώθηκε πάνω τους⁴.

στ) περίκλειστο σμάλτο (email cloisonné) (είκ. 10): τό περίγραμμα του διακοσμητικού θέματος άποδόθηκε μέ σύρμα κολλητό πάνω στό φύλλο του άσημιού καί κατόπιν γέμισε στό έσωτερικό του μέ σμάλτο⁵.

1. Τό καλούπι μπορεί νά εῖναι άπό πηλό ή άπό κόκκαλο σουπιᾶς.

2. Πρβλ. καί Anita Mason-Diane Packer, An Illustrated Dictionary, ό.π., σ. 61 κέ. (λ. casting). 'Αγγελικῆς Χατζημιχάλη, L'art populaire grec, ό.π., σ. 42, Πόπης Ζώρα, Κεντήματα καί κοσμήματα τής έλληνικῆς φορεσιᾶς, ό.π., σ. 18.

3. Τό άσήμι μετατρέπεται σέ λεπτά σύρματα περνώντας διαδοχικά μέσα άπό τίς τρύπες μιᾶς "φιλιέρας", τών όποίων ή διάμετρος έλαττώνεται βαθμιαία.

4. Anita Mason-Diane Packer, ό.π., σ. 147 κέ. (λ. filigree), σ. 116-117 (λ. draw-plate), όπου καί σχήμα "φιλιέρας", 'Αγγελικῆς Χατζημιχάλη, ό.π., Πόπης Ζώρα, ό.π.

5. Anita Mason-Diane Packer, ό.π., σ. 134 κέ. (λ. enamel) 'Αγγελικῆς Χατζημιχάλη, ό.π., σ. 42, Πόπης Ζώρα, ό.π., σ. 18, Νατάσσας Παπαδημητρίου, 'Η τεχνική του σμάλτου, έκδ. 'Εθνικοῦ τάσσας Παπαδημητρίου, 'Η τεχνική του σμάλτου, έκδ. 'Εθνικοῦ 'Οργανισμοῦ 'Ελληνικῆς Χειροτεχνίας, 'Αθήναι 1971-2, σ. 166 κέ.

3. ΑΛΛΑ ΥΛΙΚΑ

Παράλληλα με τὰ πλατιά διαδομένα φυτικά και μετάλλινα γαμήλια στέφανα, οἱ μαρτυρίες πού ἔχουμε συγκεντρώσει ἀναφέρουν και ἄλλα εἶδη, μέ περιορισμένη ὥστόσο τή χρήση τους γεωγραφικά.

Σέ ὀρισμένες περιοχές τοῦ Πόντου, (Τορούλ¹, Κορόνιξα²) τὰ στέφανα, πού ἀποτελοῦσαν κτῆμα τῆς ἐκκλησίας, ἦταν κατασκευασμένα ἀπό ὕφασμα χρυσοῦφαντο και εἶχαν μορφή κύκλου, μέ τέσσερις χρυσοῦφάντες "κροσσωτές" πλεξοῦδες διασταυρωμένες στό κέντρο του³. Προφανῶς μέ τήν τοποθέτηση τοῦ στεφάνου στό κεφάλι οἱ πλεξοῦδες αὐτές ἀκολουθοῦσαν τήν καμπυλότητα τοῦ κεφαλιοῦ και ἐφάρμιζαν ἀπόλυτα. Ἐπομένως στή μορφή, πού περιγράφεται ἐδῶ, διαπιστώνουμε μιᾶ σύνθεση ἀνάλογη μέ αὐτήν πού χαρακτηρίζει τήν κατασκευή τῶν μεταλλινων στεφάνων, ὅπου και ἐκεῖ τὰ στοιχεῖα εἶναι διαταγμένα σταυροειδῶς, γιά νά σχηματίζουν ἕνα θολωτό ἡμισφαίριο. Τά χρυσοῦφанта αὐτά στέφανα ἦταν μερικές φορές διακοσμημένα μέ προμετωπίδα, ἡ ὁποία στό στεφάνι τοῦ γαμπροῦ εἰκόνιζε τό Χριστό, στής νύφης εἶχε παράσταση τῆς Παναγίας⁴.

Σέ μιάν ἄλλη μικρασιατική περιοχή, τό Τσελτέκ τῆς Καππαδοκίας, χρησιμοποιοῦσαν ἀντί γιά στέφανα ἕνα ἀσημένιο κορδόνι, πού τό στερέωναν πάνω στό "κουλάφ" (εἶδος ὕψηλοῦ καλπακιοῦ) τοῦ γαμπροῦ και τῆς νύφης⁵.

1. Ἄναν. Νικολαΐδη, Ὁ γάμος στόν Πόντο, ὄ.π., σ. 4552.

2. Ἄναν. Νικολαΐδη, Περιγραφή τῆς Κορόνιξας, 1960, σ. 216 (ΚΜΣ χφ. Ποντ. μεσογ. 164, 9).

3. Πρόδρομου Παπαδοπούλου, Πῶς ἔζησα τόν Πόντο, Νέα Σμύρνη 1966, σ. 21 (ΚΜΣ χφ. Ποντ. γεν. 329, 8). Βλ. και Ἄναν. Νικολαΐδη, Περιγραφή τῆς Κορόνιξας, ὄ.π., σ. 216, τοῦ ἴδιου, Ὁ γάμος στόν Πόντο, ὄ.π., σ. 4552, τοῦ ἴδιου Ὁ γάμος και τὰ ἔθιμά του στόν Πόντο, ὄ.π., σ. 44.

4. Πρόδρομου Παπαδοπούλου, ὄ.π., σ. 21.

5. ΚΜΣ χφ. (Ἐλένη Καρατζᾶ). Ἴσως τήν ἐμπνευση γιά τήν παραλλαγή αὐτή νά ἔδωσε τό κορδόνι πού συνήθως συνδέει τά δύο στέφανα.

Ένα άλλο είδος γαμήλιων στεφάνων, πού χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά στις τελευταίες δεκαετίες, είναι τα άγοραστά από τό έμπόριο στέφανα, πού κατασκευάζονται μέ κέρινα λουλούδια πορτοκαλιᾶς¹. Πρώιμη μορφή τοῦ εἴδους αὐτοῦ θά πρέπει ἔσως νά θεωρήσουμε ὅσα ἀναφέρει σχετικά ὁ περιηγητής τοῦ 16ου αἰ. Nicholas Nicholay Dauphinois, ὁ περιγράφοντας ἑλληνική γαμήλια τελετή: "At the ceremony (of marriage) a crown of artificial flowers is placed on the head of the bride and bridegroom"². Ἡ μαρτυρία αὐτή δέν μᾶς πληροφορεῖ γιά τό ὑλικό κατασκευῆς, μᾶς παρέχει ὅμως τό ἐνδιαφέρον στοιχεῖο, ὅτι τά λουλούδια τῶν στεφάνων δέν ἦταν φυσικά, ἀλλά τεχνητά. Στά ἀνάλογα νεώτερα στέφανα τοῦ ἐμπορίου τά λουλούδια εἶναι κατασκευασμένα μέ κέρι. Τό εἶδος αὐτό στεφάνων, πού σύμφωνα μέ μερικές ἀπόψεις ἔχει δυτική προέλευση³, διαδόθηκε εὐρύτητα καί στήν Ἑλλάδα⁴ καί στήν ἑλληνική Μ. Ἀσία (ἐκεῖ τά στέφανα αὐτά ἀγοράζονταν στήν Πόλη⁵ ἢ στή Σμύρνη⁶). Ἐδῶ ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι σέ ἀρκετά μέρη τῆς Μ. Ἀσίας (Ἀραβουσός, Νεά-

-
1. Πρβλ. τήν παρατήρηση τοῦ Arnold Van Gennep: "... La tendance populaire a été de remplacer le naturel par l'artificiel, de dédaigner ce qui se trouve dans les champs où les jardins au profit de ce qui s'achète à la ville dans un magasin" (Manuel de Folklore de ce qui s'achète à la ville dans un magasin) (Manuel de Folklore Français Contemporain, τ. 12, Paris 1946, σ. 400). Βλ. καί Δημ. Σ. Λουκάτου, Σύγχρονα Λαογραφικά, ὅ.π., σ. 115 σημ. 1.
  2. Nicholas Nicholay Dauphinois, Lord of Arfeuile, Navigations, Peregrinations and Voyages made in Turkey, 1551, σ. 22.
  3. Μηνᾶ Χριστοδοῦλου, Πατριδογραφία, ὅ.π., σ. 134. Βλ. καί Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 275 σημ. 2, Στίλπ. Κυριακίδου, Ὁ ἑλληνικός λαός καί τά λουλούδια, ὅ.π., σ. 40.
  4. Ὁ Abbott (Macedonian Folklore, ὅ.π., σ. 173) μιλώντας γιά τή χρήση τους στή Μακεδονία ἀναφέρει ὅτι τά συναντᾶ κανεῖς σέ περιοχές λιγότερο πρωτόγονες ("less primitive") ἀπό ἐκεῖνες πού χρησιμοποιοῦν τά κλημάτινα.
  5. ΚΜΣ χφ. Τελμησσός Νύγδης Καππαδοκίας (Σ. Ἀναστασιᾶδης) καί ΚΜΣ χφ. ΧαλβάDere Καππαδοκίας (Ἐρμόλαος Ἀνδρεάδης).
  6. ΚΜΣ χφ. Γεμίλιμάνι Καραμπόρνων Ἐρυθραίας Ἰωνίας (Ζωή Κυριτσπούλου).

πολη Καππαδοκίας¹, Τελμησσός Νίγδης Καππαδοκίας², 'Αραβανί Καππαδοκίας³, στην Τραπεζούντα και στά γύρω χωριά, καθώς και στο 'Ικόνιο⁴) τά στέφανα αυτά, συνεχίζοντας τήν παράδοση πού 'εσχυε παλιότερα γιά τά μετάλλινα, αποτελούσαν κτῆμα τῆς ἐκκλησίας, ἡ ὁποία τά παραχωροῦσε σέ ὅλους τούς πιστούς γιά τήν τέλεση τοῦ γαμήλιου μυστηρίου.

Μέ τά χρυσοῦφανα και τά κέρινα γαμήλια στέφανα, ὁλοκληρώνεται, μπορούμε νά ποῦμε, ἡ ἀπαρίθμηση τῶν διαφόρων εἰδῶν νεοελληνικῶν στεφάνων. Ἀπό τίς δύο τελευταῖες περιπτώσεις ἡ δεύτερη (μέ τά κέρινα λουλούδια) ἐπικράτησε σέ πανελλήνια κλίμακα, ἐκτοπίζοντας σήμερα κάθε ἄλλο παραδοσιακό εἶδος.

1. ΚΜΣ χφ. ('Αλέξης 'Ιωακειμίδης).

2. ΚΜΣ χφ. (Σ. 'Αναστασιάδης).

3. Δημ. Φωστέρη, Οἰκογενειακός βίος ἐν 'Αραβανίφ, Ἄθῆνα 1953, σ. 34 (ΚΜΣ χφ. Καππ. 10, 56).

4. Ν. Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 274 σημ. 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΟ

Τά γαμήλια στέφανα και έξω από τόν έκκλησιαστικό προορισμό τους αποτελοῦν τό κέντρο μιᾶς σειρᾶς οίκογενει-
ακῶν τελετουργικῶν πράξεων και ένεργειῶν, μέσα από τίς
ὁποῦες προβάλλει ἡ λατρευτική στάση τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στά
γαμήλια αὐτά σύμβολα και ἡ πρόθεση νά τά περιβάλλει μέ ἰ-
διαίτερη τιμή. Οἱ έθιμικές αὐτές έκδηλώσεις έξετάζονται
έδῶ μέ τή σειρά πού διαδέχονταν χρονικά ἡ μιᾶ τήν ἄλλη,
ὅταν συνέβαιναν.

1. ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΤΕΛΕΤΗ

α) Ἡ κατασκευή ἢ ἀγορά (σήμερα) τῶν στεφάνων

Ἐξετάσαμε ἤδη στό πρῶτο κεφάλαιο, ὅπου έγινε λόγος
γιά τά φυτικά ὑλικά τῶν στεφάνων, ποιές είδικές φροντί-
δες γιά τήν έκλογή και τό κόψιμο τοῦ είδικοῦ κλήματος ἢ
φυτοῦ ἔπαιρναν οἱ συγγενεῖς τῶν μελλονύμφων γιά τήν κα-
τασκευή τῶν στεφάνων και ποιά ἱερά ἢ ἁγνά πρόσωπα διάλε-
γαν γιά τήν εργασία αὐτή. Εἶδαμε ιδιαίτερα (σελ. 22 κέ.)
τήν τελετουργική διαδικασία πού ἀκολουθοῦσε τό κόψιμο τῆς
βέργας τοῦ κλήματος ἀπό τόν παπά μετά τή λειτουργία, ἢ
ἀπό τό νουνό ἢ και ἀπό ἀμφιθαλές παιδί, συνοδευμένους
πάντα ἀπό τούς συγγενεῖς, πού γιά τήν εὐλογία τοῦ γεγο-
νότος ἀπαγγέλλανε και τό "Πιστεῶ". Ἐπλεκαν ὕστερα στό
σπίτι τῆς νύφης (ἢ τοῦ γαμπροῦ) τά στέφανα και τά "τρα-
γουδοῦσαν".

Ἡ σημερινή ἀγορά τῶν έτοιμων στεφάνων ἀκολουθεῖ κά-
ποιες παρόμοιες διαδικασίες. Τό πρόσωπο πού θά τ' ἀγορά-

σει θά είναι στοργικό (ὁ νουνός ἢ ἡ νουνά, οἱ ἀδελφές ἢ ἡ μητέρα τῆς νύφης, πού θά τά δώσουν νά τά κρατοῦν παι-
διά ἀπαραίτητα ἀμφιθαλή) καί τό περιποιημένο λευκό
κουτί τοῦ ἐμπορίου θά μπεῖ στό σπίτι μέ εὐχές (καί μέ
προσοχή στό δεξί πόδι) καί θά μείνει σέ καλή θέση-συνή-
θως κοντά στά εἰκονίσματα-ὡς τήν ἡμέρα τοῦ γάμου.

β) Ἡ πομπική μεταφορά τῶν στεφάνων στήν ἐκκλησία

Ἡ μετάβαση τῶν μελλονύμφων στήν ἐκκλησία, ἐπειδή σή-
μαινε οὐσιαστικά τήν ἔναρξη τῆς επίσημης τουλάχιστον γα-
μήλιας τελετῆς καί ἀποτελοῦσε τήν εἰσαγωγική φάση της,
περιβαλλόταν μέ ἀνάλογη τελετουργική ἐπισημότητα, πού ἐ-
πέβαλλε τήν ὀργάνωση τῆς γαμήλιας συνοδείας σέ πομπή μέ
σαφή ἱεράρχηση τῶν μελῶν πού συμμετεῖχαν¹. Στήν πομπή αὐ-
τή προπορευόταν τό πρόσωπο πού μετέφερε τά στέφανα, τοπο-
θετημένα συνήθως μέσα σέ δίσκο, γιά τόν ὁποῖο, σέ ὀρι-
σμένες περιπτώσεις, τονίζεται πώς ἦταν πολύτιμος². Στό
δίσκο πρόσθεταν ρύζι καί κουφέτα (Οἶα Θήρας)³ ἢ ἄπλωναν
ἓνα κομμάτι ὕφασμα μεταξωτό, τό "στεφανομάντιλο", δῶρο
τοῦ κουμπάρου (Βογατσικό Καστοριάς⁴, Ἀθήνα⁵).

1. Εἶναι τό "ψέκι", τοῦ ὁποίου ἀπεικόνιση βρίσκουμε στούς κεντημέ-
νους πολύχρωμους γύρους τῶν σεντονιῶν τῆς Ἡπείρου.

2. Δ. Γρ. Καμιούρογλου, Ἀθηναϊκά-Γάμοι ἐπί Τουρκοκρατίας, ὀ.π.,
σ. 595 (Ἀθήνα), Φιλ. Ι. Κασιόπη, Τά στέφανα τοῦ γάμου, ὀ.π., σ. 33
(Σαντορίνη).

3. Κλ χφ. 1959, σ. 29 (Ἐμ. Σορῶτος).

4. Ἄνδρ. Δ. Κορομήλη, Τό Βογατσικόν, ὀ.π., σ. 169. Βλ. καί G. F.
Abbott, Macedonian Folklore, ὀ.π., σ. 169.

5. Δ. Γρ. Καμιούρογλου, ὀ.π. Πρβλ. φωτογραφία δημοσιευμένη στή ΜΖ
71 (1972), σ. 20, ἀπό μεταφορά στεφάνων στήν Ἀρναία Χαλκιδικῆς,
ὅπου πάνω στό στρωμένο μέ ὕφασμα δίσκο εἶναι τοκοθετημένο βελού-
δινο μαξιλάρι μέ τά μετάλλινα στέμματα.

Σέ ὀρισμένα μέρη, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στήν ἐπιλογή τοῦ προσώπου πού θά μετέφερε τό δίσκο, ἀναθέτανε τό ἔργο αὐτό ἤ στή νούνα (Βογατσικό Καστοριάς)¹ ἢ σ' ἓνα παιδί (Λειβαδιά², Καλάβρυτα³, Ἀνατολικό Ἐηροβούνι⁴, Νησιά Προποντίδας⁵, Χιλή στόν Ἀνατολικό Εὐξείνο Πόντο⁶, Ἀλβανόφωνοι Σαλαμίνας⁷), πού συχνά τονιζόταν ὅτι ἔπρεπε νά εἶναι ἀμφιθαλές (Λευκάδα⁸, Ἀργυράδες Κέρκυρας⁹).

Ἀπήχηση τῆς πομπικῆς αὐτῆς μεταφορᾶς βρίσκουμε στό ἀκόλουθο γαμήλιο τραγούδι ἀπό τό Βόιο Κοζάνης:

"Ἡ μάνα τοῦ κυρί γαμπροῦ
στό παραθύρι κάθεται
καί τόν υἱγιό τς ὀρμήνευε

1. Ἄνδρ. Δ. Κορομήλη, Τό Βογατσικό, ὄ.π., σ. 169.
2. Ludwig Ross, Erinnerung und Mittheilungen aus Griechenland, ὄ.π., σ. 59.
3. Πάνου Παπαρρηγοπούλου, Λαογραφικά Καλαβρύτων, ὄ.π., σ. 150.
4. Σωκρ. Γεωργούλα, Λαογραφικά Ἀνατολικοῦ Ἐηροβουνίου, ὄ.π., σ. 192.
5. Νικ. Λαμπαδαρίδου, Μαρμαρονησιώτικη ἔθιμογραφία, ὄ.π., σ. 337.
6. Σπ. Βλάχου, Συλλογή ζώντων μνημείων ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ τῆς Χιλής, ὄ.π., σ. 19.
7. Π. Α. Φουρίκη, Γάμος καί γαμήλια σύμβολα παρά τοῖς Ἀλβανοφώνοις τῆς Σαλαμίνας, ὄ.π., σ. 530.
8. Πανταζῆ Κοντομίχη, Ὁ Λευκαδίτικος γάμος, ΕΕΛΜ 1 (1971-72), σ. 136.
9. Γερασ. Σαλβάνου, Γαμήλια ἔθιμα Ἀργυράδων Λευκίμης, Ἀναογρ. 10 (1929-32), σ. 524. Καί στήν ἀρχαία Ἀθήνα, στή γαμήλια πομπή πού κατευθυνόταν στό σπίτι τοῦ γαμπροῦ, συμμετεῖχε παιδί ἀμφιθαλές πού φοροῦσε στεφάνι κι ἔλεγε τήν εὐχή: "Ἔφυγον κακόν εὖρον ἄμεινον", (Γ.Κ. Σπυριδάκη, Οἱ ἀμφιθαλεῖς εἰς τόν βίον τοῦ λαοῦ, ὄ.π., σ. 199-200. L. Deubner, Die Bedeutung des Kranzes im klassischen Altertum, ὄ.π., σ. 76) Καί στήν περίπτωση αὐτή ἡ παρουσία τοῦ ἀμφιθατοῦ παιδιοῦ ἔχει (ὅπως σημειώθηκε καί παραπάνω, σ. 23 σημ. 3) χαρακτηριστική τῶν κλάδων καί τό κλέξιμο τῶν στεφάνων, σ. 23 σημ. 3) χαρακτηριστική τῶν κλάδων καί τό κλέξιμο τῶν στεφάνων, σ. 23 σημ. 3) χαρακτή-
ρα δεισιδαιμονικό καί ἀποβλέπει στήν προστασία τοῦ ζεύγους ἀπό τή
ρα δεισιδαιμονικό καί ἀποβλέπει στήν προστασία τοῦ ζεύγους ἀπό τή
φοβερή μολυσματική δύναμη τοῦ θανάτου (Γ.Κ. Σπυριδάκη, ὄ.π., σ.
206-207).

-Ποῦ πάνεις γιέ μου μοναχός;
-Δέν πάω μάννα μ' μοναχός
έχω τό νοῦνο μ' π' ἀμπροστά
μέ τά στεφάνια τά χρυσά¹

2. Η Σ Τ Ε Ψ Η

α) Τό στεφάνωμα

Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία, φιλοξενώντας στό ναό τούς μελ-
λονύμφους μέ τίς οἰκογένειές τους γιά τή "στεφάνωση"²; ἔ-
χει φροντίσει νά δίνει κι αὐτή ἐθιμικά τελετουργικό χα-
ρακτήρα στό μυστήριο καί ν' ἀποδέχεται πατροπαράδοτες συ-
νήθειες, πού ἀποτελοῦν κράμα τοῦ δικοῦ της τελετουργικοῦ
τυπικοῦ καί τῶν οἰκογενειακῶν ἢ τοπικῶν ἐθίμων.

Τά στέφανα τοποθετοῦνται πάνω σέ τραπέζι μπροστά ἀπό
τό "Ἅγιο Βῆμα, μέσα σέ δίσκο πού ἔχει κουφέτα καί ἄνθη,
ἀνάμεσα σέ ἀναμμένες λαμπάδες καί παραμένουν ἐκεῖ ὡς τήν
ᾠρα τῆς στέψης. Τό Εὐχολόγιο σημειώνει μέ "ἐθιμολογική"
περιγραφή:

"Λαβὼν ὁ ἱερεὺς τούς στεφάνους, στέφει πρῶτον τόν
νυμφίον, λέγων:

-Στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ... τήν δούλην τοῦ Θεοῦ

κ.λ.π.

1. Τάκη Σαμαρά, Τραγούδια τοῦ γάμου στή Δυτική Μακεδονία, ΜΖ 136
(1977), σ. 44-45. Διαφορετικό καί μοναδικό, ἀπ' ὅσο τουλάχιστο μό-
ρσα νά ἐξακριβώσω, ἦταν τό ἔθιμο πού ἐπικρατοῦσε στό Ἄφσαρι τῆς
περιφέρειας Φαράσων Καπαδοκίας, ὅπου ἀντί γιά τήν ἐπιδεικτική ἱ-
διαίτερη μεταφορά μέσα σέ δίσκο, προτιμοῦσαν νά τοποθετοῦν τά στέ-
φανα στό κεφάλι τοῦ γαμπροῦ καί τῆς νύφης, πού ἔτσι "προ-στεφανω-
μένοι" κατευθύνονταν, ὁ καθένας περιστοιχισμένος ἀπό τούς δικούς
του, στήν ἐκκλησία (ΚΜΣ χφ. Δ. Λουκόπουλος).
2. Παλιότερα καί ὡς τά πρόσφατα χρόνια, τό μυστήριο τοῦ γάμου γινό-
ταν καί στό σπύτι τῆς νύφης (ἢ τοῦ γαμπροῦ), ὅπου πήγαινε ὁ ἔφη-
μέριος φέρνοντας μαζί του ἀπό τήν ἐκκλησία τό εὐαγγέλιο, τά ἀπα-
ραίτητα ἱερά σκεύη, τό θυμιατό, καί φορώντας ἐκεῖ τά πανηγυρικά
ἄμφια του.

Τοῦτο δέ λέγει ἐκ τρίτου, ποιῶν σχῆμα σταυροῦ. Εἶτα στέφει καί τήν νύμφην, λέγων:

-Στέφεται ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ... τὸν δοῦλον τοῦ Θεοῦ...

Καί τοῦτο τρίς ὁμοίως".

Τό Εὐχολόγιο δέν σημειώνει αὐτό πού ἀκολουθεῖ: τήν ἐπανάληψη τῶν στεφανωμάτων καί ἀπό τὸν κουμπάρο, πού δέν εἶναι πάντα ἕνας, ἀλλά κάποτε καί δύο ἢ καί πιά πολλοί (ὅπως στήν Κύπρο, στήν Κεφαλλονιά κ.ά.)¹. Τό στεφάνωμα ἀπό τοὺς κουμπάρους γίνεται ὄχι ἀπό μπροστά-ὅπως ἀπό τὸν παπά-ἀλλά ἀπό τίς πλάτες τῶν νεονύμφων², πάλι στραυρωτά καί τρεῖς φορές.

Ἡ ὥρα τοῦ στεφανώματος εἶναι ἀπό τίς κρισιμότερες γιὰ τοὺς νεονύμφους καί τοὺς συγγενεῖς τους. Ἀπό ἐκκλησιαστική ἄποψη εἶναι ἡ μόνη κατακύρωση τοῦ γάμου, ἡ κυρίως εὐλόγηση ἢ "βλόγα" τοῦ ἀντρόγυνου. Τά "εὐλογημένα" στέφανα θά τοὺς συντροφέψουν σ' ὅλη τους τή ζωὴ ὡς τό θάνατο. Γι' αὐτό καί προσέχουν δεισιδαιμονικά τήν ὥρα αὐτή ἢ τή χρησιμοποιοῦν οἱ ἀνύπαντρες καί γιὰ τή δική τους τύχη: "Σ' ὅλη σχεδόν τήν Κρήτη... προσέχουνε νά μὴν πέσουν τά στέφανα ἀπό τό κεφάλι (τῶν νεονύμφων), τήν ὥρα πού στεφανώνονται (θά πεθάνει πρῶτος κεῖνος πού θά πέσει τό στεφάνι του)... "³ " Τά κουφέτα τῆς στεφάνωσης (πού ἦταν

1. Γιά τή ἑροτελεστία τοῦ γάμου (ἀπό ἱστορικο-λαογραφική ἄποψη) βλ. Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 262-67. Εἰδικότερα γιὰ τή στέψη βλ. Γ.Α. Μέγα, ΖΕΛ τεύχ. 1 (1939), σ. 84-87. Λαογραφική ἀναφορά στήν ὥρα τῆς στέψης (ἀν καί παράτυπη) ἀποτελοῦν οἱ γνωστοὶ στίχοι τοῦ τραγουδιοῦ (παραλογῆς) "Τῆς κουμπάρας πού ἔγινε νύφη":

"Παπά γιὰ ματασήμανε, παπά γιὰ ματαψάλε.

καί γύρισε τά στέφανα καί βάλ'τα στήν κουμπάρα"

(Ν.Γ. Πολίτου, Ἐκλογαί ἀπό τά τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἀθήναι 1958⁴, σ. 119, ἀρ. 83, στ. 42-43). Γιά τοὺς πολλοὺς κουμπάρους στή στεφάνωση βλ. Δημ.Σ. Λουκάτου, Ὁ γάμος τοῦ Σιόρ-Μέμου, Ἠώς 58-60 (1962) σ. 97.

2. Ἄλλου (Κεφαλλονιά), τό στεφάνωμα συνηθιζόταν ἀπό μπροστά (Δημ.Σ. Λουκάτου, ὁ.π.).

3. Μαρίας Λιουδάκη, Ὁ γάμος στήν Κρήτη τώρα καί παλιά, ὁ.π., σ. 382-83.

στό δίσκο μέ τά στέφανα) τρέχουν νά πρωταρπάξουν τά άνύπαντρα κορίτσια γιά νά τά βάλουν τή νύχτα στό προσκέφαλο καί νά όνειρευτοϋν τό δικό τους γαμπρό"¹.

β) Τό φίλημα τών στεφάνων

Άμέσως μετά τήν τελετουργία τής στέψης καί πρίν άκόμα τελειώσει ή όλη άκολουθία τοϋ γάμου, άκολουθοϋσε μέσα στην έκκλησία ή προσκύνηση τών στεφάνων άπό τούς συγγενείς καί φίλους πού παραβρίσκονταν. Η τιμητική αύτή έκδήλωση, γνωστή ως "φίλημα στεφάνων"², άποτελοϋσε, όπως θά διαπιστώσουμε, μιάν ιδιαίτερα σημαντική φάση τής γαμήλιας τελετής. Οι προσκαλεσμένοι προσέρχονταν μέ άύστηρά καθορισμένη σειρά προτεραιότητας καί φιλοϋσαν τά στέφανα, πού εΐτε ήταν τοποθετημένα σέ δίσκο (Τήνος³, Χίος, όπου τά σκέπαζαν μέ ύφασμα καί πάνω του τοποθετοϋσαν τό εύαγγέλιο⁴) εΐτε-κι αύτό συνέβαινε σχεδόν κατά κανόνα-τά

1. Πληροφορία Δημ. Σ. Λουκάτου. Πρβλ. καί Γ.Α. Μέγα, ΖΕΛ τεϋχ. 1. σ. 87 καί τεϋχ. 2 (1941-42), σ. 58.

2. Τό φίλημα τών στεφάνων πρέπει νά ήταν γνωστό τουλάχιστον τόν 12ο αϊ., σύμφωνα μέ όσα άναφέρει ό Θεόδωρος Πρόδρομος, Τά κατά Ροδάνθην καί Δοσικλέα, στ. 387:

"Εώρακας τήν καΐδα πρός μέσους γάμους
καί τής θυγατρός τήν στεφάνην ήσπάσω
όν πρῶτος εϋχους φιλοτέκνοις πατράσιν"

Πρβλ. καί Φαίδωνος Κουκουλέ, Συμβολή εις τό περί τοϋ γάμου τοϋς Βυζαντινοϋς κεφάλαιον, ό.π., σ. 32 καί τοϋ ίδιου, Συμβολή εις τήν Κρητικήν λαογραφίαν επί Βενετοκρατίας, ό.π., σ. 15. Γιά τό φίλημα ως έκδήλωση λατρείας βλ. Gerd Heinz-Mohr: Lexikon der Symbole, 1976⁴, σ. 175 (λ. Kuss), Otto Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken, Darmstadt 1969², σ. 90 κέ. Πρβλ. καί Παναγή Δεκατσά, Η καταγωγή τών θεσμών, τών έθίμων καί τών δοξασιών. Κεφάλαια τής κοινωνικής ιστορίας τών Ελλήνων καί τών άλλων λαών, Αθήνα 1951, σ. 67.

3. Άλ.Ε. Φλωράκη, Τήνος, Λαϊκός Πολιτισμός, Αθήνα 1971, σ. 185.

4. Ph. Argenti-H. J. Rose, The Folklore of Chios, τ. 1, Cambridge 1949, σ. 294.

φοροῦσαν οἱ νεόνυμφοι στό κεφάλι τους. Στή σειρά προσέ-
λευσης ἔρχε, ὡς γενικός κανόνας, ἡ προτεραιότητα τῶν
συγγενῶν, σέ σχέση μέ τούς ὑπόλοιπους. Τό γενικό αὐτό ἄ-
ξίωμα ἀφορᾷ μόνο τήν προτεραιότητα τῶν βασικῶν ὁμάδων,
στίς ὁποῖες διακρίνονταν οἱ καλεσμένοι: συγγενεῖς, φίλοι
ἀπλοί γνωστοί. Ἡ σειρά ὁμως προσέλευσης τῶν συγκεκριμέ-
νων προσώπων δέν καθοριζόταν ἀπό γενικούς κανόνες, ἀλλά
ἐξαρτιόταν ἀπό τοπικές συνήθειες, μέ ἀποτέλεσμα τήν ὑ-
παρξη διάφορων παραλλαγῶν: π.χ. ἀλλοῦ φιλοῦσε πρῶτος τά
στέφανα ὁ ἱερέας καί ἀκολουθοῦσαν οἱ γονεῖς καί οἱ ὑπό-
λοιποι συγγενεῖς καί οἱ φίλοι (Ἄρχανες Κρήτης)¹, ἀλλοῦ
προσκυνοῦσε πρῶτος ὁ κουμπάρος (ἤ ἡ κουμπάρα) καί ἔπειτα
οἱ γονεῖς, οἱ ἀδελφοί, οἱ ἀδελφές καί γενικά ὅλοι οἱ συγ-
γενεῖς (οἰκισμός Φλαβιανῶν στήν Καισάρεια τῆς Καππαδοκί-
ας)². Ἄλλοῦ πάλι (Γρεβενά) τήν ἀρχή ἔκανε ὁ παππούς καί
ἀκολουθοῦσαν ὁ πατέρας, ἡ μάνα, τ'ἀδέλφια καί ὅλοι οἱ ὑ-
πόλοιποι συγγενεῖς, ὁ νουνός καί ἡ νουνά, ἐνῶ ὁμάδα γυ-
ναικῶν τραγουδοῦσε γιά τόν καθένα:

"-Φίλησε καλέ παππού μου
τά χρυσά μου τά στεφάνια
-Φίλησε καλέ πατέρα
τά χρυσά μου τά στεφάνια
-Φίλησε καλή μου μάνα κ.ο.κ."³

Συνήθως ὁμως πρῶτοι φιλοῦσαν τά στέφανα οἱ γονεῖς τῶν
νεονύμφων⁴ καί συνέχιζαν οἱ ὑπόλοιποι συγγενεῖς, ὅπως συ-

1. Ἐλένης Οὐσταμανωλάκη-Δανδουλάκη καί Εἰρήνης Οὐσταγιαν-
νάκη-Ταταχάκη, Λαογραφικά Ἀρχανῶν Κρήτης, Ἀρχάναι 1969, σ.63.

2. Ἐμμ. Τσαλίκογλου, Λαογραφικά τῶν Φλαβιανῶν (Ζιτζι-Ντερέ) Και-
σαρείας Καππαδοκίας, Μικρ. Χρ. 13 (1967), σ. 308.

3. Κώστ. Καραπατάκη, Γάμος τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ὅ.π., σ. 130.

4. Πρβλ. καί ὅσα ἀναφέρονται στόν ἀρ. 829 κωδ. τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ.
(17ου αἰ.): "Καί προσκαλεῖται ὁ ἱερεὺς τοὺς γεννήτορας τῶν νεονύμ-
φων εἰς τό ἀσπάσασθαι τοὺς στεφάνους", καθώς καί στόν ἀρ.105 κωδ.
Βιβλιοθ. Ἀθανασ. Λαύρας Ἀθῶ (15ου αἰ.): "Εἰ ἔχουσι πατέρα ἢ μη-

νέβαινε π.χ. στην κωμόπολη Νέα Φώκαια της έπαρχίας Συμύρης του νομού 'Αιδινίου¹, στην 'Ανακού της Καππαδοκίας - όπου πρώτη φιλοῦσε τά στέφανα ή μητέρα της νύφης, ή όποία δέν παραβρισκόταν στή στέψη, αλλά έρχόταν κατόπιν² - στα Βουρλά της Μ. 'Ασίας³, στο 'Αραβανί της Καππαδοκίας - όπου μετά τούς γονεῖς προσέρχονταν ό κουμπάρος, ή κουμπάρα, τά αδέλφια, οἱ θεῖοι, οἱ θεῖες, οἱ ξάδελφοι, οἱ ξαδέλφες καί ἔπειτα οἱ φίλοι⁴ - στην Κάρπαθο⁵, στο 'Εξαμίλλι 'Ανατολικῆς Θράκης⁶. Στή Χίο τό "στεφανοφίλημα", ὅπως τό ἔλεγαν, ἐγκαινίαζε πρῶτος ό πατέρας του γαμπροῦ⁷.

Τό φίλημα τῶν στεφάνων συνοδευόταν καί από χρηματική παροχή, πού πρόσφεραν οἱ προσκαλεσμένοι καί πού ό προορισμός της ἦταν ποικίλος. "Άλλοτε δηλαδή τά χρήματα (πού ἔμπορεῖ νά ἦταν ἀκόμα καί λίρες ή χρυσά νομίσματα), πού ἔριχναν οἱ συγγενεῖς καί φίλοι σέ εἰδικό δίσκο, προορίζονταν γιά τόν παπά, ὅπως π.χ. στο χωριά Βίτσα της 'Ηπεί-

---

τέρα εὔχονται οὕτως: Δῶή σας ό θεός τέκνα ἡμῶν από της δρόσου του οὐρανοῦ καί από της πιότητος της γῆς... Καί ἀσπάζονται αὐτούς καί τούς στεφάνους" (Π.Ν. Τρεμπέλα, 'Η ἀκολουθία τῶν μνήστρων καί του γάμου, ὁ.π., σ. 167,169).

1. Βασ. 'Ηλιάδη, Νέα Φώκαια, Μυτιλήνη 1965, σ. 152 (ΚΜΣ χφ.Ιων.289, 14).
2. ΚΜΣ χφ. (θαν.Π.Κωστάκης).
3. Νικ.Ε.Μηλιώρη, Τά Βουρλά της Μ. 'Ασίας. Β' Μέρος, Λαογραφικά, 'Αθήναι 1965, σ. 113.
4. Δημ.Φωστέρη, 'Ο οἰκογενειακός βίος ἐν 'Αραβανίφ, ὁ.π., σ.34 (ΚΜΣ χφ. Καπ. 10,56). Στο 'Αραβανί μετά τό φίλημα τῶν στεφάνων στην ἐκκλησία ἀναχωροῦσαν ὅλοι-οἱ νεόνυμφοι μέ τά στέφανα στο κεφάλι καί οἱ προσκαλεσμένοι τους-γιά τό σπύτι του γαμπροῦ. 'Εκεῖ φιλοῦσαν ξανά ὅλοι-μέ πρώτη τήν πεθερά-τά στέφανα (ΚΜΣ χφ.('Ελένη Γασαν ζῆ)). Τό ἔθιμο ἐπικρατοῦσε καί στην Βυσῶκα τῶν Καλαβρύτων (Δημ. Παπανικολάου, Τά κατά τόν γάμον ἔθιμα ἐν τῇ κωμοπόλει Βυσῶκα τῶν Καλαβρύτων, ὁ.π., σ. 131).
5. Μ.Γ.Γεωργίου, Καρπαθικά, ὁ.π., σ. 178.
6. Χ.Δ.Παρασκευοπούλου, Σύμμεικτα Λαογραφικά ἐξ 'Αφάλου 'Εδέσσης ὁ.π., σ. 45.
7. Ph.Argenti-H. J. Rose, The Folklore of Chios, ὁ.π., σ. 294.

ρου¹, στη Μάνη², στην Τήνο³, στην Κύθνο⁴, στην Τρίπολη⁵ και στα Κοτύωρα⁶ του Πόντου, στον οίκισμό Φλαβιανών της Καισάρειας⁷ και στην πόλη Σαζάλτζα της περιφέρειας Νίγδης στην Καππαδοκία⁸. Σε πió σπάνιες περιπτώσεις τό ποσό πού συγκεντρωνόταν προοριζόταν για τήν ένίσχυση του ταμείου των σχολείων (Πέργαμος)⁹, ή κάλυπτε τά έξοδα του γεύματος πού παρέθετε ο γαμπρός σε όλους τους προσκαλεσμένους (Κάρπαθος)¹⁰. Πολλές φορές τά δώρα και τά χρήματα

1. Μ.Γ.Μερακλή, 'Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός, ὄ.π., σ. 72.
2. Αναργ.Ι.Κουτσιλιέρη, Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης, ὄ.π., σ. 175.
3. Αλ.Ε.Φλωράκη, Τήνος. Λαϊκός Πολιτισμός, ὄ.π., σ. 185.
4. Αντ.Βάλληνδα, Κυθνιακά Ἔθιμα, Ἔστία 13-14 (1882), σ. 297.
5. ΚΜΣ χφ. (Ἀλέξης Ἰωακειμίδης).
6. Ξεν.Κ. Ἀκογλου (Ξένου Ξενίτα), Ἀπό τή ζωή του Πόντου. Λαογραφικά Κοτυώρων, Ἀθήνα 1939, σ. 209. Στα Κοτύωρα πρῶτος πρόσφερε χρήματα ο γαμπρός, ἔπειτα ο κουμπάρος και κατόπιν ὄλοι οί υπόλοιποι.
7. Ἐμμ. Τσαλίκογλου, Λαογραφικά τῶν Φλαβιανῶν Καισάρειας Καππαδοκίας, ὄ.π., σ. 308. Ἐδῶ επικρατοῦσε τό ἔθιμο ο κουμπάρος - πού φιλοῦσε πρῶτος τά στέφανα -νά προσφέρει τουλάχιστον 1 ἢ 1/2"μετζιτιέ", πού ἰσοδυναμοῦσε μέ τό 1/5 ἢ 1/10 χρυσῆς λίρας και οί συγγενεῖς πού ἀκολουθοῦσαν, ἀπό 1 ἀσημένιο νόμισμα, ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική τους ἀντοχή. Ἡ προσφορά αὐτή, ἀποτελώντας μιὰ πρόσθετη οἰκονομική ἐπιβάρυνση, ἦταν ἀνεπιθύμητη, ἰδιαίτερα στους προσκαλεσμένους πού εἶχαν περιορισμένες οἰκονομικές δυνατότητες και οί ὀποιοι για νά τήν ἀποφύγουν, προτιμοῦσαν νά μήν παραβρεθοῦν στό γάμο. Τό θέμα ὁμως φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε γενικότερο κοινωνικό πρόβλημα: γιατί, ἂν στά χωριά, ὅπου οί ἀπολαυές τῶν κληρικῶν ἦταν πενιχρότατες, ἡ πρόσθετη αὐτή εἰσφορά φαινόταν δικαιολογημένη, στίς πόλεις, ὅπου ἡ οἰκονομική κατάσταση τῶν ἱερέων ἦταν ἀνθηρή, προξενοῦσε τή γενική κατακραυγή, μέ ἀποτελέσματα σε ὀρισμένα μέρη, ὅπως π.χ. στα Ἄδανα, νά ἀναγκαστοῦν οἱ κοινοτάρχες νά τήν καταργήσουν ἀφοῦ ἄλλωστε ἡ κοινότητα δέν συμμετεῖχε οὔτε κατά τό ἐλάχιστο ποσοστό στή διανομή του ποσοῦ αὐτοῦ, πού προοριζόταν ἀποκλειστικά και μόνο για τό ταμεῖο τῶν κληρικῶν (ὄ.π., σ. 309).
8. ΚΜΣ χφ. (Χρ. Σαμουηλίδης).
9. Μαριάνθης Μακρυγιαννοπούλου, Ὁ ἀρραβῶν και ὁ γάμος, ὄ.π., σ. 252.
10. Μ.Γ.Γεωργίου, Καρπαθιακά, ὄ.π., σ. 178. Για τό λόγο αὐτό τό ποσό ὀνομαζόταν "γαμπριάτικα" σύμφωνα ὁμως μέ ἄλλη μαρτυρία λεγό-

πού προσφέρονταν αποτελοῦσαν συμβολή στην ἐνίσχυση τοῦ νεοσύστατου νοικοκυριοῦ τοῦ καινούργιου ζευγαριοῦ, ὅπως π.χ. στό Ἄραβανί τῆς Καππαδοκίας¹, στή Χίο, ὅπου μάλιστα ὑπῆρχε ἐνδιαφέρουσα διάκριση ἀνάμεσα στά δῶρα τῶν ἀντρῶν καί τῶν γυναικῶν: οἱ ἄντρες ἔριχναν στό δίσκο χρήματα, ἐνῶ οἱ γυναῖκες προτιμοῦσαν νά προσφέρουν εἶδη ρουχισμοῦ.² Ἄλλοῦ (Νέα Φώκεια ἐπαρχίας Σμύρνης νομοῦ Ἄιδινίου) δῶριζαν διάφορα χρυσαφικά: ἀνακρεμασίδια, δακτυλίδια, φλουριά³, πού συνήθως ἔριχναν μέσα σέ κοφίνι, τοποθετημένο εἰδικά γι' αὐτό τό σκοπό κοντά στή νύφη, μαζί μέ χάλκινα μαγειρικά σκεύη, ἀπαραίτητα γιά τό νοικοκυριό τῆς νέας οἰκογένειας (Σπάρτη⁴ καί Βουρδούριο⁵ Πισιδίας).

Ἡ ἀναφορά τῶν σχετικῶν μέ τό "στεφανοφίλημα" ἐκδηλώσεων ὁλοκληρώνεται μέ τήν ἐπισημάνση καί ὀρισμένων ἄλλων ἐθιμικῶν πράξεων, πού παραθέτω ἐδῶ, γιὰτί πιστεύω ὅτι παρὰ τήν περιορισμένη γεωγραφικά διάδοσή τους, συμβάλλουν στήν ἀποκρυστάλλωση κάποιας ἐρμηνείας γύρω ἀπό τό συμβολισμό τῶν νεοελληνικῶν γαμήλιων στεφάνων.

ταν "στεφανιάτικα" (Μ.Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου, ὁ.π., σ. 87. Βλ. καί τοῦ ἴδιου, Λεξικόν τῆς Καρπαθιακῆς Διαλέκτου, Ἀθήναι 1972, σ. 359).

1. Δημ. Φωστήρη, Ὁ οἰκογενειακός βίος ἐν Ἄραβανίῳ, ὁ.π., σ. 34.
2. Ph. Argenti-H. J. Rose, The Folklore of Chios, ὁ.π., σ. 294. Βλ. καί Γεωργ. Βενιάδη, Γάμος στό Ληθηλιμένα (κατά τό 1900), Χ. Ἐπ. 1 (1963), τεῦχ. 1. σ. 53.
3. Βασ. Ἡλιάδη, Νέα Φώκεια, ὁ.π., σ. 152. Πρβλ. καί Γ. Α. Μέγα, ΖΕΛ τεῦχ. 1. σ. 86.
4. Ἄντ. Σαπουντσάκη, Ἡ Πισιδία καί ἡ Σπάρτη Πισιδίας, ὁ.π., σ. 298.
5. Κλ. Ἰατρίδου, Ἥθη καί ἔθιμα ἐν Ἀνατολῇ, ὁ.π., σ. 209. Ὁ συγγραφέας παρατηρεῖ ὅτι στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. ἡ συνήθεια αὐτή τῆς προσφοράς δώρων κατά τό φίλημα τῶν στεφάνων ἀτόνησε καί οὐσιαστικά καταργήθηκε. Συντελεστές ὑπεύθυνους γι' αὐτό θεωρεῖ τήν οἰκειοποίηση ξενόφερτων τρόπων ζωῆς, τοῦς ἀπαγορευτικούς περιορισμούς τῶν δημογερόντων, πού ἀποσκοποῦσαν στήν ἀπλούστευση τοῦ γάμου καί στήν περικοπή πολλῶν περιττῶν ἐξόδων καί, τέλος, τήν οἰκονομική δυσπραγία πού ἀποδυνάμωνε προοδευτικά τήν ὁμογενή κοινότητα τοῦ Βουρδουρίου (ὁ.π., σ. 171, 210, 211).

Σέ ὀρισμένες περιοχές λ.χ. συνδύαζαν ἄμεσα τό φίλημα τῶν στεφάνων μέ τήν προσκύνηση καθιερωμένων ἀντικειμένων τῆς χριστιανικῆς λατρείας, ὅπως π.χ. στήν Κρήτη¹, στήν Χίο² καί στήν Πέργαμο, ὅπου οἱ προσκαλεσμένοι φιλοῦσαν πρῶτα τό εὐαγγέλιο καί ἀμέσως μετά τά στέφανα³, ἐνῶ στό Ἄφσάρι τῶν Φαράσων Καππαδοκίας προσκυνοῦσαν πρῶτα τίς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας, πού κρατοῦσαν ἀντίστοιχα στήν ἀγκαλιά τους ὁ γαμπρός καί ἡ νύφη, καί μετά τά στέφανα⁴. Ἄλλοῦ (Πέργαμος) οἱ ἄντρες, ὅσοι δέν ἦταν συγγενεῖς, δέ φιλοῦσαν τό στέφανο τῆς νύφης, ἀλλά ἀπλῶς τό ἄγγιζαν μέ τά δύο δάχτυλα πού τά πλησίαζαν μετά στά χεῖλη τους⁵.

Πλατύτερη διάδοση φαίνεται πῶς εἶχε μιᾶ ἄλλη ἐθιμική ἐκδήλωση μέ δεισιδαιμονική ἀφετηρία καί ἀποτρεπτικό χαρακτήρα: οἱ χῆρες καί γενικά ὅλες οἱ μαυροφορεμένες, πρίν προσκυνήσουν τά στέφανα, σκέπαζαν τό κεφάλι τους μέ μαντίλι συνήθως ἄσπρο (Κρήτη⁶, Πυλία⁷, Πέρματα Λυκαονί-

1. Παῦλ. Γ. Βλαστοῦ, Ὁ γάμος ἐν Κρήτη, ὁ.π., σ. 66. Τό εὐαγγέλιο κρατοῦσε ὁ παπᾶς, πού στεκόταν στά δεξιά τῶν νεονύμφων.
2. Ph. Argenti-H. J. Rose, The Folklore of Chios, ὁ.π., σ. 294. Τά στέφανα ἦταν τοποθετημένα μέσα σέ δίσκο καί σκεπασμένα μέ ὕφασμα πού πάνω του εἶχαν ἀποθέσει τό εὐαγγέλιο.
3. Μαριάνθης Μακρυγιαννοπούλου, Ὁ ἄρραβῶν καί ὁ γάμος, ὁ.π. σ. 252. Ἐδῶ κρατοῦσε τό εὐαγγέλιο ὁ παπᾶς, πού στεκόταν ἀπέναντι ἀπό τοῦς νεονύμφους.
4. ΚΜΣ χφ. (Δ. Λουκόπουλος). Βλ. καί Μηνᾶ Χριστοδοῦλου, Πατριδογραφία, ὁ.π., σ. 134.
5. Μαριάνθης Μακρυγιαννοπούλου, ὁ.π. Ὁ περιορισμός θυμίζει ἄλλο ἀνάλογο ἔθιμο πού ἐπικρατοῦσε στά Βουρλά, ὅπου τῆ νύφη φιλοῦσαν μόνο οἱ στενότεροι συγγενεῖς, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι προσκαλεσμένοι προσκυνοῦσαν τό στεφάνι πού φοροῦσε στό κεφάλι τῆς (Νικ. Ε. Μηλιώρη, Τά Βουρλά, ὁ.π., σ. 113). Καί στήν Κρήτη οἱ ἄντρες προσκαλεσμένοι φιλοῦσαν μόνο τό γαμπρό καί τό στεφάνι του, ἐνῶ οἱ γυναῖκες φιλοῦσαν τά στέφανα καί τῶν δύο καθῶς καί τήν ἔδια τῆ νύφη (Παῦλ. Γ. Βλαστοῦ, ὁ.π., σ. 66-67).
6. Ἐλένης Οὔσταμανωλάκη-Δανδουλάκη καί Εἰρήνης Οὔσταγιαννάκη-Ταταχάκη Λαογραφικά Ἐργα Κρήτης, ὁ.π., σ. 63. Βλ. καί Μαρίας Λιουδάκη, Ὁ γάμος στήν Κρήτη τώρα καί παλιά, ὁ.π., σ. 381.
7. Γεωργίας Ταρσοῦλη, Ὁ γάμος στά χωριά τῆς Πυλίας, Πελ. Πρωτ. 4 (1960), σ. 265.

ας¹, Βουρλά², Κύζικος³) και πιά σπάνια κόκκινο (Κύπρος⁴). Και κάτι τιμητικότερο: ὄσες ἀγαποῦν τή νύφη πηγαίνοντας νά φιλήσουν τά στέφανα, κρατοῦν ροδοστάλι μέ ἀνθόνερο καί τή ραίνουν. Ἡ στερεότυπη εὐχή εἶναι: "στεριωμένοι" (Λέβος)⁵.

Ἀπό ὅσα ἐκτέθηκαν ὡς τώρα διαπιστώνουμε πῶς ὁ λαός ἀπέδιδε ἰδιαίτερη σημασία στό φίλημα τῶν στεφάνων, θεωρώντας το μάλιστα, σέ ὀρισμένες περιοχές, ὡς τή μοναδική "διαβεβαίωση" μέ τήν ὁποία ἡ γαμήλια τελετή καταχωροῦνταν στή συνείδηση τῆς κοινότητας ὡς γεγονός "συντελεσμένο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς ἀκραίας αὐτῆς περίπτωσης εἶναι μαρτυρία ἀπό τό Ἄιβαλί, ὅπου σέ γάμο, πού ἔγινε χωρίς τήν ἔγκριση τῆς οἰκογένειας τοῦ γαμπροῦ, "...σῆκωσαν ἀγκαλιά..." τή μικρούλα ἀδελφή του "... καί τήν ἔβαλαν νά φιλήσει τά στέφανα", ἐπειδή ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι "δέν τέλευε, ὁ γάμος, δέν βγάζαν τά στέφανα οἱ νιόπαντροι, ἀν δέν τά φιλοῦσανε οἱ συγγενεῖς τῆς νύφης καί τοῦ γαμπροῦ"⁶.

Στό φίλημα τῶν στεφάνων ἀναφέρονται καί πολλά γαμήλια τραγούδια, ἀπό τά ὁποῖα σταχυολογῶ ἐδῶ μερικά. Στή Σαμμαρίνα τραγουδοῦσαν:

"Γιά διάβα κύρ νουνέ νά φιλήσεις χρυσά στεφάνια"⁷

Στή Λέρο, ἀνάμεσα στά "παινέματα" πού ἔλεγαν στό ζευγάρι μετά τό γάμο, ἦταν καί τό ἀκόλουθο δίστιχο:

1. Κυρ. Ματένογλου, Πέρματα, Ἀθήναι 1970, σ. 22 (ΚΜΣ χφ. Λυκαο. 352, 2).

2. Νικ. Ε. Μηλιώρη, Τά Βουρλά, ὁ.π., σ. 113.

3. Ν. Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Γ', σ. 322.

4. Γ. Χ. Παπαχαραλάμπους, Κυπριακά ἠθῆ καί ἔθιμα, ὁ.π., σ. 124.

5. Φρόσως Ζούρου, Ὁ γάμος στή Βόρειο Λέσβο, ὁ.π., σ. 90.

6. ΚΜΣ χφ. (Ζωή Κυριτσοπούλου).

7. Κώστα Κρυστάλλη, Ἀπαντα, ἐπιμ. Κ. Πορφύρη, [Ἀθήναι] χ.χ. ἔκδ. Αὐλός, σ. 314.

"Οἱ ὄμορφες τοῦ τόπου μας ὅλες ἐσυναχτήκαν
χρυσό στεφάνι σοῦβαλαν καί ὅλες τό ἀσπαστήκαν"¹

Στούς γάμους πού γίνονταν στά χωριά, Κρεμαστή καί Σαλάκιο
τῆς Ρόδου τραγουδοῦσαν:

"Ποιά εἶναι ἡ κουμπάρα σας, νάναι πού τά δικά της
νά τά φιλήσουμε κι ἐμεῖς τά χρυσοστέφανά της"²

Ἐνῶ τό ἀκόλουθο δίστιχο ἀπό τήν Κρήτη ἀναφέρεται στό
"χαρίσματα", δηλαδή στό δῶρα πού πρόσφεραν στό ζευγάρι
κατά τό φίλημα τῶν στεφάνων:

"Ὁ καθένας μιά βελόνα
εἰς τῆς νύφης τήν κορόνα."³

Στά Ψαρά ἔλεγαν τό ἐπόμενο δίστιχο, ὅταν ἔλειπαν οἱ γο-
νεῖς τῆς νύφης:

"Ἄμέτε ἦητε τοῦ παπᾶ ν' ἀργήσει νά βλογήσει
γιά νά ῥθει ὁ πατέρας της στέφανα νά φιλήσει"⁴

Στό φίλημα τῶν στεφάνων ἀπό τοὺς γονεῖς, καί εἰδικά ἀπό
τῆ μάνα, ἀναφέρεται καί τό ἐπόμενο τραγούδι πού ἔλεγαν
στή Δυτική Μακεδονία:

"Χαιρέτα καλή μου μάνα
τά χρυσά μου τά στεφάνια
τά χρυσά μαλαματένια"⁵

1. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Δωδεκάνησα, τ. Β', ὀ.π., σ. 184.

2. Χ.Ι. Παπαχριστοδοῦλου, Δημοτικά τραγούδια τῆς Ρόδου, ὀ.π., σ. 108,
ἀρ. 21.

3. Σύλβιου, Κρητικοὶ γάμοι, ἀρραβωνιάσματα, ἔθιμα, Ναυτ. Ἑλ. 8
(1936), σ. 3637. Βλ. καί Παῦλ. Γ. Βλαστοῦ, Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ,
ὀ.π., σ. 67. Στὴν Κρήτη τά νομίσματα, πού πρόσφεραν οἱ καλεσμένοι
κατά τό φίλημα τῶν στεφάνων, στερεώνονταν στὸν κεφαλόδεσμο τῆς νύ-
φης μέ βελόνες (Ι. Δ. Κονδυλάκη, Γαμήλια ἔθιμα τῶν περὶ τὴν Ἀ-
μισόν τῆς Μ. Ἀσίας οἰκούντων Ἑλλήνων, ΔΑΕΕ 1 (1883-4), σ. 529
σημ. 3. Βλ. καί Γρηγ. Παπαδοπετράκη, Ἱστορία τῶν Σφακίων,
ὀ.π., σ. 66).

4. Δημ. Σπανοῦ, Ψαριανὴ λαογραφία, ὀ.π., σ. 51.

5. Φώτῃ Παπανικολάου, Ὁ γάμος στή Δυτική Μακεδονία, ὀ.π., σ. 215.

Τό φίλημα μαρτυρεῖται καί σέ εὐχές πρὸς τοὺς γονεῖς:

"Νά φιλήσεις χρυσό στεφάνι στά παιδάκια σου".¹

ἢ "Νά φιλήσεις τά στέφανα τῶμ παιδιῶς σου" (Κύπρος)²

Τὴν ἔνταση τῆς ἐπιθυμίας γιὰ τὸ γάμο τῶν παιδιῶν τους ἀπηχοῦν τά ἐπόμενα τραγούδια, πού ἔχουν ὡς θέμα τὴν ἐξωπραγματική -ἀλλά καί γι' αὐτό χαρακτηριστική- κίνηση τῶν νεκρῶν γονιῶν πρὸς τὸ γάμο τῶν παιδιῶν τους, ὁ ὁποῖος -καί αὐτό εἶναι πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα- ἐκφράζεται συνεκδοχικά μέ μιάν ἀπό τίς κεντρικέσ στιγμέσ του: τὸ φίλημα τῶν στεφάνων:

"Ὁ πεθερός της ζήτηξε ἄδειαν ἀπ' τόν "Αδη
γιὰ νάρθει ν' ἀσπαστεῖ γαμπρό τὸ πρῶτο του κλωνάρι
νά ἔμπει μέσ στήν Παναγιά στεφάνια νά φιλήσει
καί μέ τὸ 'λιοβασίλεμα στὸν "Αδη νά γυρίσει"
(Νίσυρος)³

"Βάλτι σκαλί πάνω στή γῆ κι σκάλα ὡς τά οὐράνια
νά κατιβεῖ ἡ μάνα της, νά φλήσει τά στιφάνια"
(Λέσβος)⁴

"Βάντι φουνή σάν τὴ βρουντή, νά φτάξ' ὡς τά οὐράνια
ν' ἀκούσ' τσί νά ρτ' ἡ μάνα μας νά φλήσει τά στιφάνια"
(Λέσβος)⁵

1. Φαῖδωνος Κουκουλέ, Συμβολή εἰς τὸ περὶ γάμου παρά τοῖς Βυζαντινοῖς κεφάλαιο, σ. 32 σημ. 3 (ἢ ΒΒΠ Δ', σ. 108 σημ. 5).

2. Γ.Χ. Παπαχαραλάμπους, Κυπριακά ἠθῆ καὶ ἔθιμα, ὁ.π., σ. 90.

3. Ἐθνη τῆς Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Δωδεκάνησα, ὁ.π., τ. Γ', σ. 170.

4. Φρόσως Ζούρου, Ὁ γάμος στή Βόρειο Λέσβο, ὁ.π., σ. 104.

5. Φρόσως Ζούρου, ὁ.π., σ. 105.

3. ΜΕΤΑ ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ

α) Πομπική μεταφορά τῶν στεφάνων στήν κατοικία τῶν νεο- νύμφων

Μέ τό φίλημα τῶν στεφάνων τελείωνε τό γαμήλιο ἐκκλησιαστικό μυστήριο καί ἀνοίγε ἕνας νέος κύκλος ἐκδηλώσεων μέ ἔντονο ἑορταστικό χαρακτήρα. Νεόνυμφοι καί προσκαλεσμένοι σχηματίζοντας πομπή ἀναχωροῦσαν ἀπό τήν ἐκκλησία καί κατευθύνονταν στό σπίτι τοῦ γαμπροῦ πού θά ἀποτελοῦσε τήν κατοικία τοῦ νέου ζευγαριοῦ¹. Στήν πομπή αὐτή προπορευόταν πάλι, σέ ὀρισμένα μέρη, τό πρόσωπο πού κρατοῦσε τό δίσκο μέ τά στέφανα (ἐπαρχία Ἑρμιονίδας², Λέσβος³, Ἄιβαλί⁴). Στίς περισσότερες ὅμως περιοχές τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Μ. Ἀσίας οἱ νεόνυμφοι φοροῦσαν τά στέφανα καί "ἐστεφανωμένοι ὡς βασιλεῖς"⁵ ἐπέστρεφαν ἀπό τήν ἐκκλησία στό σπίτι τους, ὅπως συνέβαινε π.χ. στό χωριό Χανδρᾶ τῆς Θράκης⁶, στή Δυτική Μακεδονία⁷ καί πιό εἰδικά στήν Ἑδεσσα - ὅπου οἱ νεόνυμφοι ἐκτός ἀπό τά στέφανα φοροῦσαν

1. Βλ. γενικό κεφάλαιο γιά τήν "ἐπιστροφή ἀπό τήν ἐκκλησία": Γ.Α. Μέγα, ΖΕΛ, τευχ. 1, σ. 87-88. Τήν πομπή αὐτή ἀναφέρουν καί οἱ κώδικες, ὅπως π.χ. ὁ ἀρ. 104 καί 105 Βιβλιοθ. Πάτμου (13ου αἴ.), ὁ ἀρ. 984 Βιβλιοθ. Σινᾶ (15ου αἴ.), ὁ ἀρ. 21 Βιβλιοθ. Λαύρας Ἀθῶν (16ου αἴ.), ὁ ἀρ. 665 Ἐθν. Βιβλιοθ. (16ου αἴ.), ὁ ἀρ. 668 Ἐθν. Βιβλιοθ. (17ου αἴ.) (Π.Ν. Τρεμπέλα, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνηστῶν καί τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 123).

2. Κλ χφ. 1898, σ. 125 (Δήμητρα Μερεμέτη).

3. Φρόσως Ζούρου, Ὁ γάμος στή Βόρειο Λέσβο, ὁ.π., σ. 91.

4. ΚΜΣ χφ. (Δέσποινα Μαζαράκη).

5. Πρόδρομος Παπαδοπούλου, Πῶς ἔζησα τόν Πόντο, ὁ.π., σ. 22. Στούς βυζαντινοὺς βασιλικούς γάμους οἱ νεόνυμφοι αὐτοκράτορες ἀναχωροῦσαν ἀπό τήν ἐκκλησία στεφανωμένοι καί κατευθύνονταν στά ἀνάκτορα, ὅπου δέχονταν εὐχές. Πρβλ. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθέσεις, I, λθ, Γ: "Καί ἱσταμένων τῶν νεονύμφων ἐστεφανωμένων ἀκτολογοῦσι τῶν δύο μερῶν οἱ κράνται ἠνωμένοι ἄμφω: Πολλά ἔτη εἰς πολλά". (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Βόννη 1829, σ. 198 D).

6. Ε. Παπαθανασίου, Λαογραφικά στοιχεῖα παρμένα ἀπό τή ζωή τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Χανδρᾶ, ὁ.π., σ. 271.

7. Φώτη Παπανικολάου, Ὁ γάμος στή Δυτική Μακεδονία, ὁ.π., σ. 214.

στους ὤμους τους καί τό "στεφανοπάνι", δῶρο τοῦ κουμπάρου στή νύφη¹ - στή Σάμο², στήν Κάλυμνο³, στήν Κέρκυρα (Ἄργυράδες)⁴, καθώς καί σέ πολλούς ἐλληνικούς οἰκισμούς τῆς Μ. Ἀσίας, ὅπως π.χ. στά χωριά τῆς Καππαδοκίας Σαρμουσακλί⁵, Κέσι⁶, Σαζάλτζα⁷, Ἀραβανί⁸, Κενάταλα (=Κανόταλα)⁹, Γκέλβερι¹⁰, Ἀγιορνάς¹¹, στήν κωμόπολη Νέα Φώκαια στό Ἄιδίνοι¹², στόν Πόντο¹³ (Κοτύωρα¹⁴, Κερασούντα¹⁵), στήν Ἄγ-

1. Ἐλπινίκης Σαραντιῆ, Μακεδονικά Ἔθιμα. Ὁ ἀρραβῶν καί ὁ γάμος στήν Ἐδεσσα, Ἑλληνίς 6 (1926), σ. 90.
2. Ἐπαμ. Σταματιάδου, Σαμιακά, τ. Ε', ὀ.π., σ. 286.
3. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Δωδεκάνησα, τ. Β', ὀ.π., σ. 274.
4. Γερασ. Σαλβάνου, Γαμήλια ἔθιμα Ἀργυράδων Λευκίμης, ὀ.π., σ. 525.
5. ΚΜΣ χφ. (Χρ. Σαμουηλίδης).
6. ΚΜΣ χφ. (Σοφία Δονδολίνου).
7. ΚΜΣ χφ. (Χρ. Σαμουηλίδης).
8. ΚΜΣ χφ. (Ἐλένη Γαζῆ).
9. ΚΜΣ χφ. (Ἐρμόλαος Ἀνδρεάδης).
10. ΚΜΣ χφ. (Ἐρμόλαος Ἀνδρεάδης). Βλ. καί Κωνστ. Ἀνδρεάδη, Γκέλβεριώτικες ἀναμνήσεις, Κωνσταντινούπολη 1935 (ΚΜΣ χφ. Καπ. 6, 12) Ἐδῶ οἱ νεόνυμφοι κρατοῦσαν στήν ἐπιστροφή τους ἀναμμένες λαμπάδες (ὀ.π., σ. 56). Τό ἔθιμο αὐτό ἦταν γνωστό καί στή Σκύρο (Μ.Γ. Κωνσταντινίδου, Ἡ νῆσος Σκύρος. Ἱστορικόν δοκίμιον ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, ἐν Ἀθήναις 1901, σ. 156). Γιὰ τή χρήση τῶν λαμπάδων στό χριστιανικό γάμο ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης σημειώνει: "(οἱ νυμφῖοι)... λαμπάδας βαστάζουσι τήν σωφροσύνην ἐαυτῶν μαρτυροῦντες, ἀλλά καί τήν ἐγγιγνομένην ἐν αὐτοῖς θείαν χάριν σημαίνοντες. Καί πάντες ὁμοίως λαμπαδηφοροῦσιν οὐ κληρικοῦ διά τήν θείαν ἔλλαμψιν καί φαειρότητα" (Περί τοῦ τιμίου νομίμου γάμου, κεφ. ΣΘ': Περί τῆς τοῦ γάμου τελετῆς, Migne PG 155, σ. 509). Κρατώντας λαμπάδες συνόδευαν καί στήν ἀρχαιότητα - ἐλληνική καί ρωμαϊκή - οἱ προσκαλεσμένοι τοὺς νεόνυμφους (Däremberg-Saglio, Diction. τ. 32, σ. 1651, 1656 (λ. matrimonium)).
11. ΚΜΣ χφ. (Τούλα Τομῆ, Σοφία Δονδολίνου).
12. Βασ. Ἡλιάδης, Νέα Φώκαια, ὀ.π., σ. 153.
13. Πρόδρομος Παπαδοπούλου, Πῶς ἔζησα τόν Πόντο, ὀ.π., σ. 22.
14. Ξένου Ξενίτα, Ἔθιμα καί ἡ τελετή τοῦ γάμου στά Κοτύωρα, Ποντ. Φύλ. 2 (1937-38) φ. 23, σ. 446. Βλ. καί τοῦ Ἰδίου, Λαογραφικά Κοτυώρων, ὀ.π., σ. 209.
15. Ἰω.Γ. Βαλαβάνης, Γαμήλια τραγούδια καί ἔθιμα τῆς Κερασούντος, Ποντ. Φύλ. 2 (1937-38), φ. 17-18, σ. 242.

κυρα¹.

Σέ ὀρισμένα ἀπό τὰ μέρη τῆς Μ. Ἀσίας πού προαναφέρθηκαν, οἱ νεόνυμφοι φτάνοντας σπίτι τους δέν ἀφαιροῦσαν τὰ στέφανα, ἀλλά φορώντας τα συμμετεῖχαν στό γαμήλιο γλέντι καί στό χορό πού ἀκολουθοῦσε, ὅπως συνέβαινε π.χ. στήν Ἀνακού - ὅπου ὁ γαμπρός στεφανωμένος πήγαινε σέ γεῦμα πού τοῦ παραθέτανε οἱ κουμπάροι στό σπίτι τους², στό Κέσι τῆς Καισάρειας³, στό Ἀγινάς - ὅπου, καθώς τό γαμήλιο γλέντι διαρκοῦσε δύο-τρεῖς μέρες, οἱ νεόνυμφοι ξυπνώντας κάθε πρωί φοροῦσαν πάλι στό κεφάλι τὰ στέφανα καί συμμετεῖχαν στή διασκέδαση⁴, στήν Κερασούντα τοῦ Πόντου⁵, στήν Ἀγκυρα, ὅπου οἱ νύφες ἀντικαταστοῦσαν τή νυφική φορεσιά μέ ἄλλη ἐορταστική, διατηρώντας ὅμως στό κεφάλι τους τό στεφάνι⁶. Ἀντίθετα στό Ἀκσεραῖ τῆς Καππαδοκίας οἱ ἱστορικο-πολιτικές συνθήκες ὑπαγόρευαν τήν ὑποχώρηση τῆς ἐθιμικῆς αὐτῆς ἐνέργειας, ὅπως μάς πληροφορεῖ ἡ σχετική μαρτυρία: "Μετά τή στέψη ἀφαιροῦν τὰ στέφανα τοῦ γαμπροῦ καί τῆς νύφης γιά νά μή τά βλέπουν οἱ Τοῦρκοι"⁷.

---

1. Ἀνδρονίκης Καρασούλη-Μαστορίδου, Ἡ ζωή μου στήν Ἀγκυρα. Τά δραματικά γεγονότα καί ἡ ἔξοδός μας, σ. 265 (ΚΜΣ χφ. Γαλ. 285, 2).

2. ΚΜΣ χφ. (θαν. Π. Κωστάκης).

3. ΚΜΣ χφ. (Σοφία Δονδολίνου).

4. ΚΜΣ χφ. (Σοφία Δονδολίνου).

5. Ἰω. Γ. Βαλαβάνη, Γαμήλια τραγούδια καί ἔθιμα τῆς Κερασούντος, ὁ. π., σ. 242.

6. Ἀνδρονίκης Καρασούλη-Μαστορίδου, ὁ. π.

7. Ἀλεξ. Λεοντοπούλου, Τό Ἀκσεραῖ, Ἀθήνα 1950, σ. 55 (ΚΜΣ χφ. Καπ. 30, 10).

β) Ἡ λύση τῶν στεφάνων

Ἡ ἀφαίρεση τῶν στεφάνων ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερη διαδικασία -τὴν τελευταία στὴν ἀλυσίδα τῶν γαμήλιων ἐθιμικῶν ἐκδηλώσεων πού συνδέονται μὲ αὐτά- μὲ χαρακτήρα καθαρὰ ἱερολογικὸ καὶ ἦταν γνωστὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα ὡς "στεφάνων ἐπίλυσις"¹. Ἡ πράξη αὐτὴ, ἀποτελώντας συμβολικὰ τὴν ἄρση τῆς ἀπαγόρευσης πού ἔσχυε ὡς ἐκείνη τῆ στιγμὴ ἀνάμεσα στὸ ζευγάρι, εἶχε διαμορφωθεῖ σὲ μιὰ πολὺ ἀπλοϊκὴ δοξασία (σχετικὴ καὶ μὲ τὰ μαγικὰ δεσίματα) στὴ λαϊκὴ ἀντίληψη, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη μαρτυρία: "Ἄν δέν διάβαζε τὴν εὐχή... ὁ παπὰς δέν μποροῦσανε νὰ κοιμηθοῦνε μαζί τὸ ἀνδρόγυνο... Μ' αὐτὴ τὴν εὐχὴ κόβονται, χωρίζονται, λύνονται τὰ στεφάνια καὶ μπορεῖ καὶ πάει ὁ ἄντρας μὲ τὴ γυναίκα. Ἄλλιῶς ὅταν εἶναι δεμένα πῶς νὰ πᾶνε;" (χωριὸ Οὐλουμποροῦ τῆς Πισιδίας)².

1. Φαίδωνος Κουκουλέ, ΒΒΠ Δ', σ. 118. "Ἄλλες ὀνομασίες πού ἀναφέρονται σὲ κώδικες εἶναι: "εὐχὴ εἰς τὸ λῦσαι παστόν" (κωδ. ἀρ. 573 Ἐθν. Βιβλιοθ. 14ου αἰ. καὶ ἀρ. 724 Ἐθν. Βιβλιοθ. 14ου-15ου αἰ.) "εὐχὴ εἰς τὸ λῦσαι στέφανα" (κωδ. ἀρ. 661 Ἐθν. Βιβλιοθ. 15ου αἰ.), "εὐχὴ ἐπιθαλάμιος ἐν τῷ αἵρειν τοὺς στεφάνους" (κωδ. ἀρ. 724 Ἐθν. Βιβλιοθ. 14ου-15ου αἰ.) (Π.Ν. Τρεμπέλα, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνήστρον καὶ τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 125, 195). Στὸ Εὐχολόγιον ὑπάρχει εἰδικὴ εὐχὴ γιὰ τὴ λύση τῶν στεφάνων: "(Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν) καὶ ἐν τῇ λύσει τῶν παρόντων στεφάνων τοὺς συναφθέντας ἀλλήλους εὐλόγησον καὶ τὴν συνάφειαν αὐτῶν ἀδιάσπαστον διατήρησον... (J. Goar, Εὐχολόγιον, ὁ.π., σ. 325). Οἱ κώδικες ἀναφέρουν καὶ ἄλλους τύπους τῆς εὐχῆς παραθέτω μερικὰ παραδείγματα: "Δέξαι αὐτῶν τὰ στέφανα ἐν τῇ βασιλείᾳ Σου" (κωδ. ἀρ. 724 Ἐθν. Βιβλιοθ. 14ου-15ου αἰ.), "Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ τὸν Ἥλιαν ἀναλαβὼν ἐν ἄρματι πυρίνω... αἰ.), "Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ τὸν Ἰωάννην ἐν ἀγνεύᾳ καὶ παρθενίᾳ φυλάξας, αὐτὸς ἀνάλαβε τοὺς ὁ τὸν Ἰωάννην ἐν ἀγνεύᾳ καὶ παρθενίᾳ Σου" (κωδ. ἀρ. 973 Βιβλιοθ. Σινᾶ 11ου-12ου αἰ. καὶ ἀρ. 573 Ἐθν. Βιβλιοθ. 14ου αἰ.), "Ὁ θεὸς εὐλόγησον καὶ τοὺς δούλους Σου τούτους διαλύων τὰς κατ' αὐτῶν ἐγειρομένας τοῦ διαβόλου πανουργίας ἐπιβλαβεῖς ἐπὶ τῇ λύσει τῶν στεφάνων αὐτῶν" (κωδ. ἀρ. 958 Βιβλιοθ. Σινᾶ 10ου αἰ.) (Π.Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σ. 194, 195). Ἐπειδὴ ἡ εὐχὴ εἶναι σύντομη, στὴν Πισιδίᾳ συνήθιζαν νὰ διαβάζουν καὶ τίς εὐχές πού λέγονται κατὰ τῆς βασκανίας (Ἄντ. Σαπουντσάκη, Ἡ Πισιδία καὶ ἡ Σπάρτη Πισιδίας, ὁ.π., σ. 303).

2. ΚΜΣ χφ. (Ἐλένη Γαζῆ).

Τά στέφανα ἀφαιρούσε κατά κανόνα ὁ παπᾶς. Σπανιότατα τό ἔργο αὐτό ἀναλάβαινε ὁ κουμπάρος, ὅπως π.χ. στά Γρεβενά, ὅπου μετὰ τό φίλημα τῶν στεφάνων, οἱ γυναῖκες προσκαλοῦσαν τραγουδώντας τόν κουμπάρο νά τά ἀφαιρέσει:

"Σέ παρακαλῶ κυρ-νοῦνε
νά μᾶς βγάλεις τά στεφάνια"¹

Ὁ τόπος καί ὁ χρόνος τῆς λύσης τῶν στεφάνων ποίκιλλε. Ἄλλοτε ὁ παπᾶς διάβαζε τή σχετική εὐχή στήν πόρτα τῆς εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας, ἀμέσως μετὰ τή στέψη (Ἐλασσόνα)². Τίς περισσότερες ὁμως φορές συνόδευε -μαζί με τοὺς ψάλτες- τοὺς νεονύμφους στό σπίτι καί ἀφαιροῦσε τά στέφανα στήν αὐλή (Ἀραβανί περιφέρειας Νίγδης Καππαδοκίας)³, ἢ μπροστά στήν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ (Νέα Φώκαια στό Ἄιδίνοι)⁴ ἢ μέσα στό σπίτι (κοινότητα Χανδρᾶ στό νομό Ἐβρου⁵, Σάμος⁶, χωριό Σαζάλτζα περιφέρειας Νίγδης Καππαδοκίας⁷, Κοτύωρα Πόντου⁸). Ἄλλοτε ἐρχόταν τό βράδυ -κατά τό ἡλιοβασίλεμα- τῆς ἡμέρας τοῦ γάμου, ὅπως συνέβαινε π.χ. στό Πήλιο⁹, στό χωριό Οὐλουμπορλού τῆς Πισι-

1. Κώστ. Καραπατάκη, Γάμος τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ὁ.π., σ. 131.
2. Κλ χφ. 2443, σ. 19 (Κων. Βραχνιᾶς).
3. ΚΜΣ χφ. (Ἐλένη Γαζῆ). Στό Ἀραβανί ὁ παπᾶς ράντιζε "τά νιόνυφα" μέ ρύζι, ὅταν διάβαζε τήν εὐχή τῆς λύσης.
4. Βασ. Ἡλιάδη, Νέα Φώκαια, ὁ.π., σ. 153.
5. Γ. Παπαθανασίου, Λαογραφικά στοιχεῖα παρμένα ἀπό τή ζωή τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Χανδρᾶ, ὁ.π., σ. 271.
6. Ἐπαμ. Σταματιάδου, Σαμιακά, τ.Ε', ὁ.π., σ. 287-88.
7. ΚΜΣ χφ. (Χρ. Σαμουηλίδης).
8. Ξεν. Κ. Ἀκογλου (Ξένου Ξενίτα), Λαογραφικά Κοτυώρων, ὁ.π., σ. 209. Βλ. καί τοῦ Ἰδίου, Ἔθιμα καί ἡ τελετή τοῦ γάμου στά Κοτύωρα, ὁ.π., σ. 446. Πρβλ. καί τή μαρτυρία τοῦ κωδ. ἀρ. 104 Βιβλιοθ. Πάτμου (13ου αἰ.): "Καί ὅτε ἐγγύσουν ἐ τῆ οἰκίᾳ ἐντός αὔρει ὁ ἱερεὺς τοὺς στεφάνους", καθὼς καί τήν ἀνάλογη τοῦ κωδ. ἀρ. 670 Ἐθν. Βιβλιοθ. (13ου αἰ.): "Καί ὅτε ἔλθωσιν ἐς τόν παστόν..." (Π. Ν. Τρεμπέλα, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνηστρων καί τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 124, 125).
9. Γιάννη Κορδάτου, Τό Πήλιο-Λαογραφικά καί ἱστορικά, Ν. Ἔστ. 9 (1931), σ. 74. Στό Πήλιο ὁ παπᾶς "ἔλυνε"-κατά κυριολεξία- τά στέφανα πού ἔδεναν μετὰ τή στέψη πάνω στό εἰκονοστάσι.

δίας¹, σιό Μεταλλεῖο Ταύρου τῆς Καππαδοκίας² καθώς καί στον Πόντο³ (περιφέρεια Τορούλ⁴, Σάντα⁵, Κορόνιξα⁶, Τρίπολη⁷).

Εἰδικά στον Πόντο συνέδεαν τή "λύση" τῶν στεφάνων μέ μιάν ἄλλη τελετή, πού ἀκολουθοῦσε ἀμέσως, τό "ἀποκαμάρωμα"⁸ ἢ "ἀποτουβάκωμα"⁹, ὅπως ὀνομαζόταν στήν τοπική διάλεκτο ἢ ἀφαίρεση τοῦ πέπλου, πού κάλυπτε τό πρόσωπο τῆς νύφης¹⁰. Τό "ἀποκαμάρωμα" ἀποτελοῦσε σ' ὅλες τίς περιοχές τοῦ Πόντου ἔργο τοῦ ἱερέα, ὁ ὁποῖος ἔκρινε ἐκείνη τή

1. ΚΜΣ χφ. (Ἐλένη Γαζῆ).
2. Δημ. Φωστέρη, Τό Μεταλλεῖον Ταύρου, ὁ.π., σ. 187.
3. Πρόδρομος Παπαδοπούλου, Πῶς ἔζησα τόν Πόντο, ὁ.π., σ. 22. Βλ. καί Ἄναν. Νικολαΐδη, Ὁ γάμος καί τά ἔθιμά του στον Πόντο, ὁ.π., σ. 44.
4. Ἄναν. Νικολαΐδη, Ὁ γάμος στον Πόντο (περιφέρεια Τορούλ), ὁ.π., σ. 4552-53.
5. Δημοσθ. Η. Οἰκονομίδου, Γαμήλια, ἔθιμα, Ἄρχ. Ποντ. 1 (1928), σ. 168.
6. Ἄναν. Νικολαΐδη, Περιγραφή τῆς Κορόνιξας, ὁ.π., σ. 216.
7. ΚΜΣ χφ. (Ἀλέξης Ἰωακειμίδης, Ροζαλία Ξενοπούλου).
8. Τήν ὀνομασία "ἀποκαμάρωμα" χρησιμοποιοῦσαν σχεδόν σ' ὅλες τίς περιφέρειες τοῦ Πόντου, ἀλλά τήν ἔτυμολογοῦσαν διαφορετικά, π.χ. ἀλοῦ τή συνέδεαν μέ τό "καμάρι" καί ἐξηγοῦσαν ὅτι ἡ νύφη "καμάρωνε" ἀπό χαρά ὅλην αὐτή τήν ὥρα, ἐνῶ σ' ἄλλες περιοχές ὑποστήριζαν ὅτι παράγεται ἀπό τή λέξη "καμάρα", ἔννοια πού ἀπέδιδε περιγραφικά τήν κυρτή στάση τοῦ σώματος τῆς νύφης, ἡ ὁποία σ' ὅλο αὐτό τό διάστημα ἔσκυβε σέ ἔνδειξη σεμνότητος. Εἰδικά στήν περιφέρεια Τραπεζούντας τό οὐσιαστικό "καμάρα", ἀπό ὅπου ἔτυμολογοῦσαν τό "ἀποκαμάρωμα", σήμαινε τό πολύ λεπτό χασεδένιο ὕφασμα πού κάλυπτε τό πρόσωπο τῆς νύφης.
9. Τήν ὀνομασία "ἀποτουβάκωμα" χρησιμοποιοῦσαν στήν Τρίπολη (ΚΜΣ χφ. (Ἀλέξης Ἰωακειμίδης, Ροζαλία Ξενοπούλου)).
10. Ὁ πέπλος αὐτός εἶχε διάφορες τοπικές ὀνομασίες: π.χ. σιό χωριό Γύζας τῆς περιφέρειας Ὀφρις στον παραλιακό Πόντο λεγόταν "νυφοκούρκουλο" (ΚΜΣ χφ. (Τζ. Σούλη)), σιό Κοτύωρα "πουλαμάς", ἐπειδή ἦταν στολισμένος μέ πούλλες (Ξεν. Κ. Ἀκογλου, Λαογραφικά Κοτυώρων, ὁ.π., σ. 209), σιό Ζαβρία τῆς Τραπεζούντας "καμάρα" (ΚΜΣ χφ. (Ἐλένη Γαζῆ)), ὀνομασία πού ἦταν γνωστή καί σιό Ἰστιαία τῆς Εὐβοίας ("καμάρι", βλ. Ἰων. Παπαϊωάννου, Ἰστιαϊκά, Ἄρχ. Εὐβ. Μελ. 1 (1935), σ. 131).

στιγμή κατάλληλη για να συμβουλευσει τό γαμπρό, κραδαί-
νοντας μαχαίρι πάνω από τό κεφάλι του και να τοῦ ὑποδεί-
ξει τίς ὑποχρεώσεις του πρός τή οὐζυγο (Χαλδία Πόντου)¹.
Σπανιότατα τό ἐκτελοῦσε ὁ κουμπάρος, ὅπως συνέβαινε στή
Σάντα -στά τελευταῖα πρίν τό 1922 χρόνια-, καί χωρίς να
τό συνδέουν πιά μέ τό λύσιμο τῶν στεφάνων², ἢ στή Ζαβρία
τῆς Τραπεζούντας στόν παραλιακό Πόντο, ὅπου ὁ κουμπάρος
"ἀποκαμάρωνε" τή νύφη λέγοντας πρίν τή φράση: "Τώρα ἀπο-
καμαρώνομεν τή νύφε"³.

Πολλές φορές ἡ ἀφαίρεση τῶν στεφάνων δέ γινόταν τήν
ἴδια μέρα τοῦ γάμου -ὅπως εἶδαμε στά προηγούμενα παρα-
δείγματα- ἀλλά μετά ἀπό παρέλευση μεγαλύτερου χρονικοῦ
διαστήματος, πού κυμαινόταν ἀπό δύο μέχρι ὀκτώ ἡμέρες·
π.χ. στήν Πισιδία⁴, καθώς καί στά χωριά Ἀραβανί⁵, Σαρ-

1. Π. Η. Μελανοφρύδου, Ἰδιωματισμοί τῆς ποντιακῆς διαλέκτου, Ποντ.
Ἔστ. 13 (1962), σ. 6705-6. Ὁ συγγραφεύς ἀποδίδει τό εἰδικό αὐτό
ἔθιμο σέ ἀνατολική ἐπίδραση καί τό συνδέει μέ ἀνάλογη ἐνέργεια τοῦ
ἀρμένιου ἱερέα, ὁ ὁποῖος κρατώντας μαχαίρι ἀποσποῦσε τή συγκατά-
θεση τοῦ γαμπροῦ ὅτι ἀποδέχεται τή νύφη ὁποιοδήποτε ἐλάττωμα κι ἂν
ἔχει (ὁ.π.). Προφανῶς ἡ παρέμβαση τῆς ἐκκλησίας στίς περιπτώσεις
αὐτές ἀποσκοποῦσε στήν προστασία τῆς νύφης καί τήν ἐδραίωση τοῦ
γάμου.

2. Δημοσθ. Η. Οἰκονομίδου, Γαμήλια ἔθιμα, ὁ.π., σ. 168.

3. ΚΜΣ χφ. (Ἑλένη Γαζῆ). Γιά τελετή ἀφαίρεσης τῆς νυφικῆς καλύπτρας
καί στήν Ἑλλάδα βλ. Στίλπ. Κυριακίδου, Τά κατά τόν γάμον ἔ-
θιμα ἐν Γκιουμουλτζίνη, Λαογρ. 2 (1910), σ. 54, Π. Α. Φουρῖκη, Γά-
μος καί γαμήλια σύμβολα παρά τοῖς Ἀλβανοφώνοις τῆς Σαλαμῖνος, ὁ.
π., σ. 511-12. Τό ἔθιμο ἦταν γνωστό καί στή βυζαντινὴ ἐποχή, βλ.
Φαίδωνος Κουκουλέ, Συμβολή εἰς τό περί γάμου παρά τοῖς βυζαν-
τινοῖς κεφάλαιον, ὁ.π., σ. 29, 34, καί στήν ἀρχαιότητα, ὅπου ὄνο-
μαζόταν "ἀνακαλυπτήρια" ἢ "ὀπτήρια", βλ. Daremberg-Saglio, *Di-*
ctionnaire, τ. 32, σ. 1560-61 (λ. *matrimonium*), Ἡσυχ. λ. ἀνακαλυπτή-
ρια, ὀπτήρια, James Hastings, *ERE*, τ. 7 (1928), σ. 446 (λ.
marriage). Γιά τή συμβολικὴ σημασία τῆς νυφικῆς καλύπτρας βλ.
Ernst Samter, *Familienfeste der Griechen und Römer*, ὁ.π., σ. 53
σημ 1, Παναγῆ Λεκατσᾶ, Ἡ καταγωγή τῶν θεσμῶν, τῶν ἐθίμων καί
τῶν δοξασιῶν, ὁ.π., σ. 89.

4. Ἄντ. Σαπουντσάκη, Ἡ Πισιδία καί ἡ Σπάρτη Πισιδίας, ὁ.π., σ.
300, 303.

5. Δημ. Φωστέρη, Ὁ οἰκογενειακὸς βίος ἐν Ἀραβανίφ, ὁ.π., σ. 32.

μουσακλί¹, 'Αγιρνάς² τῆς Καππαδοκίας τὰ στέφανα "λύνονταν" τῆ Δευτέρα, στήν Κύπρο τήν Τετάρτη³, στή Σάμο Τετάρτη ἢ Πέμπτη⁴, στά Φάρασα Καππαδοκίας τήν Πέμπτη⁵, ἐνῶ σέ ἄλλες περιοχές (Πάτμος⁶, Παξοί⁷, Τελμησός περιφέρειας Νίγδης Καππαδοκίας⁸) τὰ ἀφαιροῦσαν ὀκτώ ἡμέρες μετά τό γάμο⁹. Ἡ ἐπιβράδυνση αὐτή παρέτεινε ἀνάλογα καί τό καθυστάς τῆς "ἀπαγόρευσης" πού ὑπῆρχε μεταξύ τῶν συζύγων¹⁰, καί τό ὁποῖο ἐρμηνευόταν ὡς ἐγκράτεια ὑποχρεωτικά ἐπι-

1.ΚΜΣ χφ! (Χρ. Σαμουηλίδης).

2.ΚΜΣ χφ. (Τούλα Τομῆ, Σοφία Δονδολύθου).

3.Γ.Χ.Παπαχαραλάμπους, Κυπριακά ἤθη καί ἔθιμα, ὁ.π., σ. 137.

4.Ε.Ι.Κρητικίδου, Σαμιακά ἔθιμα, ὁ.π., σ. 30-31.

5.ΚΜΣ χφ. (Δ.Λουκόπουλος). Στά Φάρασα ὅταν ἀφαιροῦσαν τὰ στέφανα"ἔβαζαν ἕνα ἀγοράκι νά ἀνοίξει τό μπαούλο τῆς νύφης... γιά νά γεννησε καί ἡ νύφη ἀγόρι" (στό ἴδιο χφ.). Ἡ παρουσία τοῦ ἀγοριοῦ ἐδῶ, θυμίζει ἄλλο ἀνάλογο ἔθιμο πού ἐπικρατοῦσε στό Αὐδήμι τῆς Θράκης, ὅπου τρεῖς ἡμέρες μετά τό γάμο καλοῦσαν ἕνα ἀγόρι "πρωτοστέφανο" πού μέ ἕνα μακρῷ ξύλο ἔριχνε κάτω τὰ στέφανα, πού τὰ εἴχαν τοποθετήσει μέσα σ' ἕνα πανέρι μπροστά στά εἰκονίσματα(Μελλομένης Εὐστ. Ζήση, Ἄραβῶνες καί γάμοι στό Αὐδήμι, ὁ.π., σ.308).

6.Γερασ.Σμυρνάκη, Ὁ γάμος εἰς τήν Πάτμον, ὁ.π., σ. 239.

7.ΚΑ χφ. 2044, σ. 50 (Δημ. Ἀνεμογιάννης).

8.ΚΜΣ χφ. (Σ. Ἀναστασιάδης, Μαρία Λιουδάκη). Στήν Τελμησό ὁ παπάς συνόδευε μετά τῆ στέφη τό ζευγάρι στό σπύτι καί ἀφαιροῦσε τὰ στέφανα, τὰ ὁποῖα φύλαγαν στά εἰκονίσματα τοῦ σπιτιοῦ γιά ὀκτώ ἡμέρες. Μετά τήν παρέλευση αὐτοῦ τοῦ χρονικοῦ διαστήματος ὁ παπάς ἐρχόταν πάλι, τοποθετοῦσε τὰ στέφανα στά κεφάλια τῶν νεονύμφων καί διάβαζε τήν εὐχή τῆς "λύσης" τους.

9.Σχετικές μαρτυρίες περιέχονται καί σέ κώδικες ὅπως π.χ. οἱ κωδ. ἀρ. 851 (16ου αἰ.) καί 668 (17ου αἰ.) τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. ἀναφέρουν ὅτι τὰ "παστολύσια" γίνονταν τήν ὄγδοη μέρα, ὁ κωδ. ἀρ. 670 (13ου αἰ.) Ἐθν. Βιβλιοθ. τήν ἔβδομη μέρα, ὁ κωδ. ἀρ. 104 (13ου αἰ.) Βιβλιοθ. Πάτμου "μετά τριῶν ἡμερῶν παρέλευσιν" (Π.Ν.Τρεμπέλα, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνήστων καί τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 125). Πρβλ. καί τῆ μαρτυρία τοῦ J. J. Mader, (De coronis nuptiarum praesertim sacris et profanis libellus, Helmstadii 1662, σ. 54): "Graeci octavo a nuptiis die rursus templum adeuntes coronas sibi e capite solvi tamquam familiae cura deinceps distrahendi, cum precibus et ecclesiae benedictione a sacerdote contendunt".

10. Τήν ἀποχή αὐτή χαρακτήριζαν στόν Πόντο (περιφέρεια Τραπεζούντας, Κοτύωρα) μέ τήν ἔκφραση "ἐμόναζαν τὰ στέφανα" (ΚΜΣ χφ. (Ἐλένη Γα-

βλημένη από τήν ιερή φύση τῶν στεφάνων. Αὐτή τή βαθιά ριζωμένη ἐκδήλωση εὐσέβειας ἀπηχεῖ καί ἡ ἀκόλουθη πληροφορία ἀπό τό Κέσι τῆς Καισάρειας: "... Ἐνας ποῦχε ἀρωστήσει τάμα ἔκανε τρεῖς μέρες στέφανα νά μή βγάλει, τρεῖς μέρες κορίτσι νά μήν πάει"¹.

Σέ ὀρισμένες περιοχές τονίζοντας μέ περισσότερη ἔμφαση τό ἱερότελεστικό στοιχεῖο, παισιῶναν τοὺς νεονύμφους μέ ἱερεῖς καί ψάλτες, πού κρατώντας -ὅπως ὁ γαμπρός καί ὁ κουμπάρος- λαμπάδες ἀναμμένες, ἔψαλλαν εὐχές καί ἐκκλησιαστικά τραγούδια (Πισιδία)², ἢ ἀλλοῦ (Πόντος) τή συνδύαζαν μέ εἰδικό κυκλικό, ἤρεμο ρυθμικά χορό, "τό χορό τῆς εὐλογίας τοῦ γάμου" ὅπως ὀνομαζόταν, στόν ὁποῖο συμμετεῖχαν ὁ ἱερέας, οἱ ψάλτες, οἱ νεόνυμφοι καί οἱ συγγενεῖς τους³.

ζη). Βλ. καί Ξεν.Κ. "Αιογλου, Λαογραφικά Κοτυῶρων, ὄ.π., σ.213), καί ἀναθέτανε -γιά μεγαλύτερη ἐγγύηση- στήν "καρὰνύφ'σσα" νά κουμηθεῖ μαζί μέ τή νύφη (Ξεν.Κ. "Αιογλου, ὄ.π.). Τό καθῆκον αὐτό στά Γρεβενά ἀναλάβαινε ἡ πεθερά τῆς νύφης (Κώστ...Καραπατάκη, Γάμος τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ὄ.π., σ. 156). Γενικότερα γιά τό ἔθιμο τῆς συζυγικῆς ἀποχῆς τῶν νεονύμφων-γνωστό μέ τήν ὀνομασία "νύχτες τοῦ Τωβία"-καθώς καί τήν πιθανή ἐξήγησή του, βλ. Arnold Van Gennep, Manuel de Folklore Français Contemporain, τ.Ι2 ὄ.π., σ. 555,557, E.Fehrle, Die kultische Keuschheit im Altertum, ὄ.π., σ. 35,40-42, Παναγιῆ Λεκατσᾶ, Ἡ καταγωγή τῶν θεσμῶν, ὄ.π., σ. 236. Πρβλ. ἐπίσης καί J.Goar, Εὐχολόγιον, ὄ.π., σ. 326 σημ. 1.

1.ΚΜΣ χφ. (Σοφία Λονδολίνου).

2. Ἄντ. Σαπουντσάκη, Ἡ Πισιδία καί ἡ Σπάρτη Πισιδίας, ὄ.π., σ. 303.

3. Πρόδρομου Παπαδοπούλου, Πῶς ἔζησα τόν Πόντο, ὄ.π., σ.22. Βλ. καί Δημοσθ.Η.Οἰκονομίδου, Γαμήλια ἔθιμα, ὄ.π., σ.168. Στή Σάντα τοῦ Πόντου ὁ χορός αὐτός λεγόταν "θημιστός" (ἀπό τό θήμιγμαν = θήμισμα<θημίζω = φημίζω), γιατί κατά τή διάρκειά του τραγουδοῦσαν εὐχές καί ἐγκώμια γιά τοὺς νεονύμφους (Δημοσθ.Η.Οἰκονομίδου, ὄ.π., σ. 168).

γ) Φύλαξη καί τελική τύχη τῶν στεφάνων

Μετά τή "λύση", τά στέφανα, ἂν μέν ἀνήκαν στήν ἐκκλησία, ἐπιστρέφονταν τυλιγμένα σέ εἰδικό ἄμφιο (Πόντος)¹. Ἄν ἀνήκαν στούς νεονύμφους, φυλάγονταν μέ ἰδιαίτερη προσοχή, γιατί "συμβόλιζον τήν ἱερότητα τοῦ συζυγικοῦ δεσμοῦ" (Βουρλά)², ἢ -ἂν ἦταν κλημάτινα- συσχετίζονταν μέ τήν "εὐκληματοῦσαν ἄμπελον τῆς ἐκκλησίας" καί ἀποτελοῦσαν σύμβολον εὐτυχίας καί καρποφορίας (Πάτμος)³. Ἡ σημασία τους αὐτή ἐπέβαλλε νά τά διατηροῦν "ὡς πολύτιμον ἱερὸν κειμήλιον πρὸς διαιώνισιν τῶν ἀγαθῶν καί τῶν ἐγκαρδίων σχέσεων τοῦ ἀνδρογύνου"⁴, ὡς "οἰκογενειακόν ἐνθύμιον"⁵, πού μπορούσαν νά χρησιμοποιήσουν καί οἱ ἀπόγονοι⁶.

Ἡ ἱερότητα, πού, σύμφωνα μέ τίς ἀντιλήψεις αὐτές, ἀποδιδόταν στά στέφανα⁷, ὑπαγόρευε τή φύλαξή τους δίπλα σέ ἄλλα ἱερά ἀντικείμενα λατρείας, τίς εἰκόνες. Κοντά τους τοποθετοῦσαν, ἢ ἀπλῶς ἀναρτοῦσαν, τά στέφανα, ὅπως συνέβαινε π.χ. στήν Κωνσταντινούπολη⁸, στά Γρεβενά⁹, στούς

1. Ἄναν. Νικολαΐδης, Περιγραφή τῆς Κορόνιξας, ὁ.π., σ. 216, τοῦ Ἰδίου, Ὁ γάμος καί τὰ ἔθιμά του στόν Πόντο, ὁ.π., σ. 44, τοῦ Ἰδίου, Ὁ γάμος στόν Πόντο, ὁ.π., σ. 4552-53. Καί στή Σάμο ὁ ἱερέας τύλιγε σέ μεταξωτό ὕφασμα τά κλημάτινα-ἰδιοκτητα-στέφανα (Ἐπαμ. Σταματιάδου, Σαμιακά, τ. Ε', ὁ.π., σ. 287).
2. Νικ. Ε. Μηλιώρη, Τά Βουρλά, ὁ.π., σ. 113. Βλ. καί Σκαρλάτου Δ. Βυζαντίου, Κωνσταντινούπουλις, τ. Γ', ὁ.π., σ. 436.
3. Γερασ. Σμυρνάκη, Ὁ γάμος εἰς τήν Πάτμον, ὁ.π., σ. 238.
4. Ἄντ. Σαπουντσάκη, Ἡ Πισιδία καί ἡ Σπάρτη Πισιδίας, ὁ.π., σ. 298. Βλ. καί Κλ. Ἰατρίδου, Ἡθῆ καί ἔθιμα ἐν Ἀνατολῇ, ὁ.π., σ. 171, Νικ. Ε. Μηλιώρη, ὁ.π.
5. Νικ. Θ. Ὑφαντή, Ὁ Πωγωνήσιος Γάμος, ὁ.π., σ. 179 σημ. 3.
6. ΚΑ χφ. 1971 (Λ. Κ. Τσέλιος).
7. Πρβλ.: "queste corone sponsali erano sacre" (Andrea Papadopoulou-Vretto, Memoria su di alcuni costumi, ὁ.π., σ. 34-35).
8. Σκαρλάτου Δ. Βυζαντίου, ὁ.π.
9. Κώστ. Καραπατάκη, Γάμος τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ὁ.π., σ. 125. Ἐδῶ ἡ πεθερά ἀφοῦ τά ἔκρυβε στό σεντούκι της σαράντα μέρες- "γιά νά τ(ι) μάει ἡ νύφ(ι) 'ν πιθιρά"-τά τοποθετοῦσε μετά "στ' ἀκόντισμα" (=εἰκο-νοστάσι) (ὁ.π., σ. 131).

Παξούς¹, στή Λευκάδα², στήν Ύδρα³, στή Σάμο⁴, στό Μαν-
τούδι⁵, στήν Κρήτη⁶, στήν Τρίπολη τοῦ Πόντου⁷, ἐνῶ πολ-
λές φορές χρησιμοποιοῦσαν γιά τό σκοπό αὐτό εἰδική ξύλι-
νη⁸ -συνήθως-⁹ κατασκευή, τή στεφανοθήκη¹⁰, πού ἄλλοτε
τήν τοποθετοῦσαν μέσα ἢ πλάι στό εἰκονοστάσι (Χορτερό
Σιντικιῆς Σερρών¹¹, Φυσίνη Λήμνου¹², Οἶα Θήρας¹³, Ἑρμιονί-
δα¹⁴, Κάρπαθος¹⁵, Χάλκη¹⁶, Κύπρος¹⁷, Βουρλά¹⁸) καί ἄλλοτε

1. Κλ χφ. 2044, σ. 50 (Δημ. Ἀνεμογιάννης).
2. Andrea Papadopoulou-Vretto, Memoria su di alcuni costumi, ὁ.π., σ. 34-35.
3. Ν. Χαλιορῆ, Ὑδρέϊκα Λαογραφικά (ἦτοι: Ἡθη-Ἔθιμα-Δεισιδαιμονί-
ες-Προλήψεις στήν Ύδρα), Πειραιεύς 1931, σ. 46.
4. Ε.Ι. Κρητικίδου, Σαμιακά ἔθιμα, ὁ.π., σ. 31.
5. Κλ χφ. 1470 Η', σ. 170 (Μαρία Ἰωαννίδου).
6. Παύλ. Γ. Βλαστοῦ, Ὁ γάμος ἐν Κρήτη, ὁ.π., σ. 97-98.
7. ΚΜΣ χφ. (Ἀλέξης Ἰωακειμίδης, Ροζαλία Ξενοπούλου).
8. Τό ξύλο πού χρησιμοποιοῦσαν γιά τήν κατασκευή τῆς στεφανοθήκης
ἦταν συνήθως ὀξύα ἢ καρυδιά.
9. Ὑπῆρχαν καί τενεκεδένιες στεφανοθήκες, ὅπως π.χ. στά Βουρλά
(Νικ. Ε. Μηλιώρη, Τά Βουρλά, ὁ.π., σ. 113), στήν Ἀπεύρανθο Νάξου
(Κλ χφ. 1459, σ. 261 (Διαλεχτή Ζευγώλη)).
10. Στήν Κάρπαθο ὀνομαζάταν "στεφανοθούτση" (Μ. Μιχαηλίδου - Νουά-
ρου, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρκάθου, τ. Α', ὁ.π., σ. 87 σημ. 3),
στήν Ἀπεύρανθο Νάξου "στεφανοκούτι" (Κλ χφ. 1459, σ. 261 (Δια-
λεχτή Ζευγώλη)).
11. Κλ χφ. 2050, σ. 15 (Εὐαγγελία Νικολάου).
12. Κλ χφ. 1160 Β', σ. 99 (Γ. Α. Μέγας).
13. Κλ χφ. 1959, σ. 30 (Ἑμμ. Σορῶτος). Ἐδῶ τά στέφανα φύλαγε γιά
τρεις μέρες ἢ κουμπάρα καί ἔπειτα τά παρέδινε στό ζευγάρι, γιά νά
τοποθετηθοῦν μέσα στή στεφανοθήκη. Πρβλ. ὅ,τι σημειώθηκε παραπά-
νω σ. 96 σημ. 9 γιά τά Γρεβενά.
14. Κλ χφ. 1898, σ. 125 (Δήμητρα Μερεμέτη).
15. Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρκάθου, τ. Α',
ὁ.π., σ. 87 σημ. 3. Στήν Κάρπαθο τά ἄφηναν ἕνα χρόνο ἀσκέπαστα καί
μετά τά τύλιγαν μέσα σ' ἕνα μεγάλο κόκκινο μεταξωτό μαντίλι.
16. Μιχ. Σκανδαλίδου, Ἡ Χάλκη, ὁ.π., σ. 77.
17. Γ. Χ. Παπαχαραλάμπους, Κυπριακά ἦθη καί ἔθιμα, ὁ.π., σ. 124.
18. Νικ. Ε. Μηλιώρη, ὁ.π. Στά Βουρλά τοποθετοῦσαν μέσα στή στεφανο-
θήκη καί τή ληξιαρχική πράξη τοῦ γάμου, τό "στεφανοχάρτι".

κρεμοῦσαν πάνω ἀπό τό προσκέφαλο τοῦ κρεβατιοῦ¹ (Παξοί², Οἶα θήρας³, Βόνιτσα⁴).

Σέ ὀρισμένες περιοχές (Παξοί⁵, Ἑρμιονίδα⁶, Χρυσοβίτσα Μετσόβου⁷) προτιμοῦσαν νά ἀφιερῶσουν τά στέφανα στήν ἐκκλησία, ἡ ὁποία, ἀφοῦ περιέρχονταν στήν κυριότητά της, τά παραχωροῦσε γιά τήν τέλεση καί ἄλλων γάμων.

Τή φύλαξη καί διατήρηση τῶν στεφάνων ἀνέκοπτε ὁ θάνατος τοῦ ἑνός ἀπό τούς δύο συζύγους. Τότε συνήθιζαν νά τοποθετοῦν τό στεφάνι τοῦ νεκροῦ στό μνήμα⁸ (Φυσίνη Λήμνου⁹, Κρήτη¹⁰, Βουρλά¹¹), ἢ νά τό ἀναρτοῦν στό ἔστεοφυλάκιο ἢ στήν ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου (Κάρπαθος)¹², ἢ νά τό πετοῦν σέ μιά ρεματιά (Σκουτάρος Λέσβου)¹³.

1. Στή βυζαντινή ἐποχή συνήθιζαν νά ἀναρτοῦν τά γαμήλια στέφανα τῶν αὐτοκρατόρων στήν αἴθουσα τοῦ "βασιλικοῦ κραββάτου". Πρβλ. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, "Ἐκθεσις 1, λθ', Δ': "Τά δέ στεφάνια κρεμῶσιν οἱ τῆς τάξεως τοῦ κουβουκλείου ἐν τῷ πενταπυργίῳ". (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, σ. 200Α). Βλ. καί Jean Ebersolt, *Le grand Palais de Constantinople et le livre de cérémonies*, Paris 1910, σ. 72.

2. Κλ χφ. 2044, σ. 50 (Δημ. Ἀνεμογιάννης).

3. Κλ χφ. 1959, σ. 30 (Ἑμ. Σορῶτος).

4. Κλ χφ. 2005, σ. 358 (Νικ. Μόσολας).

5. Κλ χφ. 2044, σ. 50 (Δημ. Ἀνεμογιάννης).

6. Κλ χφ. 1898, σ. 125 (Δήμητρα Μερεμέτη).

7. Κλ χφ. 2037, σ. 91 (Δημ. Θρούγκας).

8. Ν. Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β' 1975², σ. 281, Γ. Δ. Γεωργοπούλου, Περὶ τοῦ γάμου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐπὶ τῶν ἠρωϊκῶν καί ἱστορικῶν καλουμένων χρόνων παραβολικῶς πρὸς τὸν τῶν νέων, ἐν Τριπόλει 1880, σ. 11 σημ. 70. Πρβλ. καί ὅσα γράφει σχετικὰ ὁ Wachsmuth, *Das alte Griechenland im neuen*, (ὄ. π., σ. 90 σημ. 44): "die Hochzeitskränze werden sorgfältig bis zum Tode aufbewahrt und dann noch die Leiche mit ihnen geschmückt".

9. Κλ χφ. 1160 Β', σ. 99 (Γ. Α. Μέγας).

10. Παύλ. Γ. Βλαστοῦ, Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ, ὄ. π., σ. 97-98.

11. Νικ. Ε. Μηλιώρη, Τά Βουρλά, ὄ. π., σ. 113.

12. Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου, τ. Α', ὄ. π., σ. 87 σημ. 3. Βλ. καί Ν. Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 281 σημ. 3.

13. Κλ χφ. 1446 Α', σ. 201 (Δημ. Σ. Λουκάτος).

ΟΙ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΙ

Τό γενικό συμπέρασμα, στό όποιο εύκολα καταλήγει κανείς μέ τή μελέτη του ύλικου, είναι ότι τά νεοελληνικά γαμήλια στεφάνα αποτελούν άντικείμενα μέ συμβολικό περιεχόμενο, μέ επίδράσεις από δοξασίες και ένέργειες μαγικές και δεισιδαιμονικές σέ συνδυασμό μέ άρχές τής χριστιανικής ήθικής καθώς και μέ άντιλήψεις για μία συμβολική ήγεμονία και κοσμική έξουσία.

α) Συνειρμικοί - μαγικοί συμβολισμοί

Όπως ήδη διαπιστώσαμε, ένα είδος γαμήλιων στεφάνων, τά φυτικά, ήταν από τά πιό χρηστικά σέ πανελλήνια κλίμακα. Όστόσο ή προτίμηση αυτή του λουού στά φυτικά ύλικά κατευθυνόταν τίς περισσότερες φορές προς όρισμένα μόνο φυτά, τών οποίων ό είδικός συμβολισμός πιστευόταν ότι έπηρεάζει θετικά τή συμβίωση τών νεονύμφων. Τό φαινόμενο μπορούμε νά τό χαρακτηρίσουμε ως μία -άπό τίς άπειρες- περίπτωση "όμοιοπαθητικής μαγείας"¹, πού οι ρίζες της πρέπει ν' άναζητηθοούν στό χώρο τών πρωτογενών δοξασιών. Ό φόβος και ή άγωνία για τήν ύπαρξη έντείνεται ιδιαίτερα σέ κρίσιμες ώρες, όπου τυχόν καταστρεπτική επέμβαση τών κακόβουλων στοιχείων μπορεί νά έχει άποφασιστικές συνέπειες. Ό γάμος ως γεγονός έκτεθειμένο κατε-

1. Βλ. ΗΔΑ τ. 1 (1927) στ. 385 κέ. και ιδιαίτερα στ. 391, 2d (λ. Analogiezauber), Μ. Ebert, Realexikon der Vorgeschichte, τ. 7 (1962), 3.341 (λ. Magie), Hans Biedermann, Handlexikon der magischen Künste, München/Zürich 1976, σ. 305 (λ. Sympathie), James George Frazer, Der Goldene Zweig (Abgekürzte Ausgabe, Leipzig 1928, σ. 15 κέ. και ιδιαίτερα 17 και 18, Γ. Α. Μέγα, ΖΕΛ τεύχ. 2, σ. 27.

ξοχήν στους κινδύνους αútου¹, έπιβάλλεται νά προστατευτεί μέ μέσα πού νά άποτρέπουν κάθε έπίβουλη ένέργεια καί, ταυτόχρονα, νά έπιδρούν εύεργετικά, ώστε νά έκπληρωθούν οι βασικοί στόχοι τής γαμήλιας συνένωσης, πού είναι ή εύτυχία του ζεύγους, ή οίκονομική του εύημερία καί ή εύτεκνία².

Τά στεφάνα άποτελούν, κατά τή λαϊκή αντίληψη, μέσα γιά τήν έπίτευξη τών σκοπών αútων, καθώς κατασκευάζονται άπό φυτικά ύλικά, πού θεωρούνται φορεΐς όρισμένων εύεργετικών δυνάμεων³. Ό άνθρωπος φορώντας τό στεφάνι έρχεται σέ άμεση έπαφή μέ τίς δυνάμεις αútές καί ύφίσταται τήν εύεργετική τους έπίδραση⁴. Έπομένως ή σχέση πού έγκαθιδρύεται έδω μεταξύ άντικειμένου καί ανθρώπου είναι μαγική⁵. Στή σύναψη αútης τής μαγικής σχέσης συντελεΐ ά-

1. Ό γάμος άνήκει στά γεγονότα τής ζωής πού χαρακτηρίζονται ώς "διαβάσεις", γιατί μέ τή συντέλεσή του τό άτομο περνά άπό τήν κατάσταση τής άγαμίας στόν έγγαμο βίο καί όδηγεΐται σέ μιá νέα οίκογενειακή κατάσταση. Οι "διαβάσεις", κατά τή δεισιδαιμονική αντίληψη του ανθρώπου, θεωρούνται στιγμές δύσκολες καί άπειλούνται άπό έπίβουλα πνεύματα (Arnold Van Gennep, *Les Rites de Passage*, Switzerland 1969², σ. 165-166, καί 176-177).

2. HDA τ.4, στ. 161 (λ. Hochzeit), Γ.Κ. Σπυριδάκη, Οι άμφιθαλεΐς εις τόν βίο του λαού, ό.π., σ. 204-205. Πρβλ. καί όσα λέγονται στήν πρώτη μεγάλη εύχή άπό τήν ακολουθία του στεφανώματος: "Ευλόγησον τόν γάμον τουτόν καί παράσχου τοΐς δούλοις Σου τουτόις ζωήν ειρηνικήν, μακροημέρευσιν, σωφροσύνην, τήν εις άλλήλους άγάπην..." καίνως καί τή φράση άπό τή δεύτερη μεγάλη εύχή: "Δός αútοΐς καρπόν κοιλίας, καλλιτεκνίαν, όμόνοιαν ψυχών καί σωμάτων".

3. HDA τ.5, στ. 382,408 (λ. Kranz), L. Deubner, *Attische Feste*, 1966² σ.28, Παναγή Λεκατσά, 'Η καταγωγή τών θεσμών, ό.π., σ.62, Γ. Α. Μέγα, 'Ελληνικά έόρταΐ, ό.π., σ. 72, Γ.Κ. Σπυριδάκη, 'Ο έλιωτικός βίος τών Βυζαντινών Β) Κοινωνικός βίος γ) Γάμος, άρθρο στή ΜΕΕ, τ. 10, σ. 209, λγ', του ίδιου, Τά κατά τήν γέννησιν, τήν βάπτισιν, καί τόν γάμον έθιμα τών Βυζαντινών εκ τών άγιολογικών πηγών, ΕΛΑ 7 (1952), σ. 141. Πρβλ. Arnold Van Gennep, *Manuel de Folklore Français*, ό.π., σ. 428.

4. Martin P. Nilsson, 'Αρχαία Έλληνική θρησκεία, ό.π., σ. 105. Πρβλ. καί Παναγή Λεκατσά, ό.π., σ. 233.

5. Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Τά ύφαντά τής Μακεδονίας καί τής Θράκης, Αθήνα 1965, σ. 1, J.C. Frazer; *The Golden Bough*, Part 4, τ. 2, 1966³, σ. 242.

ποφασιστικά έκτός από τήν ὕλη καί ἡ κυκλική μορφή τοῦ στεφάνου. Ἡ ἰδιότητα τοῦ κύκλου νά διαιρεῖ τό χωρο σέ "περιβάλλοντα" καί "περιβάλλόμενο". ἀποκλείοντας ταυτόχρονα τήν ἐπικοινωνία μεταξύ τῶν δύο, ἀπέτελεσε ἀφορμή γιά νά τοῦ ἀποδοθεῖ δύναμη ἀποτρεπτική καί προστατευτική. Σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψη αὐτή ὁ κύκλος προστατεύει ἀπόλυτα ὁ,τι περικλείνει στό ἐσωτερικό του, ἀποκλείοντας τήν εἴσοδο κακόβουλων δυνάμεων. Τή φυλακτική αὐτή ἰδιότητα ἔχουν καί ὅλα τά κυκλικῆς μορφῆς ἀντικείμενα. Ἐπομένως τό στεφάνι, πού ἡ πρωτογενῆς του μορφή (Urform) εἶναι ἓνα κλαδί σέ σχῆμα κύκλου, τοποθετημένο γύρω στό ἀνθρώπινο κεφάλι τό προστατεύει καθώς τό ἀπομονώνει ἀπό τίς ἐπίβουλες ἐνέργειες τοῦ περιβάλλοντος¹, ἐνῶ ταυτόχρονα τοῦ μεταδίδει τή γονιμοποιό δύναμη πού κλείνει μέσα του.

Ἡ διαπίστωση αὐτή ἐξηγεῖ κατ' ἀρχήν τήν ἐθιμική χρῆση τῶν φυτικῶν στεφάνων καί δίνει ἀπάντηση στό ἐρώτημα γιατί προτιμῶνται ὀρισμένα φυτά στήν κατασκευή τους. Στή συνείδηση τοῦ λαοῦ τά φυτά αὐτά εἶναι φορεῖς εἰδικῶν συμβολισμῶν καί πιστεύεται ὅτι ἔχουν ὀρισμένες εὐεργετικές ἰδιότητες: τό κλῆμα συμβολίζει εὐκαρπία, γονιμότητα, εὐτυχία, ἀφθονία, θαλερότητα², ἡ ἐλιά εἰρήνη³, ἡ δάφνη εἶναι σύμβολο νίκης, δόξας, τιμῆς, θριάμβου, ταυτόχρονα ὁμως ἔχει καί τήν ἰδιότητα νά ἀποτρέπει τίς ἐπίβουλες δυ-

---

1. Γιά τή μαγική οὐσία τοῦ κύκλου βλ. HDA τ.5, στ. 463,470,473, (λ. Kreis) καί στ. 381 (λ. Kranz), Gerd Heinz-Mohr, Lexikon der Symbole, ὁ.π., σ. 169 (λ. Krone), Γ.Α. Μέγα, ΖΕΛ τεύχ. 2, σ.12.

2. Στίλπ. Κυριακίδου, Τά σύμβολα ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Λαογραφίᾳ, Λαογρ. 12, (1938), σ. 526. Πρβλ. καί παραπάνω σ.10,12 σημ.3 καί 5,96 τῆς μελέτης.

3. Γ.Α. Σωτηρίου, Χριστιανική καί Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, τ.Α'. Χριστιανικά Κοιμητήρια. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονική, ἐν Ἀθήναις 1942, σ.121. E. Samter, Familienfeste der Griechen und Römer, ὁ.π. σ. 38. Πρβλ. καί παραπάνω σ. 30 τῆς μελέτης.

νάμεις¹, ἡ μυρτιά συμβολίζει ἀγάπη, ἐνότητα, ἀγνότητα², τὰ λουλούδια - στοιχεῖα χάρης καὶ ὁμορφιάς - ἔχουν δύναμη τονωτική καὶ γονιμική, γιατί ἐνσαρκιώνουν τὴν ἀναγεννητική καὶ αὐξητική δύναμη τῆς ζωῆς³, ὅπως ἐκφράζεται μέσα στή φύση.

Σέ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς νεοελληνικοὺς συμβολισμοὺς τῶν φυτῶν αὐτῶν ἀναγνωρίζουμε στοιχεῖα ἀπὸ δοξασίες εἰδωλολατρικές, τὰ ὅποια μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ μετὰ τὴν ἀπαραίτητη ἰδεολογική μετάπλασή τους ἐνσωματώθηκαν στὸ νέο σύστημα ἀντιλήψεων: π.χ. ἡ θριαμβευτική νεοελληνική ἐννοια τῆς δάφνης, ὅπως ἐκφράζεται καὶ στὸ -λόγιο ἔστω- γαμήλιο τραγούδι:

"καὶ τὸ δικό σου (στεφάνι) ἐπλέχθηκε
μὲ δάφνες Κωνσταντίνων
δάφνες κομμένες μιά Λαμπρή
στοὺς τάφους τῶν Ἑλλήνων"⁴

ἔχει ἐνδεχόμενα ὡς ἀφετηρία τῆς τίς σχετικές ἀντιλήψεις πού ἐπικρατοῦσαν στήν ἀρχαία Ἑλλάδα (καὶ ἔπειτα καὶ στή Ρώμη), ὅπου τὸ ἀειθαλές καὶ εὐωδιαστό αὐτὸ δέντρο, θεω-

1. Gerd Heinz-Mohr, *Lexikon der Symbole*, ὁ.π., σ. 193, Θεοδοσ. Β. Βενιζέλου, *Περὶ τῶν πολεμικῶν τῶν Ρωμαίων*, Ἀθήναι 1860, σ. 28-29, E. Samter, *Familienfeste der Griechen und Römer*, ὁ.π., σ. 87, Daremberg-Saglio, *Diction. I*, σ. 358 (λ. *arbores sacrae*), Arnold Van Gennep, *Manuel de Folklore Français*, ὁ.π., σ. 428, Γ. Α. Μέγα, *Ἑλληνικά ἑορταῖ*, ὁ.π., σ. 146, *Εὐαγγελίας Φραγκάκι Συμβολή εἰς τὴν δημώδη ὁρολογίαν τῶν φυτῶν*, (φυτὰ τῆς Κρήτης αὐτοφυῆ, ἐγκλιματισμένα, φαρμακευτικά, βαφικά, καλλωπιστικά, ἐδάδιμα), Ἀθήνα 1969, σ. 77.

2. Στίλπ. Κυριακίδου, *Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καὶ τὰ λουλούδια*, ὁ.π., σ. 39, Daremberg-Saglio, ὁ.π., σ. 358-9, E. Fehrle, *Die kultische Keuschheit*, ὁ.π., σ. 241.

3. Παναγῆ Λεκατσᾶ, *Ἡ καταγωγή τῶν θεσμῶν*, ὁ.π., σ. 194, Στίλπ. Κυριακίδου, ὁ.π., σ. 37, Gerd Heinz-Mohr, ὁ.π., σ. 54 (λ. Blume), Martin Nilsson, *Ἑλληνική Λαϊκὴ Θρησκεία*, ὁ.π., σ. 38, M. Γ. Μερακλή, *Σημειώσεις Λαογραφίας*, τεύχ. 1, σ. 33, Arnold Van Gennep, ὁ.π., σ. 400-401, 428.

4. Βλ. παραπάνω σ. 32 σημ. 5 τῆς μελέτης.

ρήθηκε φυτό θεϊκό, σύμβολο άφθαρσίας και αιώνιας νεότη-
τας. Έκτός από τήν έννοια τής νίκης, τής τιμής και τής
δόξας του αποδόθηκε και δύναμη καθαρτική, έξαγνιστική και
έξευμενιστική¹. Ο συμβολισμός αυτός έναρμονιζόταν μέ τίς
έκφραστικές ανάγκες του χριστιανισμού των πρώτων αίωνων
και ή δάφνη έγινε δεκτή επίσημα ώς σύμβολο του θριάμβου
τής αιώνιας και νέας ζωής κατά Χριστό².

Και ή έλιά ή όποία, κατά τήν αντίληψη πού επικρατού-
σε στην άρχαιότητα, είχε τήν ιδιότητα νά προκαλεῖ τήν
"pacem deorum", έξακολούθησε νά διατηρεῖ τήν έννοια τής
ειρήνης³.

"Άλλοτε τό είδωλολατρικής προέλευσης συμβολικό πε-

---

1. I. Deubner, Die Bedeutung des Kranzes im klassischen Altertum, *δ.π.*, σ. 72, J. Köchling, De coronarum apud antiquos vi atque usu, *δ.π.*, σ. 31, E. Samter, Familienfeste der Griechen und Römer, *δ.π.* σ. 38, 87, 88, Daremberg-Saglio, Diction τ. I, σ. 358 (λ. arbores sacrae), Gerd Heinz-Mohr, Lexikon der Symbole, *δ.π.*, σ. 193, Θεοδος. Β. Βενιζέλου, Περί των πολεμικών των Ρωμαίων, *δ.π.*, σ. 28, I. Ν. Σβορώνου, 'Η Σκύλλα, ό σχινοκέφαλος Περικλής και ή στέγη του 'Ωδείου αυτού, Λαογρ. 7 (1923), σ. 157. Πρβλ. και τή φράση του Τερτυλλιανού (De coron. κεφ. 12): "Laurea (ένν. corona) ista Apollini sacra est ut deo triumphorum" (Migne, PL 2, σ. 114).

2. Gerd Heinz-Mohr, *δ.π.*, σ. 193.

3. E. Samter, *δ.π.*, σ. 38, 87 Daremberg-Saglio, *δ.π.*, σ. 358, J. Köchling, *δ.π.*, σ. 31, I. Ν. Σβορώνου, *δ.π.*, σ. 157, Γ. Α. Σωτηρίου, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, *δ.π.*, σ. 121. Πρβλ. και όσα αναφέρει ό Τερτυλλιανός (*δ.π.*): "cum et olea milititia coronatur, ad Minervam est idololatria armorum aequae deam sed et paci cum Neptuno initiae ex hac arbore coronatam" (Migne *δ.π.*). Βλ. και Migne, PL 2, σ. 114 σημ. 95: "quoniam Minerva cum olegina corona pacem iniiit cum Neptuno ideo pacis nota est olea". Τήν έννοια τής ειρήνης και αίσιοδοξίας έχει ή έλιά και σέ βιβλικά κείμενα: Γεν. ι' 11, (έπιστροφή περιστερās μέ φύλλο έλιάς στό Νώε), Ψαλμ. να' (νβ') 10: "έγώ δέ ώσει έλαία κατάκαρπος έν τῷ οἴκῳ του θεοῦ", 'Ωσηέ ιδ' 7: "και' εἶσται (ένν. ό 'Ισραήλ) ώς έλαία κατάκαρπος", Ψαλμ. ρκς' (ρκη') 3, όπου ή είκόνα πού περιέχεται αποτελεί τόν συμβολισμό τής οίκογενειακής γαλήνης και ειρηνικής διαβύωσης: "οἱ υἱοί σου ώς νεόφυτα έλαιῶν κύκλῳ τής τραπέζης σου". Ταυτόχρονα ή έτήσια ανανέωση του φυλλώματος τής έλιάς θεωρήθηκε άφορμή νά χαρακτηριστεῖ τό δέντρο σύμβολο τής ανάστασης των νεκρῶν από τούς πρώτους χριστιανούς Πατέρες (Gerd Heinz-Mohr, *δ.π.*, σ. 45).

ριεχόμενο τῶν φυτῶν διευρύνεται μέ τήν προσθήκη καί ἐν-
νοιῶν ὑπαγορευμένων ἀπό τοὺς κανόνες τῆς χριστιανικῆς ἡ-
θικῆς, ὅπως συμβαίνει στήν περίπτωση τῆς μυρτιάς, ἡ ὁ-
ποία ἐξακολουθεῖ νά συμβολίζει τήν ἀγάπη, (στοιχεῖο πού
ἀποτελεῖ κατάλοιπο τῆς σύνδεσῆς τῆς μέ τήν Ἀφροδίτη) καί
νά διατηρεῖ τήν ἀλεξίκακη, φυλακτική ἰδιότητα πού τῆς εἶ-
χε ἀποδοθεῖ¹, ταυτόχρονα ὁμως θεωρεῖται καί σύμβολο ἀ-
γνότητος κατά τή χριστιανική ἡθική².

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ συμβολισμός τοῦ
ἀμπελιοῦ. Ἡ νεοελληνική ἀποκρυστάλλωσή του ἀποτελεῖ συγ-
κερασμό ἀπό διαπιστώσεις πού προκύπτουν ἀπό τήν ἄμεση
ἐμπειρία τῆς γονιμότητος τοῦ φυτοῦ αὐτοῦ σέ συνδυασμό μέ
χριστιανικές ἀλληγορίες. Ἡ γονιμική ἰδιότητα τοῦ ἀμπε-
λιοῦ ἀπέτέλεσε παλιά διαπίστωση ὄλων τῶν Μεσογειακῶν λα-
ῶν, στῶν ὁποίων τήν οἰκονομική ζωή ἡ ἀμπελουργία κατεῖχε
θέση ἰδιαίτερα ἀξιόλογη³. Ἀνάμεσα στοὺς λαούς αὐτοὺς οἱ
Ἑβραῖοι ἔδωσαν στό ἀμπέλι σημαντικές συμβολικές προε-
κτάσεις, καθώς τό θεώρησαν ἀλληγορική παράσταση τοῦ ἴ-
διου τοῦ ἔθνους τοῦ Ἰσραήλ, τό ὁποῖο χαρακτηρίστηκε ὡς

1. Βλ. παραπάνω σ. 32 τῆς μελέτης.

2. Στίλπ. Κυριακίδου, Ὁ ἑλληνικός λαός καί τά λουλούδια, ὅ.π., σ. 39, Daremberg-Saglio, Diction, τ. I, σ. 358-9 (λ. arbores sacrae) καί τ. 32, σ. 1649 (λ. matrimonium), E. Fehrle, Die kultische Keuschheit, ὅ.π., σ. 239, 240, 241. Πρβλ. καί τό σχόλιο τοῦ Τερτυλιανοῦ (De coron. κεφ. 12): "... Veneris enim mirtum" (Migne, PL 2, σ. 114). Βλ. καί Migne, PL 2, σ. 114, σημ. 93: "... mirto Venestris victricis coronatus incedit optabilēque arborem etiam hostis fecit. Haec postea ovantium fuit corona". Στήν περίπτωση αὐτή πρέπει νά σκεπτόμαστε, ὅτι ἡ χριστιανική ἐρμηνεία εἶναι, πολλές φο-
ρές, ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης νά "ἀποξενωθεῖ" ἡ κληροδοτημένη χρήση ἀπό τόν ἐθνικό κόσμο, ἀπό τόν ὁποῖο προέρχεται. Ὑπάρχει ἀτέλειω-
τή σειρά τέτοιων "μετασημάνσεων" στοιχείων, πού στό βάθος ἔμειναν
τά ὕδια. Τέτοιο παράδειγμα, πού ἐξετάζεται ἐδῶ συστηματικά, ἀπο-
τελοῦν τά στέφανα.

3. Gerd Heinz-Mohr, Lexikon der Symbole, ὅ.π., σ. 45, Π. I. Μπρα-
τσιώτου, Ἀμπελος, ἄρθρο στή ΜΕΕ, τ. 4, σ. 340 κέ. Στίλπ. Κυρια-
κίδου, Τά σύμβολα ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Λαογραφίᾳ, ὅ.π., σ. 526.

τασκευάζονταν από φυτά που πιστευόταν ότι είχαν δύναμη
άλεξίκακη και γονιμική, όπως π.χ. η μυρτιά και οι μήκω-
νες¹, ή άσφαραγωνιά -που τή χρησιμοποιούσαν στη Βοιω-
τία²-, ενώ άλλα φυτά με ανάλογη σημασία όπως π.χ. η έλιά
και η δάφνη χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή στεφάνων για
τό στόλισμα του γαμήλιου σπιτιού³.

(καί τῶν Ρωμαίων) εἶχαν χαρακτήρα θρησκευτικό (πρβλ. καί Darem-
berg-Saglio Diction. τ. 12, ὁ.π., σ. 1528), καί δήλωναν τήν ἐπι-
κοινωνία αὐτοῦ πού τά φοροῦσε μέ τό θεό στόν ὅποιο ἦταν ἀφιερωμέ-
νο τό φυτό πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στήν κατασκευή τους. Προφανῶς
ὁ χαρακτήρας αὐτός προκύπτει ἀπό τό συσχετισμό τοῦ στεφάνου μέ
τήν προσφορά θυσίας στούς θεούς, πού ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητη θρη-
σκευτική τελετή τοῦ ἀρχαίου γάμου. Ὡστόσο ὅσα προσθέτει στή συ-
νέχεια ὁ Πολύτης μέ ὁδηγοῦν νά θεωρήσω ὅτι καί πάλι μαγική παρα-
μένει ἡ σχέση μεταξύ ἀντικειμένου καί ἀνθρώπου καί θά χαρακτηρίζα
"θρησκευτικό" μόνο τό τελετουργικό γεγονός μέσα στό ὅποιο λειτουργ-
γεῖ (πρβλ. τήν ἀποψη πού διατυπώνει ὁ Δημ. Σ. Λουκάτος, Εἰσαγωγή
στήν Ἑλληνική Λαογραφία, Ἀθήνα 1977, σ. 40: "τό στεφάνωμα τοῦ
γάμου σημαίνει μαγική καταξίωση καί προπαρασκευή γιά τελετουρ-
γία").

1. Πρβλ. Ἀριστοφ. Ὀρν. 159 κέ:
Ἐπ: νεμόμεσθα δ' ἐν κήποις τά λευκά σήσαμα
καί μύρτα καί μήκωνα καί σισύμβρια
Εὐελπ: ὑμεῖς μέν ἄρα ζήτε νυμφίων βίον
Σχολ. σισύμβρια φύλλα τινα οἷς στεφανοῦνται οἱ νυμφεῖοι

Βλ. καί Daremberg-Saglio, ὁ.π., τ. 11, σ. 358-9 καί τ. 32, σ. 1649, E.
Fehrle, Die kultische Keuschheit, ὁ.π., σ. 240, J. Köchling, De co-
ronarum apud antiquos vi atque usu, ὁ.π., σ. 61 κέ., X. I. Βουλοδή-
μου, ὁ.π., σ. 43, Ν. Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², ὁ.π., σ. 279-80,
Στίλπ. Κυριακίδου, Τά σύμβολα ἐν τῇ ἑλληνικῇ Λαογραφίᾳ ὁ.π., σ. 526.

2. Πρβλ. Πλουτάρχ. Γαμ. Παραγ. 138 D2: "ἐν Βοιωτίᾳ τήν νύμφην... ἀ-
σφαραγωνιά στεφανοῦσιν" καί στή συνέχεια: "ἐκεῖνη (άσφαραγωνιά) τε
γάρ ἦδιστον ἐκ τραχυτάτης ἀκάνθης καρπὸν ἀναδίδωσιν, ἥτε νύμφη...
ἡμερον καί γλυκεῖαν παρέξει συμβίωσιν". Βλ. καί Ν. Γ. Πολίτου,
ὁ.π., σ. 279, Daremberg-Saglio, Diction. τ. 32, σ. 1649 (λ. ma-
trimonium), Γ. Δ. Γεωργοπούλου, Περὶ τοῦ γάμου τῶν ἀρχαίων Ἑλ-
λήνων, ὁ.π., σ. 36 σημ. 167, X. I. Βουλοδήμου, Δοκίμιον περὶ τοῦ
ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὁ.π., σ. 43.
3. Βλ. παραπάνω σ. 28 σημ. 4 τῆς μελέτης. Πρβλ. καί Ν. Γ. Πολίτου,
ὁ.π., σ. 280, X. I. Βουλοδήμου, ὁ.π., σ. 45.

β) Χριστιανικοί ήθικοθρησκευτικοί συμβολισμοί

Ὁ μαγικός χαρακτήρας πού σφράγιζε τή χρήση τῶν γαμήλιων στεφάνων στό προχριστιανικό παρελθόν, ἐρχόταν σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τίς ήθικοθρησκευτικές ἀρχές τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἰδικά στούς πρώτους αἰῶνες τῆς διάδοσῆς του, ὅπου ἦταν έντονη ἡ τάση τῆς ἀπόρριψης τῶν στοιχείων πού εἶχαν σχέση μέ τή θρησκεία, τίς προλήψεις καί τίς παραδόσεις τοῦ ἰδιωτικοῦ καί δημόσιου βίου τῆς εἰδωλολατρικῆς κοινωνίας¹. "Ἄλλα ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά ὑποχώρησαν εὐκολα, ἐνώ ἄλλα ἀποδείχθηκαν περισσότερο ἀνθεκτικά, γιατί ἦταν παραδοσιακά δημιουργήματα δεισιδαιμονίας καί μαγείας ριζωμένα βαθιά στή λαϊκή ψυχή². Παρά τήν ἐπίμονη πολεμική τῶν Πατέρων καί τῶν πρώτων Ποιμένων τῆς ἐκκλησίας, τά στοιχεῖα αὐτά ἐξακολούθησαν νά ἐπιβιώνουν γιατί "ὅσοδήποτε έντονη κι ἂν εἶναι ἡ ἐπιρροή τῶν ὑψηλῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν πάνω στό λαό, οἱ λαϊκές μάζες καθορίζουν τελικά τή μοίρα τῆς θρησκείας"³.

Εἰκόνα τῶν ζυμώσεων αὐτῶν στά πρωτοχριστιανικά χρόνια, σχετικά μέ τή χρήση τῶν γαμήλιων στεφάνων, παρέχουν τά κείμενα τῶν Πατέρων τῆς ἐκκλησίας.

Ἐντονα ἀρνητική εἶναι ἡ στάση τῶν πρώτων ἐκκλησιαστικῶν ποιμένων: "caput non coronamus" διακηρύττει ὁ Minucius Felix⁴ καί τή γνώμη του συμμαρτυρεῖται καί ὁ Ἰουστίνος⁵.

1. Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Α', σ.80, Daremberg-Saglio, Diction. τ. I₁, σ. 1536 (λ.corona).

2. Γ.Α. Μέγα, Ἑλληνικά ἑορταί, ὁ.π., σ. 7,10.

3. Martin P. Nilsson, Ἑλληνική Λαϊκή Θρησκεία, ὁ.π., σ. 14.

4. Octav. κεφ. 38,2. (ἔκδ. Teubner, σ.67). Πρβλ. καί Cabrol - Leclercq, Diction. τ.10, στ. 1889-90 (λ.mariage), Daremberg-Saglio, Diction.τ. I₂, σ.1536 (λ.corona).

5. Ἀπολογία Α', 24: "μηδέ στεφάνους φέρομεν"(ΒΕΠ 3, σ. 174). Βλ. καί Cabrol-Leclercq, ὁ.π., Daremberg-Saglio, ὁ.π.

Ὁ Τερτυλλιανός (μεταίχμιο 2ου - 3ου αἰ. μ.Χ.) στήν εἰδική πραγματεία του "De corona" καταδικάζει τή χρήση τῶν γαμήλιων στεφάνων καί αἰτιολογῶντας τήν ἀποδοκιμαστική στάση του -πού ἀπηχεῖ καί τήν ἐπίσημη χριστιανική ἀποψη γιά τό θέμα αὐτό- ἐπίσημαίνει τή σύνδεσή της μέ τά εἴδωλα καί τά δαιμόνια:¹ "...sed et de mendacio erubescenda est coronae origo... certe enim graecos fuisse auctores rei..."², "...sed quoniam quale alii idolis faciunt, ad daemones pertinent"³, "...et mortuorum est ita coronari; vel quoniam et ipsi idola statim fiunt et habitu et cultu consecrationis quae apud nos secunde idololatria est"⁴, "...corona idolothytum efficitur. Hoc enim ritu et habitu et apparatu idolo immolatur auctoribus suis"⁵, "nihil dandum idolo sic nec sumendum ab idolo"⁶, "indignum enim ut imago dei vivi, imago idoli et mortui fiat"⁷, "coronant et nuptiae sponsos ideo non nubamus ethnicis"⁸, ne nos ad idololatriam usque deducant"⁹. Καί ὁλοκληρώνοντας ὁ Τερτυλλιανός τό λίβελλό του ἐπικαλεῖται εἰκόνες ἀπό τά κείμενα τῶν Ἀποστόλων¹⁰, γιά

1. Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ.277, Cabrol - Leclercq, Diction, τ.10, ὁ.π., στ. 1890, J. Hastings, ERE τ.7, σ.436.

2. De corona κεφ. 7 (Migne, PL 2, στ. 105).

3. De corona κεφ. 7 (Migne, PL 2, στ. 106).

4. De corona κεφ. 10 (Migne, PL 2, στ. 109).

5. De corona κεφ. 10 (Migne, PL 2, στ. 110). Πρβλ. καί Α' Κορινθ. ι' 19-20: "... εἰδωλόθυτόν τί ἐστίν;... ὅτι ἅ θύει τά ἔθνη, δαιμονίους θύει καί οὐ θεῶν..."

6. De corona κεφ. 10 (Migne, PL 2, στ.110). Πρβλ. καί Α' Κορινθ. ι' 20: "οὐ θέλω δέ ὑμᾶς κοινωνοῦς τῶν δαιμονίων γίνεσθαι".

7. De corona κεφ.10 (Migne, PL 2, στ.111).

8. Γιά τήν ἀντίθεση τῆς ἐκκλησίας σχετικά μέ τούς μεικτούς γάμους (μεταξύ ἐθνικῶν καί χριστιανῶν) βλ. Cabrol - Leclercq, ὁ.π., στ.1865 (λ. Marriage).

9. De corona κεφ. 13 (Migne, PL 2, στ.116).

10. Τά κείμενα στά ὅποια στηρίζεται ὁ Τερτυλλιανός εἶναι: "γίνου πιστός ἄχρι θανάτου καί δώσω σοι τόν στέφανον τῆς ζωῆς" (Ἀποκ. β')

νά διατυπώσει τήν τελική θέση: "decerta et tu bonum agone-
nem, cuius coronam et apostolus repositam sibi merito
confidit"¹, ὅπου τό στεφάνι ἀποτελεῖ γιά τοὺς χριστιαν-
οὺς τό μεταφυσικό ἔπαθλο τοῦ θριάμβου τῆς πίστεως καί
τῆς ἐνάρετης ζωῆς.

Ἀνάλογες ἀπόψεις διατυπώνει καί ὁ σύγχρονος τοῦ
Τερτυλλιανοῦ κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς στό ἔργο του "Παιδα-
γωγός": "...καί τῶν στεφάνων ἡ χρῆσις κωμαστική καί πά-
ροινος"², "...ἡ χρῆσις δέ αὐτῶν ἐπιβλαβής..."³, "...εἴρ-
γονται τοίνυν στεφάνων οἱ τῷ λόγῳ παιδαγωγούμενοι οὐκ ἐ-
πεὶ καταδεῖν δοκοῦσιν τόν λόγον ἐν ἔγκεφάλῳ ἰδρυμένον,
οὐδ' ὅτι κωμαστικῆς ἀγερωχίας σύμβολον ὁ στέφανος εἶη ἀλ-
λά γάρ, ὅτι τοῖς εἰδώλοις κατωνόμασται· εἰ γάρ καί τά μά-
λιστα μέν δι' ἄνθρωπον γέγονε τά ἄνθη, ταῦτα δέ οἱ ἀνόη-
τοι λαβόντες οὐκ εἰς τήν ἰδίαν εὐχάριστον χρῆσιν ἀλλ' εἰς
τήν τῶν δαιμονίων ἀχάριστον ὑπηρεσίαν κατεχρήσαντο ἀφε-
κτέον αὐτῶν"⁴, "...ἀοχλήτου δέ ἀμεριμνίας ὁ στέφανος σύμ-
βολον· ταύτη καί τοὺς νεκροὺς καταστεφανοῦσιν ᾧ λόγῳ καί
τά εἴδωλα ἔργῳ καταμαρτυροῦντες αὐτοῖς τό εἶναι νεκροῖς"⁵,

---

10), "...καί ἰδοὺ ἵππος λευκός καί ὁ καθήμενος ἐπ' αὐτόν ἔχων τό-
ξον καί ἐδόθη αὐτῷ στέφανος καί ἐξῆλθε νικῶν καί ἕνα νικήσῃ" ('Α-
ποκ. στ. 2), "καί κυκλόθεν τοῦ θρόνου θρόνοι εἴκοσι τέσσαρες καί
ἐπὶ τοὺς θρόνους τοὺς εἴκοσι τέσσαρες πρεσβυτέρους καθήμενους πε-
ριβεβλημένους ἐν ἱματίοις λευκοῖς καί ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν στε-
φάνους χρυσοῦς" ('Αποκ. δ' 4), "τόν ἀγῶνα τόν καλόν ἠγώνισμαι, δρό-
μον τετέλεκα, τήν πίστιν τετήρηκα, λοιπόν ἀπόκειται μοι ὁ τῆς δι-
καλοσύνης στέφανος, ὃν ἀποδώσει μοι ὁ Κύριος ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ"
(Β' Τιμοθ. δ' 7, 8).

1. De corona κεφ. 15 (Migne, PL 2, στ. 121).
2. Παιδαγ. Β' κεφ. 8 (BEP 7, σ. 162. Βλ. καί Migne, PG 8, στ. 480).
3. Παιδαγ. Β' κεφ. 8 (BEP 7, σ. 162. Βλ. καί Migne, PG 8, στ. 480).
4. Παιδαγ. Β' κεφ. 8 (BEP 7, σ. 163. Βλ. καί Migne, PG 8, στ. 484).
5. Παιδαγ. Β' κεφ. 8 (BEP 7, σ. 164. Βλ. καί Migne, PG 8, στ. 484). Ὁ
σχολιαστής στό σημεῖο "ἀοχλήτου ἀμεριμνίας ὁ στέφανος σύμβολον"
γνωρίζοντας τό τελικό συμβολικό περιεχόμενο πού δόθηκε στά στέφα-
να ἀπό τοὺς Πατέρες τόν 5ο αἰ. παρατηρεῖ: "οἶμαι δέ τοῖς γαμοῦσι
καί τοῖς ἀθλοῦσι ἀμεριμνίας δίδοσθαι τόν στέφανον σύμβολον τοῖς

"ού δὴ κοινωνητέον οὐδ' ὀπωστιοῦν δαίμοσιν, ἀλλ' οὐδέ τὴν εἰκόνα τοῦ θεοῦ τὴν ζῶσαν εἰδώλων τῶν νεκρῶν καταστεπτέον"¹. Ἐπομένως ἡ χρήση τῶν στεφάνων ἀπαγορεύεται, γιατί οὐσιαστικά ἀποτελεῖ τρόπο ἐπικοινωνίας μέ τὰ δαιμόνια². Καί διατυπώνει ὁ Κλήμης τῆ χριστιανική σημασία τῶν γαμήλιων στεφάνων³: "... στέφανον γυναικός τόν ἄνδρα ὑποληπτέον, ἄνδρός δέ τόν γάμον, ἄνθη δέ τοῦ γάμου τὰ τέκνα ἀμφοῖν... ἡμῖν δέ (δόξα) ὁ πατήρ τῶν ὄλων καί τῆς συμπάσης ἐκκλησίας στέφανος ὁ Χριστός"⁴, "ὁ γάρ καλός τοῦ ἀμαράντου στέφανος ἀπόκειται τῷ καλῶς πεπολιτευμένῳ"⁵.

Ὁ Μεθόδιος (3ος - 4ος αἰ.) στό ἔργο του "Συμπόσιον ἢ περί ἀγνείας" λόγος στ', χρησιμοποιεῖ μεταφορικά εἰκόνες ἀπό τό γάμο πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε τή συνέχιση τοῦ ἐθίμου: "νυμφεύομαι τῷ λόγῳ καί τόν αἰδίων τῆς ἀφθαρσίας προῖκα λαμβάνω στέφανον... καί ἐν τοῖς αἰῶσιν στεφανηφοροῦσα πομπεύω τὰ λαμπρά καί ἀμάραντα τῆς σοφίας ἄνθη"⁶.

Παρόμοια ἀπόδειξη ἐπιβίωσης στόν 4ο αἰ. ἀποτελεῖ σχε-

μέν ἀφροδισίου φροντίδος τοῖς δέ καμάτων καί πόνων γυμναστικῶν" (Migne, PG 8, στ. 484 σημ. 30. Βλ. καί Σ.Β. Κουγέα, Αἰ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαῖ εἰδήσεις, Λαογρ.4 (1912-13), σ. 257).

1. Παιδαγ. Β' κεφ. 8 (ΒΕΠ 7, σ.164. Βλ. καί Migne, PG 8, στ.485).
2. Πρβλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Τερτυλλιανός, βλ. παραπάνω σ.108 τῆς μελέτης.
3. Ἡ σημασία αὐτή καθώς καί ἡ ἀνάλογη ἔννοια πού σημειώνει ὁ Τερτυλλιανός (βλ. παραπάνω σ.109 τῆς μελέτης), μπορεῖ, ὅπως διατυπώνονται, νά μὴν ἔχουν τή μορφή μιᾶς κατηγορηματικά ἀπόλυτης καταδίκης τῶν γαμήλιων στεφάνων, ὥστόσο ἀποτελοῦν ἐπίσημη ἀποδοκιμασία τους.
4. Παιδαγ. Β' κεφ. 8 (ΒΕΠ 7, σ.163. Βλ. καί Migne, PG 8, στ.480). Πρβλ. καί Α' Κορινθ. ια' 3: "θέλω δέ ὑμᾶς εἰδέναί ὅτι παντός ἄνδρός ἡ κεφαλή ὁ Χριστός ἐστί, κεφαλή δέ γυναικός ὁ ἀνήρ", πού ἀποτελεῖ ἀφετηρία γιά τή διατύπωση τοῦ Κλήμη. Ὁ σχολιαστής στό σημεῖο "στέφανον γυναικός τόν ἄνδρα ὑποληπτέον" προσθέτει: "ἀλλά καί ἄνδρός τὴν γυναῖκα" γυνή γάρ ἀνδρεία στέφανος τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς ἢ γραφή λέγει" (Migne, PG 8, στ. 480 σημ.7).

5. Παιδαγ. Β' κεφ. 8 (ΒΕΠ 7, σ.164. Βλ. καί MIGNE, PG 8, στ. 485)

6. ΒΕΠ 18, σ.51.

τική μαρτυρία του Παλλαδίου που αναφέρεται σέ σύναψη γάμου: "ἔδοξε καί στεφανοῦσθαι καί ἐν πασιῶ καθέζεσθαι"¹, ἐνῶ στά κείμενα τῶν Πατέρων τοῦ 5ου αἰ. κάθε ἔχνος πολεμικότητας ἔχει ἐξαφανιστεῖ καί ἡ χρήση τῶν γαμήλιων στεφάνων παρουσιάζεται ὡς ἔθιμο κανονικό, πλήρως ἑναρμονισμένο μέ τό νέο σύστημα ἀξιῶν.

Ὁ Βασίλειος Σελευκείας, περιγράφοντας τό γάμο τῆς Ἀγ. Θέκλας σημειώνει: "χορεύσω γάρ ἐπί τῷ σῶ γάμφ καί γῶ καί περιθήσω μέν σοι, περιθήσω δέ νυμφίῳ τῷ σῶ τόν πολύευκτον στέφανον"², ἐνῶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος θεωρεῖ τά γαμήλια στέφανα σύμβολο πνευματικῆς νίκης καί ἐπιβράβευση ἀγνότητος: "ταχέως αὐτοῖς γυναῖκας ἄγωμεν, ὥστε καθαρά αὐτῶν καί ἀνέπαφα τά σώματα δέχεσθαι τήν νύμφην. Διά τοῦτο στέφανα ταῖς κεφαλαῖς ἐπιτίθενται, σύμβολον τῆς νίκης, ὅτι ἀήττητοι γενόμενοι οὕτω προσέρχονται τῇ εὐνῇ, ὅτι μή κατηγωνίσθησαν ὑπό τῆς ἡδονῆς· εἰ δέ ἄλους ὑπό τῆς ἡδονῆς πόρναις ἑαυτόν ἐκδῶ, τίνος ἔνεκεν λοιπόν καί στέφανον ἔχειν ἐπί τῆς κεφαλῆς ἠττημένος"³.

Ἡ διαχρονική αὐτή θεώρηση τοῦ θέματος μέσα ἀπό τά πατερικά κείμενα ἀποδείχνει ὅτι ἡ χρήση τῶν γαμήλιων στεφάνων δέν σταμάτησε ποτέ καί ταυτόχρονα ἐπάληθεύει τήν ἀποψη πού διατυπώθηκε (βλ. παραπάνω σ. 107) σχετικά μέ τή συμβολή τοῦ λαοῦ στήν πορεία τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν: ἡ τελική μεταστροφή τῆς ἀρνητικῆς στάσης τῶν Πατέρων καί ἡ

1. Παλλαδίου, Λαυσαϊκή ἱστορία, (Migne, PG 34, στ. 1025 A).

2. Βασιλείου Σελευκείας, Εἰς τάς πράξεις τῆς Ἀγίας ἀποστόλου καί πρωτομάρτυρος θέκλης (Migne, PG 85, στ. 512A).

3. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ὁμιλία θ' εἰς Ἀ Τιμοθ. κεφ. 2 (Migne, PG 62, στ. 546), βλ. καί Γ.Κ. Σπυριδάκη, Τά κατά γέννησιν... ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν, ὁ.π., σ. 141, Ν.Γ. Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 278, Μ. 1' Abbé Martigny, Dictionnaire des antiquités chrétiennes, Paris 1877, σ. 210, F. X. Kraus, Realencyclopädie der Christlichen Alterthümer, τ. I, σ. 386. Γιά τόν Ἰωάννη Χρυσόστομο ὡς λαογράφο βλ. Στίλπ. Κυριακίδου, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὡς λαογράφος, Λαογρ. II (1934-37), σ. 634-41.

πλήρης άφομοίωση του έθιμου μέσα στα χριστιανικά σχήματα άποτελοϋν οϋσιαστικά νίκη τής λαϊκής παράδοσης.

Η νίκη αύτή πέρα από τή θρησκευτική καταξίωση περιβλήθηκε καί μέ τό κύρος τής νομικής κατοχύρωσης, όπως προκύπτει από Νεαρά του Βασιλείου του Μακεδόνα: "μηδείς μυστικώς στεφανούσθω αλλά παρόντων πλειόνων· ό γάρ τουτο κατατολήσας έργάσασθαι σωφρονιζέσθω τιμωρούμενος..."¹, όπου τό στεφάνωμα δηλώνει συνειδοχικά όλη τή γαμήλια θρησκευτική τελετή. Μάλιστα κατά μία άποψη ή χρήση των στεφάνων συνετέλεσε στή νομική καθιέρωση τής γαμήλιας ιερολογίας καί τήν ανάδειξη της από τήν Πολιτεία σέ στοιχεΐο άπαραίτητο για τή νόμιμη σύσταση του γάμου².

1. Προχ. Νομ. Δ', 27, βλ. Ράλλη-Ποτλή, Σύνταγμα, τ.Ε', σ. 254.

2. Σχετικά μέ τή νομοθετική καθιέρωση τής ιερολογίας του γάμου, παρατηρούμε ότι ή Πολιτεία έξάντλησε καί τό τελευταίο χρονικό περιθώριο προσήλωσης στην παράδοση, σύμφωνα μέ τήν όποία ή μόνη νόμιμη μορφή σύναψης γάμου γινόταν μέ τή σύνταξη συμβολαίου (Γ. Μαριδάκη, Τό άστικό δικαίον έν ταΐς Νεαραΐς των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, Αθήναι 1922, σ.40). Παράλληλα όμως ή εκκλησία, ήδη από τά πρώτα χρόνια τής εμφάνισης του χριστιανισμού, παρενέβαινε στους γάμους πού συνάπτονταν μεταξύ των πιστών (Γ. Πετροπούλου, ΙΡΑ, σ. 1044, Γ.Κ. Σπυριδάκη, Τά κατά τήν γέννησιν... έθιμα των βυζαντινών, ό.π., σ.140, Φαίδωνος Κουκουλέ, ΒΒΠ Δ', σ.93), όρίζοντας ότι: "Πρέπει δέ τοΐς γαμοϋσι καί τοΐς γαμουμένοις μετά γνώμης του έπισκόπου τήν ένωσιν ποιέσθαι, ίνα ό γάμος ή κατά Κύριον καί μή καί' έπιθυμίαν. Πάντα εις τιμήν θεοϋ γενέσθω" (Ιγνάτιος Άντιοχείας (+110 μ.Χ.), Έπιστολή προς Πολύκαρπον, ΒΕΠ 2, σ. 283, βλ. καί Migne, PG 5, στ.724) καί επίσης ότι: "ecclesia conciliat et confirmat oblatio et obsignat benedictio, angeli renuntiant pater noster rato habet" (Tertul., Ad uxorem 2,9) καί δηλώνοντας κατηγορηματικά ότι ό γάμος είναι "ό διά τής εύλογίας ζυγός" (Μ. Βασιλείου, Όμιλία ζ' εις τήν Έξαήμερον. Πρβλ. καί τή φράση του Ιωάννου Χρυσοστόμου: "ιερέας καλεϋν καί δι' εύχων καί ιερολογιών τήν όμόνοιαν του συνοικείου συσφύγγειν..." (Γ. Μαριδάκη, Τό άστικό δικαίον, ό.π., σ.42) . Κατά μία άποψη (Γ. Πετροπούλου, ό.π., σ.1044), τήν παρουσία του εκπροσώπου τής εκκλησίας επέβαλε καί ή χρήση των γαμήλιων στεφάνων· "Η άκολουθία δέ αύτη του στεφανώματος ύπηρεξεν ή άφετηρία τής κατά τους μεταγενεστερους χρόνους καθιερώσεως τής ιερολογίας ως συστατικού στοιχείου του γάμου" (Γ. Πετροπούλου, ό.π., σ.1045). Όστόσο όμως για πολύν καιρό ή ιερολογία δέν άσκούσε καμιά έπιρροή πάνω στό νομικό κύρος του γάμου, τό όποιο έξασφαλιζόταν μόνον έφόσον ύπηρεχαν οι προϋποθέσεις πού άπαιτούσε τό άστικό δικαίον, οι όποιες, άποτελώντας εκ-

Από την προηγούμενη παράθεση των πατερικών κειμένων διαπιστώνουμε ότι τα γαμήλια στεφάνια αφομοιώθηκαν μέσα στη χριστιανική παράδοση, αφού καθιερώθηκαν, από την επίσημη Έκκλησία, ως φορείς των χριστιανικών ήθικων αξιών της αγνότητας, καθαρότητας, παρθενίας, σωφροσύνης, σεμνότητας, που αποτελούν τα ιδεώδη της χριστιανικής ζωής¹.

Τό ίδιο συμβολικό περιεχόμενο τούς αποδίδουν και νεότερα κείμενα. Ο ιεράρχης του 12ου αί. Νικήτας Θεσσαλονίκης θεωρώντας τα ως άμοιβή παρθενίας σημειώνει: "Τό μέν παρθενεῦον μέρος ἐξάπαντος διά τήν τῆς παρθενίας φυλακήν,

φραση τῶν οἰκονομικῶν ἀπόψεων τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς, δέν ἦταν δυνατόν νά διασαλευτοῦν εὐκόλα (Γ. Πετροπούλου, *ΙΡΑ*, σ. 1045, Γ. Μαριδάκη, *Τό ἀστικόν δίκαιον*, ὁ.π., σ. 11-12. Βλ. καί Ρόζας *Ἰμβριώτη*, *Ἡ γυναίκα στό Βυζάντιο*, [Ἀθήνα 1923], σ. 7-9). Ἡ γαμήλια ἱερολογία ἀποσεπᾶται στή νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ (Γ. Μαριδάκη, ὁ.π., σ. 41-42, πρβλ. καί 40 καθώς καί Cabrol - Leclercq, *Diction.* τ. 10, στ. 1871), ἀναφέρεται γιά πρώτη φορά σέ νομοθετικό κείμενο στήν "Ἐκλογή" τῶν Ἰσαύρων (Γ. Μαριδάκη, ὁ.π., σ. 42), καί καθιερώνεται ἐπίσημα μέ τό νομοθετικό ἔργο τῶν Μακεδόνων, ὅπου μέ σχετικό διάταγμα τοῦ Πρόχειρου Νόμου ἀπογορεύεται τό μυστικό στεφάνωμα καί μέ τή Νεαρά 89 Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ θεσπίζεται ὅτι μοναδικός νόμιμος τύπος σύστασης γάμου εἶναι ἡ ἱερολογία, ἡ ὁποία μέ τή Νεαρά 35 τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἐπικτείνεται καί στούς γάμους μεταξύ δούλων (Γ. Μαριδάκη, ὁ.π., σ. 50, 69-70, Κωνστ. Ν. Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικός ναός καί τά τελούμενα ἐν αὐτῷ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1921*, σ. 641, R. Guiland, *Les noces plurales à Byzance*, *BYZANTINOSLAVICA* 9 (1947-48), σ. 15. Γ. Κ. Σπυριδάκη, *Τά κατά τήν γέννησιν... ἔθιμα τῶν βυζαντινῶν*, ὁ.π., σ. 140, Φαίδωνος Κουκουλέ, *ΒΒΠ Δ'*, σ. 93).

1. Βλ. Ἀδ. Ἀδαμαντίου, *Ἀγνείας πέτρα*, *Λογογ.* 3 (1911). σ. 105 σημ. 4. Πρβλ. καί Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Ἐπιστολή ἀρ. 232* (Διοκλεῖ): "... Δεῖ γάρ ὡπερ τάλλα πάντα, οὕτω καί τούς γάμους τῶν χριστιανῶν ἔχειν τό εὐκοσμον· κόσμος δέ ἡ σεμνότης" (Paul Galilay, *Gregor von Nazianz, Briefe*, Berlin 1969, σ. 167) καί Ἰωάννου Χρυσοστόμου, (Περί τοῦ τᾶς κανονικᾶς μή συνοικεῖν ἀνδράσιν (Migne, PG 47, στ. 516)): "Ἄλλ' ὑμεῖς αἱ τοσοῦτον ἀναδεξάμενοι τόν βίον καί τοῦ νυμφῶνος καταξιούμεναι καί τοῦ νυμφίου καί παιδράς ἔχουσαι τᾶς λαμπάδας καί τῷ τιμίῳ τῆς παρθενίας παντός διαδήματος βασιλικῷ μάλλον κοσμούμεναι στεφάνῳ..." Ὑπογράμμιση τοῦ συμβολισμοῦ αὐτοῦ θά πρέπει νά θεωρήσουμε τή συχνή χρήση πολλῶν λευκῶν στοιχείων καί συμπληρώνουν τή διακόσμηση τῶν φυτικῶν στεφάνων, ὅπως π.χ. οἱ κορδύλλοι (πρβλ. παραπάνω σ. 12 κέ. τῆς μελέτης) ἢ τό κλαμπάκι, ἄν καί γι' αὐτό θά πρέπει ἴσως νά θεωρήσουμε ἕκαστό τό συμβολισμό τῆς μακροζωίας πού ὁ ἴδιος ὁ Θεός τοῦ ἀποδίδει.

ὡς ἄξιον στεφάνων καὶ στεφανωθήσεται..."¹. Ἀνάλογη εἶναι ἡ ὀποψη πού ἐκφράζει τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεὼν στό ἔργο του "Περί τοῦ τιμίου νομίμου γάμου": "...διὰ τοῦτο γάρ καί στέφανοι τίθενται διὰ τούς παρθένοὺς καί καθαρούς, ὅτι συνάπτονται ἄσπιλοι καί ὡς τήν παρθενίαν ἄχρι τοῦ γάμου συντετηρήκασιν"².

Ἡ ἔννοια τῆς παρθενίας καί σωφροσύνης ἀναγνωρίζεται ὡς βασικό περιεχόμενο τῶν γαμήλιων στεφάνων καί σέ γαμήλιες εὐχές πού παραδίδουν οἱ κώδικες:

"Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν ὁ... στέφανον εὐφροσύνης ὡς ἐπάδλω παρθενίας τούτοις κατακοσμῶν"³.

1. Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 278 σημ. 3.

2. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Περὶ τοῦ τιμίου νομίμου γάμου, κεφ. ΣΩΣΤ' (Migne, PG 155, στ. 505). Ἡ ἔννοια τοῦ στεφάνου ὡς ἑπαθλοῦ παρθενίας ἀποτελεῖ τόν πυρήνα στή διαμόρφωση τῶν σχετικῶν ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων, πού ἀφοροῦν τούς διγάμους καί σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἀπαγορεύεται ἡ χρήση στεφάνων στίς περιπτώσεις αὐτές: (βλ. Νικοδήμου Μύρας, Τό ἐκκλησιαστικόν Δίκαιόν τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐκ τοῦ γερμανικοῦ εἰς τήν ἑλληνικήν μεταγλωττισθέν ὑπό Δρος Μελετίου Ἀποστολοπούλου, ἐν Ἀθήναις 1906, σ. 913-14, Γ.Μαριδάκη, Τό ἀστικόν Δίκαιον, ὁ.π., σ. 48, R.Guilland, Les noces plurales, ὁ.π., σ. 23 Κωνστ.Ν.Καλλινίκου, Ὁ χριστιανικός ναός, ὁ.π., σ. 651-52, Φαίδωνος Κουκουλέ, ΒΒΗ Δ', σ. 96, Ἐμμ.Παπαδάκη, Μορφαί τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης, ὁ.π., σ. 68-69. Πρβλ. καί Arnold Van Gennep, Manuel de Folklore Français Contemporain, ὁ.π., σ. 612): "τόν διγάμον καί ἀπλῶς ὁ ὀρθός λογισμός κωλύει στεφανοῦσθαι" (Νικήτας Θεσσαλονίκης, βλ. Ν.Γ.Πολίτου, Σύμμεικτα Β', 1975², σ. 278), "ἡ μὲν ἀκρίβεια τοῦς διγάμους οὐκ οἶδε στεφανοῦν" (Νικήτας Ἡρακλείας, βλ. Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα, τ. Ε', σ. 441), "ὁ διγάμος οὐ στεφανοῦται" (Νικηφόρου Ἐκωνσταντινουπόλεως, Ὁμολογητοῦ, βλ. Ράλλη-Ποτλῆ, ὁ.π., τ. Δ', σ. 427). Ἀπήχηση τῶν ἀπόψεων αὐτῶν ἀποτελοῦν ὀρισμένα νεοελληνικά ἔθιμα σύμφωνα μέ τά ὅποια τό στεφάνι τοῦ τρίτου γάμου δέν τοποθετοῦνταν στό κεφάλι ἀλλά στόν ὦμο (Χίος, Μ. Ἀσία. βλ. Ph.Argenti-H.J.Rose, The Folklore of Chios, ὁ.π., σ. 292 σημ 2, Σουλβίου, Λαογραφικά Σμύρνης, Μικρ. Χρ. 2 (1939), σ. 375). Ἐπίσης ἀνάλογη ἐρμηνεῖα ἔχει καί ἡ συνήθεια νά χρησιμοποιοῦν στέφανα ἀπό διαφορετικό ὑλικό στή στέψη ὅσων παντρεύονται γιά δευτέρη φορά (βλ. παραπάνω σ.41 σημ.5 καί σ.53 τῆς μελέτης).

3. Κωδ. ἀρ. 958 Βιβλιοθ. Σινᾶ 10ου αἰ. (Π.Ν. Τρεμπέλα, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνηστρων καί τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 194 § 28).

"Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ...στέφανον ἀφθαρσίας ἐπαθλον παρθενίας τούτοις κατακοσμών"¹.

Στήν εὐχή πού λέγεται στή λύση τῶν στεφάνων ἀναφέρεται :

"Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ... καί τούς παρόντας στεφάνους ἐπιτίθεσθαι παραδούς τοῖς νόμφ συναπτομένοις ἀλλήλοις καί μισθόν ὡπερ ἀπονέμων αὐτοῖς τόν τῆς σωφροσύνης ὅτι ἐν ἀγνεΐα πρὸς τόν ὑπό Σοῦ νομοθετηθένια γάμον συνήφθησαν..."².

Σέ ἄλλες ἐκκλησιαστικές εὐχές τὰ στέφανα παραλληλίζονται μέ τὰ στέφανα τῶν Μαρτύρων καί Ἀποστόλων πού θεωροῦνται ὡς "καλῶς ἀθλήσαντες καί στεφανωθέντες"³. Παραθέτω μερικά παραδείγματα:

"Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ τὰ στέφανα τῶν ἁγίων Σου μαθητῶν καί ἀποστόλων εὐλογήσας... τὰ στέφανα τῶν δούλων Σου εὐλόγησον"⁴.

"Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ εὐλογήσας τὰ στέφανα τῶν ἁγίων Σου ἀποστόλων μαρτύρων καί προφητῶν"⁵.

1. Κωδ. ἀρ. 724 Ἐθν. Βιβλιοθ. 14ου-15ου αἰ. (Π. Ν. Τρεμπέλα, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνήστων καί τοῦ γάμου, ὁ. π., σ. 195 §29). Ὁ χαρακτηρισμός "στέφανος ἀφθαρσίας" περιέχεται καί σέ παραλλαγή τῆς ἐκφώνησης τῆς στέφης: "Στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ (ὁ δεῦνα) στέφανον ἀφθαρσίας..." (Κωνστ. Ν. Καλλινίκου, Ὁ χριστιανικός ναός, ὁ. π., σ. 652).

2. J. Goar, Εὐχολόγιον, ὁ. π., σ. 325. Ὁ Goar σχολιάζοντας τό περιεχόμενο τῆς εὐχῆς παρατηρεῖ: "coronae castitatis sint praemium dictum est" (ὁ. π., σ. 326 σημ 2). Ὁ J. J. Mader, (De coronis nuptiarum, ὁ. π., σ. 66), ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐννοια πού περιέχεται στήν εὐχή αὐτή, ἀποδίδει κατά τή γνώμη του, τό κύριο συμβολικό περιεχόμενο τῶν γαμήλιων στεφάνων.

3. Ἀπό τροπάριο πού φάλλεται τήν ὥρα τοῦ χοροῦ "τοῦ Ἡσαΐα".

4. Κωδ. ἀρ. 189 Ἀγ. Ἀθανασίου Λαύρας, 13ου αἰ. (Α. Dmitrievskij, Opisanie liturgitseskich rukopisej, τ. 2, Εὐχολόγια, Hildesheim 1965², σ. 183).

5. Κωδ. ἀρ. 968, Βιβλιοθ. Σινᾶ 15ου αἰ. (Α. Dmitrievskij, ὁ. π., σ. 403). Ὁ ἴδιος τύπος ἐπαναλαμβάνεται καί στόν κωδ. ἀρ. 105 Λαυρ. 15ου αἰ. (Α. Dmitrievskij, ὁ. π., σ. 634). Πρβλ. καί τόν παραλληλισμό πού περιέχεται στή δεύτερη μεγάλη εὐχή τοῦ στεφανώματος: "Μνημόνευσον αὐτῶν Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὡς ἐμνημόνευσας τῶν ἁγίων Σου τεσσαράκοντα μαρτύρων καταπέμφας αὐτοῖς οὐρανόθεν τούς στεφάνους".

"Στεφάνωσον αυτούς Κύριε ὡς ἔστεφάνωσας τὸν χορὸν τῶν Ἀποστόλων"¹.

"Στεφάνωσον αυτούς...ὡς ἔστεφάνωσας τοὺς Ἁγίους Σου πάντας"²

"Κύριε ὁ τοὺς στεφάνους εὐλόγησας τῶν Ἁγίων Σου Ἀποστόλων... αὐτὸς εὐλόγησας καὶ τὰ στέφανα τῶν δούλων Σου"³.

"Ἄλλοτε ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς μὲ τοὺς μάρτυρες τονίζεται μὲ μεγαλύτερη ἔμφαση:

"Δόξη καὶ τιμῇ ἔστεφάνωσας τὸν πρωτομάρτυρά Σου Στέφανον. Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν δόξη καὶ τιμῇ στεφάνωσον αυτούς"⁴.

γ) Ἡγεμονικοί συμβολισμοί

Ἡ ἔννοια τῆς δόξας καὶ τιμῆς, πού ἀποδίδεται, μὲ τὴν τελευταία εὐχή, στὴ στέψη τῶν νεονύμφων, ἔχει τὴ σημασία τῆς ἐπιβράβευσης τοῦ θρίαμβου καὶ τῆς νίκης τῆς ἐνάρετης ζωῆς τους κατὰ τὸ πρότυπο τῶν μαρτύρων⁵. Ὡστόσο τὸ περιεχόμενο τῆς εὐχῆς δέν ἐξαντλεῖται μὲ τὸν ἡθικὸ αὐτό

1. Κωδ. ἀρ. 207 Πατρ. Βιβλιοθ. Καΐρου 16ου αἰ. (Α. Dmitrievskij, Εὐχολόγια, ὁ.π., σ. 905). Πρβλ. καὶ κωδ. ἀρ. 8 (182) Βιβλιοθ. Ἀγ. Τάφου, μετοχ., Κωνσταντινούπολη, 15ου αἰ.: "Στεφάνωσον αυτούς Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν ὡς ἔστεφάνωσας τὸν χορὸν τῶν Ἁγίων Σου Ἀποστόλων" (Π.Ν. Τρεμπέλα, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνήστρων καὶ τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 190-91 § 21).

2. Κωδ. ἀρ. 364 Ἀγ. Πάντελ. Ἄθω 15ου αἰ. (Α. Dmitrievskij, ὁ.π., σ. 568).

3. Κωδ. ἀρ. 849 Ἐθν. Βιβλιοθ. 17ου αἰ. (Π.Ν. Τρεμπέλα, ὁ.π., σ. 189 § 8).

4. Κωδ. ἀρ. 60 (63) Μ. Κασταμόν. Ἄθω 16ου αἰ. (Α. Dmitrievskij, ὁ.π., σ. 855). Πρβλ. καὶ ἀνάλογη ἔκφραση ἀπὸ εὐχή τοῦ κωδ. ἀρ. 21 Λαυρ. Ἄθω 16ου αἰ. "...ὁ δόξη καὶ τιμῇ στεφανώσας τοὺς Ἁγίους Μάρτυρας..." (Α. Dmitrievskij, ὁ.π., σ. 761). Πρβλ. καὶ τὸ σχετικὸ ὕμνο μετὰ τὴ στέψη: "Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν δόξη καὶ τιμῇ στεφάνωσον αυτούς".

5. Daremberg-Saglio, Diction, τ. 12, σ. 1536.

συμβολισμό, αλλά υποδηλώνει και κάποια άλλη σημασία που έχουν τα γαμήλια στεφάνια. Αφετηρία για τή διατύπωσή της φαίνεται να αποτέλεσε η έκφραση που περιέχεται στον Ψαλμό η' 5-7: "Τί ἐστὶν ἄνθρωπος;... ἡλάττωσας αὐτόν· βραχύ τι παρ' ἀγγέλους, δόξα καὶ τιμῆ ἑστεφάνωσας αὐτόν καὶ κατέστησας αὐτόν ἐπὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου· πάντα ὑπέταξας ὑπὸ κἄτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ...", ὅπου τό στεφάνι τῆς δόξας καὶ τῆς τιμῆς ἐπιβεβαιώνει καὶ καταξιώνει τὴν ἡγεμονικὴ θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στό σύμπαν.

Ἀνάπτυξη τῆς ιδέας αὐτῆς ἀποτελεῖ ἡ γαμήλια εὐχή: "Εὐλόγησον καὶ τὴν συζυγίαν τῶν δούλων σου (τοῦδε καὶ τῆσδε) ὁ εὐλογῆσας καὶ κελεύσας τόν πρωτόπλαστον Ἀδάμ καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ Εὐάν ἄρχειν τῆς γῆς καὶ κατακυριεύειν αὐτῆς· ὧν κατὰ μίμησιν ἐν τῷ παρόντι καὶ δοῦλοι Σοι (τόνδε καὶ τὴνδε) τοὺς στεφάνους τούτους φοροῦσιν ὡς ἀρχικόν σύμβολον..."¹. Ἀπό τό περιεχόμενό τῆς προκύπτει ἕνας νέος συμβολισμός τῶν γαμήλιων στεφάνων, ὁ ὁποῖος δέ στηρίζεται στίς δεισιδαιμονικὲς καὶ ἠθικοχριστιανικὲς ζυμώσεις, ὅσες ἐξετάσαμε, ἀλλά σέ ἀντιλήψεις που ἔχουν σχέση μέ τὴ θρησκευτικὴ καὶ κοσμικὴ ἔννοια τῆς ἡγεμονίας, που ἀποδίδεται στοὺς νεονύμφους.

Πραγματικά, ὅπως ἀποδείχνουν γαμήλιες ἐκκλησιαστικὲς εὐχές, μαρτυρίες κωδίκων ἀλλὰ καὶ νεοελληνικὰ γαμήλια ἔθιμα καὶ τραγούδια, στοὺς νεονύμφους ἀποδίδεται ἰδιότητα ἡγεμονικὴ.

Στὴ δευτέρη μεγάλη εὐχή τῆς ἀκολουθίας τοῦ στεφανώματος ὑπάρχει ἡ ἔκφραση: "Αὐτός καὶ νῦν Δέσποτα ὁ ἐν ἀρχῇ πλάσας τόν ἄνθρωπον καὶ θέμενος αὐτόν ὡς βασιλέα τῆς κτίσεως..."². Μαρτυρία που παρέχει ὁ κωδ.ἀρ.973 Βιβλιοθ. 11ου - 12ου αἰ. ἀναφέρει ὅτι ὁ ἱερεὺς: "... ζωννύει τόν

1. Κωδ. ἀρ. 724 Ἑθν. Βιβλιοθ. 14ου-15ου αἰ. (Π.Ν. Τρεμπέλα, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνήστρων καὶ τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 192 § 23).

2. Πρβλ. Ψαλμ η' 5-7.

νεόνυμφον τόν σπάθον καί λέγει· περίζωσαι τήν ρομφαίαν σου επί τόν μηρόν σου δυνατέ..."¹. "Ανάλογη φράση περιέχεται καί στόν κωδ. άρ. 966 Βιβλιοθ. Σινά 13ου αί.: "Εί ό άνήρ έστι λαϊκός ζώννει αύτῶ σπάθην"². Νεώτερες μαρτυρίες πληροφοροῦν ότι τό έθιμο πού αναφέρεται στίς δύο αυτές εύχές έπικρατοῦσε τόν 19ο αί. στήν Κερασούντα³ καί "Υδρα"⁴.

Ανάλογο περιεχόμενο πρέπει νά άποδοθεῖ καί στό έθιμο πού έπικρατοῦσε σέ όρισμένα μέρη νά φοροῦν οί νεόνυμφοι ένα χιτώνα, συνήθως κόκκινο, κτήμα τῆς κοινότητας, ή όποία τόν δάνειζε για τό μυστήριο τοῦ γάμου⁵, όπως π.χ. συνέβαινε στήν "Υδρα, όπου οί κοινόκτητοι αυτοί χιτώνες όνομάζονταν "μπινίσια"⁶. Στήν Κερασούντα μόνο ό γαμπρός

1. Π.Ν. Τρεμπέλα, "Η άκολουθία τῶν μνήστρων καί τοῦ γάμου ό.π., σ. 120. Πρβλ. Ψαλμ. μδ'4.
2. Π.Ν. Τρεμπέλα, ό.π.
3. "άνήρτων είς τήν όσφύν αύτοῦ ξίφος, όπερ έκράτει νέος τις άρματοφύλακας λεγόμενος" (Ίω. Γ. Βαλαβάνη, Τά έν Κερασούντι περὶ τόν γάμον έθιμα, ό.π., σ. 519).
4. "... είς τό άριστερόν πλευρόν τόν έζώννουον σπαθίον, όπερ έσήμαινεν τήν ύπεροχήν καί έξουσίαν..." (Γ.Δ. Κριεζή, "Ιστορία τῆς νήενου "Υδρας πρό τῆς (έλληνικῆς) έπαναστάσεως τοῦ 1821, έν Πάτραις 1860, σ. 202). Κατά μαρτυρία τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου, πού αναφέρεται στό ήθη τῶν Άρμενίων τῆς Κωνσταντινούπολης τόν 19ο αί, τό μαχαίρι άποτελοῦσε καί έδῶ άπαραίτητο έξάρτημα τῆς στολῆς τοῦ γαμπροῦ, ό όποιος τό φοροῦσε-καθώς καί τό γαμήλιο διαδήμα-επί όκτώ ήμέρες μετά τή στέφη καί προσφωνοῦνταν στό διάστημα αυτό "Ταχχα-βόρ" (=βασιλιάς) (Σκαρλάτου Βυζαντίου, Κωνσταντινούπολις, τ.Γ' σ. 435. Βλ. καί Κωνστ.Ν. Καλλινίκου, "Ο χριστιανικός ναός, ό.π., σ. 652, Π.Ν. Τρεμπέλα, ό.π., σ. 121).
5. Τό στοιχεῖο αυτό τοῦ δανεισμοῦ-πού συναντήσαμε καί στό γαμήλια στέφανα-πηγάζει, κατά τή γνώμη μου, άπό τήν αντίληψη ότι τήν ώρα τοῦ γάμου όλοι οί άνθρωποι δικαιούνται νά περιβληθοῦν μέ τό ίδιο τοῦ γάμου όλοο αίσθανθοῦν τήν ίδια κοσμική άποθέωση τῆς ύψιστης βιοτικῆς ώρας τους.
6. Γ.Δ. Κριεζή, ό.π., σ. 201-202. Βλ. καί Ν. Χαλιορῆ, "Υδρέικα Λαογραφικά, ό.π., σ. 41-43. "Μπινίσια" λεγόταν καί ό επενδύτης τῆς γυναικείας φορεσιās τῆς "Ανδρου, βλ. Νίκου Κεφαλληνιάδη, "Η παναικείας φορεσιās τῆς "Ανδρου, βλ. Νίκου Κεφαλληνιάδη, "Η παναικείας φορεσιās τῶν Κυκλάδων (Μιά συμβολή στήν πληρέστερη έρευνά της), Κιμωλ. 8 (1978), σ. 150-51.

τά ὁποῖα παραθέτω μερικά παραδείγματα. "Ἄλλα ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρονται μόνο στὴ νύφη, τὴν ὁποία ἀποκαλοῦν βασίλισσα, ρήγισσα, σουλτάνα: π.χ. στὴ Θράκη, ὅταν στολίζουσι τὴ νύφη, τραγουδοῦν δίστιχα, ὅπου οἱ χάρεις τῆς παρομοιάζονται μέ βασιλικές:

"Βασίλισσα ἂν ἦσουνα, δέν θάχες τέτοια χάρη
νάσαι ἀνθός τῶν κοριτσιῶν τῆς γειτονιάς καμάρι"¹

"Βασίλισσα ἂν ἦσουνα, δέν θάχες τέτοια χάρη
δέν θάχες τόσην ἑμορφιά, τέτοια ὠραῖα κάλλη"²

"Πό κεφαλῆς μέχρι ποδῶν χαρίτων ἔχεις πλήθος
τῷ ὄντι ἡγεμονικόν τό σοβαρόν σου ὕφος"³

Παρόμοια τάση μαρτυροῦν καί τὰ ἀκόλουθα ἐγκωμιαστικά τραγούδια ἀπὸ τῆ Σάμο:

"Βασίλισσά 'σαι στή θωριά
.....
Βασίλισσα καί Ρήγισσα, ρεάλε καπιτάνα
οἱ ὄμορφες τῆς γειτονιάς σοῦ κάνανε μετάνοια"⁴

"Βασίλισσα τῶν γυναικῶν πρέπει νά σ' ὀνομάσω,
γιατί ἡ ὠραιότης σου μέ κάμνει νά θαυμάσω"⁵

Στό Πωγώνι ἀποκαλοῦσαν τὴ νύφη:

"Βασίλισσα τῶν γυναικῶν, σουλτάνα τῶν κυράδων"⁶

κτολογία τῶν δήμων ἐπὶ στεφίμφ βασιλέως): "...καί στέφει ὁ βασιλεὺς τὸν νεοχειροτόνητον βασιλέα καί εὐθέως ἀνακράζουσι τὰ δύο μέρη καί λέγουσιν "ἄξιός" (ὁ.π., σ. 194c).

1. Μελπομένης Εὐστ. Ζήση, Ἄραβῶνες καί γάμοι στό Αὐδήμι, ὁ.π., σ. 296.

2. Μελπομένης Εὐστ. Ζήση, ὁ.π.:

3. Μελπομένης Εὐστ. Ζήση, ὁ.π., σ. 297.

4. Ἐπαμ. Σταματιάδου, Σαμιακά, τ. Ε', ὁ.π., σ. 299.

5. Ἐπαμ. Σταματιάδου, ὁ.π.

6. Νικ. Θ. Ὑφαντῆ, Ὁ Πωγωνήσιος γάμος, ὁ.π., σ. 20, 139.

- Από τήν Ἁγία Παρασκευή Λέσβου προέρχεται τό τραγούδι:

"Νάχα φωνή Θεοῦ βροντή, λαλιά σάν τήν καμπάνα
νά τραγουδήσω τό γαμπρό, τή νύφη τή σουλτάνα"¹

πού τόν τύπο του ἐπαναλαμβάνει καί τό ἀκόλουθο τραγούδι
ἀπό τή Σύμη:

"Νάχα φωνή σάν τή βροντή, λαλιά σάν τήγ-καμπάνα
για νά παινέψω τόγ-γαμπρό, πού πῆρε τή σουλτάνα"²

Στή Σκύρο τραγουδοῦν:

"Βασίλισσά ἴσαι νύφη μου, ἔχεις καί τήν κορόνα,
ἔχεις καί τόν παράδεισο στά χεῖλη καί στό στόμα"³

Στήν Κρήτη, ὅταν ἡ συνοδεία τοῦ γαμπροῦ ἔρχεται νά παρα-
λάβει τή νύφη για νά τήν ὀδηγήσει στήν ἐκκλησία, λέγον-
ται τά ἀκόλουθα τραγούδια:

"Σηκώσου, νύφη ρήγισσα, καί λούσου μέ τό μόσκο,
νάποδεχτεῖς τή συντροφιά, πού σ'ἀνιμένει ἀπόξω
Σηκώσου, νύφη ἀρχόντισσα, καί ρήγισσα μεγάλη,
νάποδεχτεῖς τό Μανωλιό, πού ἦρθε νά σέ πάρει"⁴

Στήν Κάρπαθο στό γλέντι μετά τό γάμο τραγουδοῦν:

"Χρυσός ἀετός τοῦ παλατιοῦ ἀνοιξε τά φτερά του
κι ἐπῆρε τή βασίλισσα, νά κάθεται κοντά του"⁵

Μέ βασίλισσα συντροφευμένη ἀπό τήν ἀκολουθία της παρο-
μοιάζεται καί στήν Κύπρο ἡ νύφη:

1. Χρίστου Παρασκευαΐδη, Ἡ παλαιά Ἁγία Παρασκευή. Ἱστορικά γε-
νεαλογικά καί λαογραφικά ἀνάλεκτα, ἐν Μυτιλήνῃ (1936), σ. 125.
2. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Δωδεκάνησα, τ. Γ', ὀ.π., σ. 328.
3. Νίκης Πέρδικα, Σκύρος, τ. Α', Ἀθῆναι 1940, σ. 116.
4. Εὐαγγελίας Δαμπιθιανᾶκι-Παπαδάκη, Ὁ σεβντᾶς τοῦ ντεληκανῆ.
Τό προξενεῖο, ὁ ἀρραβῶνας καί ὁ γάμος σ'ἓνα χωριό τῆς Κρήτης, Ἡ-
ράκλειον 1972, σ. 44.
5. Μ.Μιχαηλίδου-Νουάρου, Για νά γνωρίσουμε τή Δωδεκάνησο, ὀ.π.,
146.

"Ἡ νιόνυφη πού ἀρμάσαμε¹ τοῦτο τό μεσημέρι,
μοιάζει ὡσάν βασίλισσα μέ οὔλον της τ' ἀσκέρι"²

Σ' ἄλλα τραγούδια ἀποκαλεῖται ἢ παρομοιάζεται μέ βασιλιά
ὁ γαμπρός

"Ὁ νιόγαμπρος ἐκίνησε νά πάει νά προσκυνήσει,
σάν νᾶταν βασιλόπουλο, νά πάει νά σεργιανίσει"
(Ρόδος)³

"Σά βασιλές μέ φαίνεσαι, πού κάθεται στό θρόνο,
καί τίποτα δέν γένεται χωρίς νά βάνεις λόγο.
Σά βασιλές μέ φαίνεσαι, μέ δώδεκα κοντά σου,
καί τίποτα δέν γένεται χωρίς τό θέλημά σου.
Σά βασιλές μέ φαίνεσαι, μ' ὅλη τή δωδεκάδα,
σά δο βασσᾶ τό φεργαδῆ, πού σέρνει τήν ἀρμάδα"
(Θράκη)⁴

"Σέ μᾶς ὁ νόμος δέν ὀρίζει νά κερνάει ὁ βασιλιάς,
σέ μᾶς ὁ νόμος μας ὀρίζει ἐνιόνυμφη κεράνει"
(Ζήλη Μ. Ἀσίας)⁵

"Γαμπρός μας εἶναι βασιλιάς κι ἡ νύφη μας κορόνα
εὐχόμαστε νά ζήσετε ἕναν χρυσό αἰώνα"
(Δωδεκάνησα)⁶

Σέ τραγούδια ἀπό τήν Ἠπειρο, πού λέγονται ὅταν ὁ γαμπρός
ἔρχεται νά πάρει τή νύφη, ἀποκαλεῖται Ρήγας:

1. "Ἀρμάζω" σημαίνει παντρεύω στήν Κυπριακή διάλεκτο.
2. Ἑλλης Παπαδοπούλου, Μερικές συνήθειες τοῦ Κυπριώτικου γάμου, Ἑλληνίς 15 (1935), σ. 12.
3. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, Δωδεκάνησα, τ. Α', ὁ.π., σ. 122.
4. Μελπομένης Εὐστ. Ζήση, Ἀρραβῶνες καί γάμοι στό Αὐδήμι, ὁ.π., σ. 300.
5. Σάββα Β. Χωλοπούλου, Μονογραφική ἱστορία Ζήλης ἢ Σύλατας, Ξεν. 2 (1905), σ. 325.
6. Ἀθηνᾶς Ταρσοῦλη, ὁ.π., τ. Γ', σ. 235.

"Γιά ίδές τό Ρήγα πόρχεται"

(Πωγώνι) ¹

"Γιά πέζα, Ρήγα μ', πέζα"

(Χουλιαράδες) ²

Σέ μιá ἄλλη ομάδα τραγούδια χαρακτηρίζονται καί ἡ νύφη καί ὁ γαμπρός ὡς βασιλεῖς. Παραθέτω μερικά παραδείγματα:

"Αὔριο μιá βασίλισσα θά βγεῖ νά σεργιανίσει
θάρθει τό βασιλόπουλο νά τήν προὔπαντήσει"

(Τῆλος) ³

"Μιá φεάδα κατεβαίνει
ἀπό τήν Ἀμεριτσή
τήβ βασίλισσα νά πάρει
μέ τόβ βασιλιάμ μαζί"

(Καστελλόριζο) ⁴

"Πήγαμε καί πήραμε μιá βασιλοπούλα
πού νά τήν κατεβάσουμε στοῦ βασιλιᾶ τό σπίτι"

(Σοφικό Ἐβρου) ⁵

"Σάβ βασιλιάς εἶν' ὁ γαμπρός, σάγ καπιτάνα ἡ νύφη
κι ἀλήθεια κι ὁ κουμπάρος μας ὡσάν βεζύρης δείχνει"

(Σύμη) ⁶

Γιά νά ὀλοκληρωθεῖ ἡ εἰκόνα πού παρέχεται μέσα ἀπό τά γαμήλια τραγούδια, παραθέτω ἐδῶ δύο ἄλλα παραδείγματα, ὅπου εἶναι φανερή ἡ λαϊκή τάση γιά ἔξομοίωση μέ βασιλικά πρότυπα:

1. Νικ.Θ. Ὑφαντῆ, Ὁ Πωγωνήσιος γάμος, ὁ.π., σ. 166.
2. Πέτρ. Μπενέκου, Λαογραφικά Χουλιαράδων, ὁ.π., σ. 392.
3. Ἀθηνᾶς Ταρσούλη, Δωδεκάνησα, τ.Γ', ὁ.π., σ. 233.
4. Ἀθηνᾶς Ταρσούλη, ὁ.π., σ. 392.
5. Χαρ. Δώδου, Ἡθῆ καί ἔθιμα τοῦ χωρίου Σοφικόν, Ἀνασυγκρότησις I, (1954-55), ἀρ. II, σ. 208.
6. Ἀθηνᾶς Ταρσούλη, ὁ.π., σ. 329.

"Μαλαματένιος ούρανός και διαμαντένια δόξα
στοῦ βασιλιᾶ τ' ἀνάκτορα θαρρῶ πῶς εἴμ' ἀπόφα"

(Νησιά Μαρμαρᾶ)¹

"Ὀσημένια εἴν' τὰ τραπέζια σας χρυσά εἴν' τὰ τσινιά σας
κί τού πουτήρι πού κερνάει χρυσό μαλαματένιο
ἡ βασιλιάς κάμνει χαρά στούν πρώτου τούν ὑγιό του"

(Χαλκιδική)²

Ἀπό ὅσα ἐκτέθηκαν προκύπτει τό συμπέρασμα ὅτι τό ζευγάρι τῶν νεονύμφων θεωρεῖται ὅτι περιβάλλεται μέ ἡγεμονική ἐξουσία³, ἡ ὁποία κατά τή θεολογική ἐρμηνεία τοῦ θέματος εἶναι ἡ κυριαρχία, πού ὅπως ἐκφράζεται και στά βιβλικά κείμενα, ἔχει δοθεῖ στόν ἄνθρωπο ἀπό τήν ἀρχή τῆς δημιουργίας και μεταβιβάζεται σ' αὐτόν τήν ὥρα τοῦ γάμου⁴. Ἐπομένως και τά γαμήλια στέφανα πού φοροῦν οἱ νεόνυμφοι ἔχουν τή σημασία ἐμβλημάτων ἐξουσίας⁵. Κάποτε ὁ συμβολι-

1. Νικ. Λαμπαρίδου, Μαρμαρονησιώτικη ἐθιμογραφία, ὁ.π., σ.354.

2. Γ.Π. Παπαγεράκη, "Ἔθιμα και τραγούδια τοῦ γάμου Βάβδου, Χρ. Χαλκ. Γ (1961), σ. 91. Ὁ διάκοσμος πού περιγράφεται ἐδῶ μπορεῖ νά παραβληθεῖ μέ παρόμοιες εἰκόνες πού παρέχουν τά γαμήλια τραγούδια τῆς σ. 46 κέ. τῆς μελέτης.

3. Emil Goldman, Γαμήλια ἔθιμα, μτφρ. Β.Δ. Φόρη, Κοζάνη 1958, σ.9.

4. Π.Ν. Τρεμπέλα, Ἡ ἀκολουθία τῶν μνήστρων και τοῦ γάμου, ὁ.π., σ. 121. Κατά τήν ἄποψη τοῦ Arnold Van Gennepe (Les Rites de Passage, ὁ.π., σ. 202) καθώς και τοῦ C. Osieczkowska, La Mosaïque de la porte royale á Sainte Sophie de Constantinople et la liturgie de tous les saints, BYZANTION 9(1934), σ.71), ἡ τελετή τοῦ γάμου παρουσιάζει στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τελετή βασιλικῆς ἐνθρόνισης· ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι ἡ στέψη.

5. Πρβλ. και ὅσα σημειώνει ὁ Goar: "Gloria et honore coronavit deus hominem omnia sub pedibus ejus subjiciens rursus tamen seu principem ac familiae regem futurum, in nuptiis cum corona exorant ecclesia" (Εὐχολόγιο, σ.323 σημ.3). Βλ. και HDA τ. 5, στ. 387 (λ. Kranz). Πρβλ. ἐπίσης: "corona principum ac regum gestamen fuit, quare in conjugio ut fiat princeps ac dominus uxoris et totius familiae recte coronatur" (Goar, ὁ.π., σ. 323 σημ.3). Ὁ Mader παραθέτει τή γνώμη αὐτή ἀλλά ἀμφισβητεῖ τήν καθολικότητα τοῦ κύριου της, γιατί παρατηρεῖ ὅτι ὁ συμβολισμός τῆς ἐξουσίας ἐρμηνεύεται και ἰσχύει μονομερῶς για τό στεφάνι τοῦ ἄντρα, χωρίς νά ἐπεκτείνεται και στῆς γυναίκα (De coronis nuptiarum, ὁ.π., σ.66),

σμός τους αυτός υπογραμμίζεται ακόμα περισσότερο είτε με την ύλη πού χρησιμοποιείται στην κατασκευή τους (χρυσό¹ ή άσημι) ή με τή μορφή τους ή όποία, όπως είδαμε, πολλές φορές είχε τό σχήμα βασιλικού στέμματος².

---

1. "Πρβλ.: "Οΐδα δέ χρυσῶ καί λίθῳ τιμῶ τούς παλαιούς τῶν Ἑβραίων ἀναδουμένους βασιλεῦς" (Κλήμ. Ἄλεξ., Παιδαγωγός, λόγος Β' κεφ. 8, (Migne, PG 8, στ. 465)) καί: "χρυσόν γοῦν αὐτῶ (ένν. Χριστῶ) γενηθέντι βασιλείας σύμβολον προσεκόμισαν οἱ μάγοι" (Κλήμ. Ἄλεξ., ὁ.π. (Migne, PG 8, στ. 469)).

2. Γιά τή σημασία τοῦ στέμματος ὡς κατεξοχήν συμβόλου τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας βλ. Gerd Heinz-Mohr, Lexikon der Symbole, ὁ.π., σ.169 (λ. Krone) καί Otto Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee, ὁ.π., σ.25.

Ανακεφαλαιώνοντας παρατηρούμε τά ἑξῆς:

α) Τά νεοελληνικά γαμήλια στέφανα κατασκευάζονταν ἀπό φυτά, μέταλλα, ὕφασμα, κερί.

Ἀπό τά φυτικά ὑλικά τό κλῆμα, μέ τόν ἄμεσο γονιμικό συμβολισμό του, προτιμήθηκε ἰδιαίτερα σέ πανελλήνια κλίμακα. Οἱ ὀμάδες πού ἀπαριθμήθηκαν φανερόνουν τόν τρόπο χρήσης τοῦ φυτοῦ αὐτοῦ, πού συνδυάστηκε μέ διάφορα στοιχεῖα ὅπως: λουλούδια (φυσικά ἢ τεχνητά), ταινίες ἀπό ὕφασμα ἢ χαρτί πολύχρωμο-μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στό ἄσπρο καί στό κόκκινο χρῶμα- χρυσό-στήν αὐτούσια μορφή τοῦ μετάλλου ἢ σέ ἀπομίμηση μέ τή μορφή χρυσόχαρτου- μπαμπάκι. Ἡ παρουσία τῶν στοιχείων αὐτῶν ὀφείλεται σέ διαφορετικούς λόγους: κάποτε ὑπαγορεύεται ἀπό τό συμβολισμό τους, ὅπως π.χ. συμβαίνει μέ τό μπαμπάκι, πού ὡς σύμβολο μακροζωίας ἀποτελεῖ ἕνα σχεδόν μόνιμο στοιχεῖο· συχνά ἀποτελεῖ ἔκφραση τῆς ἔντονης διακοσμητικῆς τάσης τοῦ λαοῦ καί ἄλλοτε, ὅπως στήν περίπτωση τῆς χρήσης τοῦ χρυσοῦ, ἀπορρέει ἀπό τήν ἐπιθυμία του νά μιμηθεῖ ἀκριβά μέταλλινα στέμματα καί διαδήματα. Τό δεύτερο σέ σειρά προτίμησης φυτό, ἡ ἑλιά, πού συνδέθηκε μέ τήν ἔννοια τῆς εἰρήνης, γνώρισε μιὰ περιορισμένης ἔκτασης διάδοση καί παρουσιάζει στόν τρόπο χρήσης πολλές ὁμοιότητες μέ τό κλῆμα, καθώς συνδυάστηκε καί αὐτή μέ παρόμοια στοιχεῖα, ὅπως π.χ. κορδέλες καί ταινίες. Ἀκόμα πιό περιορισμένη ἦταν ἡ χρήση τῆς μυρτιῆς καί τῆς δάφνης, ἐνῶ ἄλλα φυτικά ὑλικά ὅπως τά βάγια, ἡ λυγαριά, οἱ βέργες ἰτιᾶς, οἱ κλῶνοι βασιλικοῦ ἀναφέρονται σπάνια. Τά λουλούδια χρησίμευαν ὡς πρόσθετα διακοσμητικά στοιχεῖα ἢ ὡς κύριο κατασκευαστικό ὑλικό.

Τά μέταλλα πού χρησιμοποιήθηκαν ἦταν πολύτιμα ἢ εὐτελή. Ἀπό τά πολύτιμα τό ἀσήμι προτιμήθηκε ἰδιαίτερα, ἐνῶ ὁ χρυσός εἶχε περιορισμένη διάδοση καί παρουσιαζόταν

-ώς επιχρύσωση. Επίσης χρησιμοποιήθηκαν και σύρματα άση-
μένα ή χρυσοειδή, ενώ η παρουσία υλικών όπως τά κοράλια
ή τά τεχνητά λουλούδια είχε προορισμό διακοσμητικό.

Τά μετάλλινα γαμήλια στέφανα είναι προϊόντα έργαστη-
ριακής τέχνης -της έκκλησιαστικής λαϊκής άργυροχοΐας- και
έντάσσονται στό χώρο της λαϊκής τέχνης. Όπως προκύπτει
άπό τά παραδείγματα πού μελετήθηκαν και δημοσιεύονται έ-
δώ για πρώτη φορά, η διακόσμησή τους συνίσταται στην ά-
πεικόνιση θεμάτων γεωμετρικών, φυτικών, μορφών πτηνών και
παραστάσεων άπό τήν έκκλησιαστική είκονογραφία, πού άπο-
δίδονται μέ τίς πατροπαράδοτες τεχνικές της άργυροχρυσο-
χοΐας. Ανάμεσα στά θέματα αυτά, η συχνή εμφάνιση φυτών
οφείλεται στην τάση για μίμηση τών ανάλογων φυτικών γα-
μήλιων στεφάνων, ενώ οι παραστάσεις θεμάτων άπό τήν έκ-
κλησιαστική είκονογραφία (σταυρός, άγγελοι, άρχάγγελοι,
άγιοι, Χριστός, Παναγία) έχουν προορισμό φυλακτικό. Στά
μετάλλινα στέφανα, η τάση για μίμηση κοσμικών στεμμάτων,
πού έπισημάνθηκε και στά φυτικά, έμφράζεται περισσότερο
έντονα.

Υλικό πού χρησιμοποιήθηκε σπανιότερα ήταν τό χρυ-
σούφαντο ύφασμα, ενώ τό κερι έπικράτησε κατά τά τελευταία
χρόνια έκτοπίζοντας κάθε άλλο υλικό.

Τά νεοελληνικά γαμήλια στέφανα είχαν μορφή άπλου κύ-
κλου ή έπαιρναν τίς διαστάσεις μιās ήμισφαιρικής θολωτής
κατασκευής. Στή δημιουργία τών μορφολογικών τύπων ή επί-
δραση τών κοσμικών στεμμάτων ήταν καθοριστική.

β) Από τίς έθιμικές τελετουργικές ενέργειες, πού
πλασιώναν τή χρήση τών γαμήλιων στεφάνων, όρισμένες, ό-
πως π.χ. η συλλογή τών φυτικών υλικών (είδικότερα: τοϋ
κλήματος) και τό πλέξιμο τών στεφάνων έχουν χαρακτήρα
συνειρμικό-μαγικό. Άλλες, όπως η έπιδεικτική μεταφορά
τών στεφάνων κατά τή μετάβαση και έπιστροφή άπό τήν έκ-
κλησία, η προσκύνησή τους μέ όρισμένη σειρά στό τέλος τοϋ
μυστηρίου, η άφαίρεσή τους άπό τόν παπά μετά άπό παρέ-

λευση κάποιου χρονικοῦ διαστήματος, καθώς και ἡ φύλαξή τους, ἔχουν ἐξελιχθεῖ σέ ἐκδηλώσεις λαϊκῆς λατρείας καί τιμῆς.

γ) Τά νεοελληνικά γαμήλια στέφανα ἐκφράζουν ἀντιλήψεις μιᾶς πρωτοβάθμιας σκέψης καί συμβολίζουν ἀρετές ἠθικοχριστιανικές καί ἰδιότητες ἡγεμονικές. Οἱ συμβολισμοί αὐτοί δηλώνονται μέ τά ὕλικά κατασκευῆς, τή μορφή καί τή λειτουργία τῶν ἀντικειμένων.

Ὁ δεισιδαιμονικός συμβολισμός τους, ὁ ὁποῖος συνίσταται σέ ἀποτρεπτική καί φυλακτική ἰδιότητα, καθώς καί σέ ἱκανότητα μετάδοσης γονιμικῆς δύναμης, ἐξασφαλίζεται μέ τά συγκεκριμένα φυτικά ὕλικά πού χρησιμοποιοῦνται στήν κατασκευή τους καί ἐπιπλέον μέ τήν κυκλική τους μορφή.

Τό ἠθικοχριστιανικό τους περιεχόμενο εἶναι τό ὑπαγορευμένο ἀπό τή συγκεκριμένη ἱστορική στιγμή ἰδεολογικό περίβλημα, μέ τό ὁποῖο τά ἀνθεκτικά αὐτά ἐπιβιώματα προγενέστερων εἰδωλολατρικῶν ἀρχέτυπων ἐνσωματώθηκαν στόν κορμό τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας. Τό περιεχόμενο αὐτό ὑπογραμμίζεται στά νεοελληνικά χρόνια μέ τελετουργικές ἐνέργειες, μέσα ἀπό τίς ὁποῖες τά στέφανα ἀναγνωρίζονται ὡς ἱερά σκεύη λατρείας. Ἔχουμε ἔτσι ἐδῶ τή συστηματική παρακολούθηση μιᾶς ἀπό τίς πολλές χριστιανικές μετασημάνσεις πού ἔγιναν κατά τή μετάβαση ἀπό τόν προχριστιανικό στό χριστιανικό κόσμο.

Ἡ ἔννοια τῆς ἡγεμονίας τέλος, ὅπως ἐκδηλώνεται μέσα ἀπό ὀρισμένες ἐθιμικές τελετουργικές ἐνέργειες καί ἐκφράζεται μέ τή χρήση πολύτιμων μετάλλων καί τήν κατασκευή βαρύτιμων μορφῶν στεφάνων σέ σχῆμα στέμματος, πέρα ἀπό τή θρησκευτικά καταξιωμένη βιβλική της ἀφετηρία, ὑπαγορεύεται καί ἀπό τήν τάση τῶν κοινωνικά κατώτερων στρωμάτων γιά ἐξομίωση μέ τά ἀνώτερα. Στά νεοελληνικά χρόνια, καί εἰδικά ἀπό τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας κέ., ἡ τάση αὐτή ὑλοποιεῖται -νομίζω εὐλογα- μέ ἐκφραστικά σχήματα πού ἀνάγονται σέ βυζαντινά πρότυπα.

Ἡ διαχρονικὴ ἀνέλιξις τῶν συμβολισμῶν αὐτῶν ἀποδεί-
χνει τὴν εὐελιξία καὶ ἀναπλαστικὴν ἰκανότητα τοῦ λαοῦ, ὁ
ὅποτος ἀναπροσαρμόζοντας τὴν παράδοσίν του εἰς ἀνάγκας
κάθε ἐποχῆς, τῆς δίνει πάντα οὐσία δυναμική.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Μετάλλινα γαμήλια στέφανα - Πρώτη καταγραφή

1. Είκ. 1-2

Ζευγος στεφάνων
Θεσσαλονίκη, Μονή Βλαττάδων (άρ. 19/1976)
'Ασήμι
Διάμ. 18,5 εκ.

Τά στέφανα αποτελούνται από ένα κυκλικό στέλεχος πλάτους 3εκ. του οποίου η κυρτή-στήν έξωτερική όψη-έπιφάνεια διαιρείται με έγχάρακτες λοξές παράλληλες γραμμές σε ίσα διαστήματα. Αύτά συμπληρώνονται έναλλάξ με τελείες και έγχάρακτες κυματιστές γραμμές. Στη γεωμετρικά διακοσμημένη αυτή όψη είναι τοποθετημένες σε συμμετρικές αποστάσεις τέσσερις επίθετες παραστάσεις, από τις οποίες οι τρεις εικονίζουν χερουβείμ και η τέταρτη, μέσα σε όκταγωνικό περίγραμμα, τό Χριστό ένθρονο ως Παντοκράτορα πού εύλογεί, στό ένα στεφάνι, και τήν Παναγία στόν τύπο τής Δεομένης Πλατυτέρας μέ τό Χριστό, στό άλλο. Από τις δύο αυτές έκτυπες παραστάσεις ή μορφή του Χριστου Παντοκράτορα αποδίδεται μέ περισσότερη λεπτομέρεια και σαφήνεια (γένεια, πτυχώσεις ένδυμασίας).

2. Είκ. 3-4-5

Ζευγος στεφάνων
Φιλιπούπολη
'Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο (άρ. εδρ. 1822-1823, ταξιν. 84)
'Ασήμι έπιχρυσωμένο, κοινές χρωματιστές πέτρες.
Διάμ. α) 20X18,5 εκ. β) 19,5X18 εκ., Ύψ.(μέγιστο): 13,5 εκ.

Τό κυκλικό στέλεχος των στεφάνων αποτελείται από τέσσερα άρθρωτά στοιχεΐα, από τά όποια τά δύο είναι ήμικυκλικά και τά άλλα δύο, πού παρεμβάλλονται, είναι μετάλλια τοποθετημένα σε δύο διαμετρικά αντίθετα σημεία, πού άντιστοιχούν στην πρόσθια και όπίσθια όψη των στεφάνων. Η έπιφάνεια κάθε ήμικυκλίου διακοσμεΐται μέ έντεκα παρατακτικά σχεδιασμένα λουλούδια, πού έχουν στόν πυρήνα τους ένθετες κοινές χρωματιστές πέτρες (έναλλασσόμενες : μπλέ, πράσινες, κόκκινες). Στα πρόσθια μετάλλια (διαμέτρου 11εκ.Χ 9εκ.) εικονίζονται, μέσα σε πλαίσιο πλάτους 1,5 εκ., μέ έκτυπη και έγχάρακτη τεχνική ή Παναγία μέ τό Χριστό και

ή στέψη τῆς Παναγίας ἀπό τὴν Ἁγία Τριάδα. Ἡ Παναγία (εἰκ. 4) μορφὴ πλατιά (μῆκος 7 ἐκ. πλάτους 5 ἐκ.) πού κατέχει ὅλη τὴν ἐπιφάνεια, καθισμένη σέ θρόνο πολυτελῆ κρατεῖ στά γόνατά της τὸ Χριστό, πού εὐλογεῖ μέ τὰ χέρια ὀπλωμένα πλατιά στά πλάγια. Τὰ πρόσωπα καί τῶν δύο μορφῶν σχεδιάζονται μέ στροφή πρὸς τὰ δεξιὰ· στήν Παναγία αὐτό ὑπογραμμίζεται περισσότερο. Στό ἄλλο μετάλλιο (εἰκ. 5) εἰκονίζονται καθισμένοι ἀριστερά ὁ Υἱὸς καί δεξιὰ ὁ Πατέρας κρατώντας, ὁ καθένας ἀντίστοιχα, μέ τὸ ἓνα χέρι τὸ Εὐαγγέλιο καί τὴ σφαῖρα τοῦ κόσμου, μέ τὸ ἄλλο ὑψώνοντας κορόνα πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Παναγίας, πού εἰκονίζεται γονατιστὴ ἀνάμεσά τους. Ἀπὸ πάνω τὸ Ἅγιο Πνεῦμα¹.

Στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τίς παραστάσεις αὐτές εἶναι ἡ ἐπιμελημένη ἀπόδοση τῆς πτυχολογίας καί τῆς διακόσμησης τῶν ἐνδυμασιῶν, τὸ ἀνάγλυφο πλάσιμο τῶν ὀγκῶν τῶν σωμάτων, ἡ σαφὴς διάκριση τοῦ χώρου σέ ἐπίπεδα, ἡ ἔξατομικευμένη διαφοροποίηση στήν ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν προσώπων.

Πάνω ἀπὸ τὰ μετάλλια ὑψώνεται σταυρός (ὑψους 5 ἐκ. πλάτους 4,2 ἐκ.) διακοσμημένος μέ τέσσερις ἔνθετες κοινές χρωματιστές πέτρες. Τὰ μετάλλια στήν ὀπίσθια ὄψη τῶν στεφάνων (διαμέτρου 3 ἐκ. x 2 ἐκ.) εἶναι ἀκόσμητα. Δύο διασταυρωμένες χρυσοῦφαντες ταινίες στερεωμένες μέ κρίκους στήν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ κυκλικοῦ στελέχους θά χρησίμευαν ἴσως γιὰ τὴ σταθεροποίηση τῶν στεφάνων στό κεφάλι τῶν νεονύμφων.

1. Γιά τὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ θέμα βλ. Κωνστ. Δ. Καλοκύρη, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 210.

3. Είκ. 6-7-8-9

Ζευγος στεφάνων

Μ. Ασία

Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη (Τ.Α. 352)

Ασήμι

Διάμ. 18,5 εκ.

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κυκλικοῦ στελέχους τῶν στεφάνων, πλάτους 3,6 εκ., εἶναι διακοσμημένη μέ ἔκτυπη κυματιστή φυτική διακόσμηση, πού ἀναπτύσσεται ὀριζόντια καί ἀποτελεῖται ἀπό δύο κοιλόκυρτους φυλλοφόρους βλαστούς οἱ ὁποῖοι τέμνονται μεταξύ τους περικλείοντας στό ἐσωτερικό τους τριμερεῖς ἀνθινες συνθέσεις (εἰκ. 7). Οἱ ἐπίθετες ἰσοειδεῖς (ῦψους 9 εκ. πλάτους 6 εκ.) χυτές σκαλιστές παραστάσεις εἰκονίζουσι τήν Παναγία καί τό Χριστό. Ἡ Παναγία (εἰκ. 8) ὄρθια κρατεῖ τό Χριστό κατά τόν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας. Εἶναι πλαισιωμένη στά πλάγια ἀπό φύλλα σχεδιασμένα μέ φυσικότητα καί εὐκαμψία. Πάνω ἀπό τό κεφάλι τῆς σχεδιάζονται σέ συμμετρική διάταξη τρία λουλούδια.

Στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουσι τήν παράσταση εἶναι ἡ σαφής διαγραφή τῶν ὀγκῶν τοῦ σώματος καί ἡ περιγραφική διάθεση στήν ἀπόδοση τῆς ἐνδυμασίας τῆς Παναγίας.

Στήν ἄλλη παράσταση (εἰκ. 9) εἰκονίζεται καθισμένος ὁ Χριστός ὡς Παντοκράτορας πού εὐλογεῖ μέ τό δεξιό χέρι καί κρατεῖ τό εὐαγγέλιο στό ἀριστερό. Τό κεφάλι περιβάλλουσι δύο ἐπάλληλοι φωτοστέφανοι, ἀπό τοὺς ὁποίους ὁ μικρότερος-ἐσωτερικός-ἔχει τήν ἐγχάρακτη ἐπιγραφή: "Ο ΩΝ", ἐνῶ στόν ἐξωτερικό φωτοστέφανο εἶναι χαραγμένες ἕξι κορυφές ἀστεριοῦ.

4. Είκ. 10-11-12-13

Ζευγος στεφάνων

Μ. Ασία

Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη (Τ.Α. 351)

Ασήμι, σμάλτο, κοινές χρωματιστές πέτρες

Διάμ. 18 εκ.

Τά στέφανα ἀποτελοῦνται ἀπό ἓνα κυκλικό στέλεχος διαμέτρου 18 εκ., πού ἡ ἐπιφάνειά του, πλάτους 3 εκ., διακο-

σμεΐται μέ φυτικά θέματα, τά όποΐα άναπτύσσονται όριζόν-
τια σέ δύο έπάλληλες σειρές. Ή διακόσμηση-πού άποδίδεται
μέ τήν τεχνική του περιΐλειστου σμάλτου-βάση έχει τήν έ-
πανάληψη μιΐς σύνθεσης άπό φύλλα, ή όποΐα στήν κατώτερη
σειρά έχει τή μορφή κατακόρυφης τριμερούς διάταξης και
στήν άνώτερη σχηματίζει ζεύγη σχεδιασμένα όριζόντια. Τή
διακόσμηση συμπληρώνουν επίθετοι συρματεροΐ ρόδακες μέ
πυρήνα κόκκινες και πράσινες κοινές πέτρες. Τά στεφάνα
έχουν επίθετα έλλειψοειδή επίχρυσά μετάλλια (διαμέτρου 3
έκ.Χ4 έκ.) τό ένα (είκ. 11) εΐκονΐζει τόν Παντοκράτορα
καθισμένο πάνω σέ σύννεφα νά εύλογεΐ, τό άλλο (είκ. 12)
τήν Παναγΐα δεξιοκρατούσα πλαισιωμένη άπό κλαδί φυλλοφόρα
Ήπό τίς δύο αυτές έκτυπες παραστάσεις ό Παντοκράτορας
άποδίδεται μέ περισσότερη σαφήνεια.

Πάνω άπό τά μετάλλια ύψώνεται σταυρός ύψους 6έκ. και
πλάτους 5έκ. διακοσμημένος μέ επίθετα συρματερά λουλού-
δια πού έχουν στόν πυρήνα ένθετες κοινές πράσινες και
κόκκινες πέτρες. Στο αντίστοιχο, διαμετρικά αντίθετο, ση-
μεΐο τής περιφέρειας του κυκλικού στελέχους εΐναι στερε-
ωμένος επίθετος συρματερός ρόδακας μέ 8 τριγωνικά φύλλα.
(είκ. 13).

5. Εΐκ. 14

Ζευγος στεφάνων
Ήθΐνα, Βυζαντινό Μουσείο (χ. άρ.)
Ήσΐμι, κοινές χρωματιστές πέτρες
Διάμ. 18 έκ.

Ή συρματερή έπιφάνεια του κυκλικού στελέχους των στεφά-
νων, πλάτους 3 έκ., διακοσμεΐται μέ σπεΐρες και 24 μισούς
τετράφυλλους ρόδακες. Ήπό πάνω έξέχουν άλλοι ρόδακες,
διαμέτρου 2,9 έκ., στερεωμένοι στήν έσωτερική έπιφάνεια
του κυκλικού στελέχους, μέ ένθετες κόκκινες κοινές πέ-
τρες στά έξι κυκλικά πέταλά τους και μέ πράσινη πέτρα
στόν πυρήνα. Ήπό τά έννέα λουλούδια πού ύπήρχαν στό κα-
θε στεφάνι σώζονται στό ένα τά έξι και στό άλλο τά τρία.

Στό ένα στεφάνι υπάρχει επίθετο έλλειψοειδές (διαμέτρου 3,3 εκ. X 4,5 εκ.) επίχρυσο μέταλλιο μέ όδοντωτή απόληξη στην περιφέρεια. Εικονίζεται, μέ έκτυπη τεχνική, ό 'Αρχάγγελος Μιχαήλ μέ Ξίφος καί ψυχοπομπός.

6. Είκ. 15-16-17

Ζεϋγος στεφάνων

Μ. 'Ασία

'Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη (Τ.Α. 354)

'Ασήμι, κοινές χρωματιστές πέτρες

Διάμ. 18 εκ.

Όμοια μέ τά προηγούμενα (είκ. 14). 'Η άρτιότητά τους δίνει ολοκληρωμένη εικόνα της μορφής του τύπου που περιγράφηκε πιο πάνω. Τά δύο επίθετα έλλειψοειδή μέταλλια (διαμέτρου 4,5 εκ. X 3,8 εκ.), από έπιχρυσωμένο άσήμι, μέ όδοντωτή απόληξη στην περιφέρεια, εικονίζονται μέ έκτυπη τεχνική τόν 'Αρχάγγελο Μιχαήλ (είκ. 16) καί την Παναγία στόν τύπο της 'Οδηγήτριας (είκ. 17).

7. Είκ. 18-19-20

Ζεϋγος στεφάνων

Μ. 'Ασία (Σαφράμπολη)

'Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη (Τ.Α. 353)

'Ασήμι, κοράλλια, κοινές χρωματιστές πέτρες

Διάμ. 17 εκ.

Καί τά στέφανα αυτά έχουν μορφή όμοια μέ τά προηγούμενα. 'Η διάταξη της συρματερής διακόσμησης του κυκλικού στελέχους επαναλαμβάνεται στερεότυπα. Μικρή απόκλιση από τον τύπο των δύο προηγούμενων παραδειγμάτων αποτελεί ή παρουσία δύο μόνον-άντι έννέα - επίθετων λουλουδιών, που πλαισιώνουν από τά δύο πλάγια τό μέταλλιο κάθε στεφάνου. Τά λουλούδια αυτά είναι ρόδακες διαμέτρου 4 εκ. μέ ένθετη πράσινη κοινή πέτρα στή θέση του πυρήνα καί όκτώ όξυτη κόρυφα έπιμήκη ωοειδή πέταλα, διακοσμημένα μέ ένθετα κοράλλια. Τά δύο μέταλλια, από άσήμι έπιχρυσωμένο, έχουν σχήμα έλλειψοειδές (διαμέτρου 3,8 εκ X 4,3 εκ.) μέ όδον-

τωτή απόληξη στήν περιφέρεια καί εικονίζουν -- μέ έκτυπη τεχνική-- τόν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ (εἰκ. 19) καί τήν Παναγία στόν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας (εἰκ. 20). Ἡ μορφή τοῦ Μιχαήλ εἶναι ἡ ἴδια στερεότυπη παράσταση πού εικονίζεται καί στά παραδείγματα τῶν εἰκ. 14 καί 16.

8. Εἰκ. 21-22-23

Ζεῦγος στεφάνων

Μ. Ἀσία

Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη (Τ.Α.475)

Ἀσήμι, πέτρες κοινές καί τυρκουάζ

Διάμ. 17 ἐκ.

Τά στέφανα ἔχουν ἴδια μορφή μέ τά τρία παραδείγματα πού προηγήθηκαν καί συμπίπτουν τυπολογικά μέ τά στέφανα τῆς εἰκ. 18. Τά ἐπίθετα ἐπίχρυσά ἐλλειψοειδή μετάλλια (διαμέτρου 4,5 ἐκ. x 4 ἐκ.) περιβάλλονται στήν ἀνώτερη ἡμιπεριφέρειά τους ἀπό πέντε μισούς τετράφυλλους συρματεροῦς ρόδακες, ὁμοίους μέ ἐκείνους πού διακοσμοῦν τό κυκλικό στέλεχος τῶν στεφάνων. Μέ τήν προσθήκη αὐτῆ ἀποκαθίσταται ἡ ὀριζόντια συνέχιση τῆς σειρᾶς αὐτῆς τῶν ροδάκων, ἡ ὁποία διακόπτεται μέ τήν τοποθέτηση τῶν μετάλλων. Ἡ διακοσμητική αὐτή λύση, ἂν συγκριθεῖ μέ ὅ,τι ἔχει ἐφαρμοστεῖσθαι στά παραδείγματα τῶν εἰκ. 14, 15 καί 18, ἀποτελεῖ μίαν ἀνώτερη ἐξελικτική βαθμίδα αὐτοῦ τοῦ τύπου στεφάνων. Στό ἕνα μετάλλιο (εἰκ. 22) εικονίζεται μέ έκτυπη τεχνική ἡ Παναγία στόν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας. Συγκρίνοντας τήν ἀπεικόνιση αὐτή μέ τίς ἀνάλογες παραστάσεις τῶν παραδειγμάτων τῶν εἰκ. 17 καί 20 διαπιστώνουμε τό κοινό χαρακτηριστικό τῆς πλατιᾶς διάπλασης τῶν προσώπων, ἀλλά συγχρόνως διακρίνουμε τήν τάση γιά λεπτομερέστερη περιγραφή τοῦ φωδιακόσμου τῆς ἐνδυμασίας καί σαφέστερη ἀπόδοση τοῦ φωτοστέφανου τῆς Παναγίας. Στό ἄλλο μετάλλιο εικονίζονται οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καί Ἑλένη, ἔχοντας ἀνάμεσά τους τό Σταυρό, στό κέντρο τοῦ ὁποίου καί ἀκριβῶς στό σημεῖο διασταύρωσης τῶν κεραιῶν του εἶναι χαραγμένος ὁ ἀριθμός

89¹. Στην έκτυπη αυτή σύνθεση, πού κυριαρχείται από την παρουσία του Σταυρού, ή διάπλαση τῶν μορφῶν τῶν ἀγίων ὀδηγεῖ στήν τεχνοτροπική σύνδεσή τους μέ τίς παραστάσεις τῶν ἄλλων ὁμοίων στεφάνων (εἰκ. 14, 16, 17, 19, 20). Τά μετάλλια παισιώνονται στό πλάι ἀπό δύο ἐπίθετους ρόδακες διαμέτρου 2,8 ἐκ. μέ ἔνθετη κόκκινη κοινή πέτρα στόν πυρήνα καί ἔξι κυκλικά πέταλα διακοσμημένα μέ ἔνθετες τυρκουάζ πέτρες.

9. Εἰκ. 24-25-26

Ζεῦγος στεφάνων
Κρήτη
Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη (Εα 1338)
Ἀσήμι
Διάμ. 18 ἐκ.

Ἡ διάτρητη ἐπιφάνεια (πλάτους 2,8 ἐκ.) τοῦ κυκλικοῦ στελέχους τῶν στεφάνων διακοσμεῖται μέ ἔκτυπο συνεχές κοιλόκυρτο κλαδί κλήματος φορτωμένο φύλλα καί τσαμπιά σταφύλια (εἰκ. 25). Τή φυτική αὐτή διακόσμηση συμπληρώνει ἐπίθετη σύνθεση πού εἰκονίζει χυτή ἐπίχρυση γλάστρα μέ λουλούδια καί φύλλα (εἰκ. 26). Ἡ σύνθεση αὐτή ἀποδίδεται -ὅπως καί τό κλῆμα- μέ τρόπο φυσιοκρατικό. Στό ἔλασμα εἶναι χαραγμένο τό ὄνομα: Ν. ΣΚΟΥΛΑΚΗ.

10. Εἰκ. 27

Ζεῦγος στεφάνων
Βέροια, 1859
Ἀθήνα, Βυζαντινὸ Μουσεῖο (ἀρ.εὐρ. ΧΑΕ 2919-2920, ταξιν.85)
Ἀσήμι
Διάμ. 20 ἐκ.

Τό κυκλικό στέλεχος τῶν στεφάνων ἔχει πλάτος 3 ἐκ., μέ ὀδοντωτή ἀπόληξη ὕψους 0,7 ἐκ. Ἡ διακόσμησή του ἀναπτύσσεται ὀριζόντια, μέσα σέ πλαίσιο πλάτους 1 ἐκ., καί ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα τριμερές ἀνθινο θέμα μήκους 4 ἐκ. μέ ἔ-

1. Ἴσως νά ἀποτελεῖ συντομευμένη ἀναγραφή χρονολογίας

κτυπο σχηματικό ρόδακα στή μέση, πού έπαναλαμβάνεται έξι φορές ένώ τά συμμετρικά διαστήματα πού μεσολαβοϋν διακοσμοϋνται μέ έγχάρακτο ρομβωτό πλέγμα. Στή μέση τών διαστημάτων αυτών είναι στερεωμένα έξι άνθοφόρα χυτά κλαδιά, μήκους 7,5 εκ. καί πλάτους 4,5 εκ. πού διαγράφουν καμπύλη, ένώ ή έλεύθερη άκρη τους γέρνει προς τά δεξιά. Στήν έξωτερική όψη τοϋ κυκλικοϋ στελέχους τοϋ ένός στεφάνοϋ είναι στερεωμένος σταυρός ύψους 6,1 εκ. καί πλάτους 4 εκ. μέ κεραίες τριγωνικές, μέ λοβωτή άπόληξη, ένώ στήν έσωτερική έπιφάνειά του είναι χαραγμένη μέ κεφαλαία γράμματα ή έπιγραφή: "ΚΤΗΝΑ (=ΚΤΗΜΑ) ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΧΩΡΙΟΥ 1859".

11. Είκ. 28

Ζεϋγος στεφάνων

Μ. Αοία

Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη (Τ.Α. 355)

Ασήμι

Διάμ. 17 εκ.

Τά στέφανα σχηματίζονται από δύο κρίκους, πού οι περιφέρειές τους ένώνονται σέ ένα σημείο καί βαθμιαία άπομακρύνονται αύξάνοντας τό μεταξύ τους διάστημα από 0,5 εκ. σέ 2,5 εκ. Συνδέονται μέ κατακόρυφα λουλούδια καί φύλλα στερεωμένα σέ μίσχους, πού τό μέγεθος τους αύξάνεται όμόλογα μέ τήν άπόσταση μεταξύ τών δύο κρίκων. Στο σημείο, όπου ή άπόσταση αυτή είναι μεγαλύτερη, στερεώνεται σταυρός ύψους 6,2 εκ. πλάτους 2 εκ. διακοσμημένος μέ έγχάρκτη όδοντωτή γραμμή καί σταυρό. Τά δύο στέφανα συνδέονται μέ λεπτή άλυσίδα, άπ' τήν όποία έξαρτάται μικρή άσημένα άναδιπλωμένη πινακίδα όπου είναι χαραγμένη μέ μικρά γράμματα ή έπιγραφή: Αφιέρ. Γ. Φ. Ηκουνομιδ. Κινοτ.

12. Είκ. 29

Ζευγος στεφάνων

Ταρσός, 1900

Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο (Κ. Πρ. 139, ταξιν. 1431)

Λοήμι έπιχρυσωμένο

Διάμ. α) 19X15,5 έκ. β) 18,5X16,5 έκ. Ύψ. 12 έκ. (μέγιστο),
6 έκ. (ελάχιστο)

Η έπιφάνεια τών στεφάνων διακοσμεΐται μέ χυτή, διάτρητη σκαλιστή φυτική διακόσμηση, πού άναπτύσσεται σέ δύο όριζόντιες έπάλληλες ζώνες. Στήν κατώτερη, πλάτους 2,5 έκ., εικονίζεται, κατά μήκος του όριζόντιου άξονα, κλαδί μέ λουλούδια. Η άνωτερη ζώνη, πού τό πλάτος της αύξάνεται βαθμιαία από 3,5 έκ. (όπίσθια όψη) σέ 9,5 έκ. (πρόσθια όψη), διακοσμεΐται μέ φυτική σύνθεση, στήν όποία κυριαρχούν, τοποθετημένα σέ συμμετρικές άποστάσεις, δέκα τριαντάφυλλα διαμέτρου 3 έκ., πλαισιωμένα από άλλα λουλούδια σέ διάφορα μεγέθη. Στο κέντρο αύτης τής σύνθεσης, πού συμπίπτει μέ τό πλατύτερο τμήμα τής ζώνης, εικονίζεται σταυρός ύψους 6 έκ. καί πλάτους 4 έκ. μέ ρόδακα στο σημείο διασταύρωσης τών κεραιών του.

Στό άνωτερο σημείο τής έσωτερικής έπιφάνειας τών στεφάνων εΐναι στερεωμένα δύο διασταυρωμένα έλάσματα μέ χαραγμένη τή χρονολογία 1900. Ίσως τά έλάσματα αύτά έξυπηρετούν λόγους πρακτικούς καί χρησιμεύουν στή στερεότερη άντιστήριξη τών τοιχωμάτων τής έπιφάνειας τών στεφάνων.

13. Είκ. 30

Στεφάνι

Ασήμι έπιχρυσωμένο

Αθήνα, Μουσείο Έλληνικής Λαϊκής Τέχνης (Α.Μ. 1533)

Τό στεφάνι, πού έχει τή μορφή κυκλικού τόξου μέ χορδή μήκους 15 έκ., άποτελεΐται από δύο ένωμένα στριφτά σύρματα πού διαχωρίζονται δημιουργώντας άτρακτοειδές άνοιγμα μήκους 14 έκ. καί πλάτους 3 έκ. Κατά μήκος του όριζόντιου άξονα του άνοίγματος αύτου στερεώνεται κλαδί μέ φύλλα καί

λουλούδι, πού πάνω του κάθεται πουλί με άνοιγμένα τάφτε-
ρά του. Ἡ κεντρική αὐτή σύνθεση πλαισιώνεται στά δύο
πλάγια ἀπό ἕνα ἐπίθετο λουλούδι μέ φύλλα.
Τά διακοσμητικά στοιχεῖα τοῦ στεφανιοῦ, πού ἀποδίδον-
ται μέ τρόπο φυσιοκρατικό, εἶναι χυτά καί οἱ λεπτομέρει-
ές τους δηλώνονται μέ ἐγχαράξεις.

14. Εἰκ. 31-32

Στεφάνι
Ἄθῆνα, συλλογή Μόσχου
Ἄσῆμι
Διάμ. 18,5 ἐκ. ὕψ. 12 ἐκ.

Τό στεφάνι ἀποτελεῖται ἀπό κυκλικό στέλεχος (πλάτους 1,7
ἐκ.) διακοσμημένο στοιχειωδῶς μέ συνεχή στικτή κυματιστή
ἔλικωτή γραμμή καί μέ μιά ἐπίθετη κοινή πράσινη πέτρα.
Στό στέλεχος αὐτό εἶναι προσαρμοσμένα σέ σταυροειδή διά-
ταξη δύο ἡμικυκλικά στελέχη (πλάτους 2 ἐκ.) χωρίς διακό-
σηση. Στήν ἐσωτερική τους ἐπιφάνεια εἶναι στερωμένη ἀ-
λυσίδα. Στήν κορυφή τοῦ στεφανιοῦ ἔχει τοποθετηθεῖ πτηνό
χυτό σέ μιά στιγμιαία κίνησή του: τό σῶμα του διαγράφει
τόξο καθῶς, μέ στραμμένο τό κεφάλι πρὸς τήν οὐρά, ραμφί-
ζει τό πτέρωμα του.

15. Εἰκ. 33

Ζεῦγος στεφάνων
Θεσσαλονίκη, Λαογραφικό Μουσεῖο Βορείου Ἑλλάδος(ἀρ.εὐρ.5001)
Ἄσῆμι
Διάμ. α) 18,5 ἐκ. β) 18 ἐκ. ὕψ. α) 20,6 ἐκ. β) 18,7 ἐκ.

Τά στέφανα ἀποτελοῦνται ἀπό ἕνα κυκλικό στέλεχος (πλάτους
1,5 ἐκ. στό στεφάνι μέ τίς μεγαλύτερες διαστάσεις καί
1,3 ἐκ. στό μικρότερο). Πάνω στό στέλεχος αὐτό ὑψώνονται,
στερωμένα στήν ἐσωτερική του ἐπιφάνεια, τρία ἡμικυκλικά
στελέχη (πλάτους 1 ἐκ.). Στό ἕνα στεφάνι, σέ ἀπόσταση πού
ἀντιστοιχεῖ μέ τά τρία τέταρτα τοῦ ὕψους του, ὑπάρχει καί

μα τῆς βάσης. Στό σημεῖο διασταύρωσης, στήν κορυφή τῶν στεφάνων, ὑψώνεται σταυρός (ὑψους 4,5 ἐκ. πλάτους 3 ἐκ.), στοῦ ὁποῖου τίς δύο ὄψεις εἰκονίζονται σκαλισμένες σέ ἀβαθές ἀνάγλυφο οἱ παραστάσεις τοῦ Σταυρωμένου (εἰκ. 36) καί τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας, πλαισιωμένης ἀπό τρία χερουβείμ σχεδιασμένα στίς ἄκρες τῶν τριῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 37). Οἱ μορφές ἔχουν ἀκαμπτο καί ἐπίπεδο πλάσιμο καί τά χαρακτηριστικά τους ἀποδίδονται συνοπτικά. Οἱ παραστάσεις περιβάλλονται ἀπό πλαίσιο μέ λοξές ἐγχαράξεις. Στή βάση τοῦ ἑνός στεφάνου εἶναι χαραγμένη ἡ χρονολογία 1846. Τά στέφανα συνδέονται μέ ἀλυσίδα.

18. Εἰκ. 38-39

Ζεῦγος στεφάνων.

Θεσσαλονίκη, Λαογραφικό Μουσεῖο Βορείου Ἑλλάδος (ἀρ.εὐρ.2479)

Ἀσήμι

Διάμ. 18,5 ἐκ. Ὑψ. 16,6 ἐκ.

Τό κυκλικό στέλεχος τῶν στεφάνων, καθώς καί τά δύο ἡμικυκλικά στελέχη (πλάτους 2,2 ἐκ.) πού ὑψώνονται στερεωμένα σέ διάταξη σταυροειδή στήν ἐσωτερική ἐπιφάνειά του, διακοσμοῦνται μέ τήν ἴδια ἔκτυπη φυτική διακόσμηση, πού ἀποτελεῖται ἀπό συνεχῆ σειρά παρατακτικά σχεδιασμένα λουλούδια ἐναλλασσόμενα μέ ρόμβους. Τή διακόσμηση τοῦ κυκλικοῦ στελέχους συμπληρώνει ἐπίθετη χυτή παράσταση τοῦ κεφάλου ἀετοῦ (εἰκ. 39). Στό σημεῖο διασταύρωσης τῶν δύο στελεχῶν, στήν κορυφή τῶν στεφάνων, στερεώνεται στό ἕνα στεφάνι σταυρός (ὑψους 4 ἐκ.), ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται μόνο μέ τό περίγραμμα τῶν κεραιῶν του, καί στό ἄλλο, σφαιρικό διακοσμητικό στοιχεῖο (ὑψους 2,5 ἐκ.). Τά στέφανα συνδέονται μέ ἀλυσίδα μήκους 75 ἐκ.

19. Είκ. 40-41

Ζευγος στεφάνων
Θεσσαλονίκη, Μονή Βλαττάδων (άρ. 46/76)
'Ασήμε
Διάμ. 15,5 εκ. Ύψ. 14 εκ.

Τό κυκλικό στέλεχος τῶν στεφάνων διακοσμεῖται μέ συνεχὴ σειρά παρατακτικὰ σχεδιασμένα ἔκτυπα λουλούδια (εἰκ.41). Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνειά του εἶναι στερεωμένα τὰ δύο ἀδιακόσμητα ἡμικυκλικὰ στελέχη πού τοποθετημένα σὲ σταυροειδὴ διάταξη σχηματίζουν τὴν ἡμισφαιρικὴ μορφή τῶν στεφάνων (στό ἓνα στεφάνι σώζεται μόνο τὸ ἓνα ἡμικυκλικὸ στέλεχος).

20. Είκ. 42

Στεφάνι
Μ. 'Ασία, 1892
'Αθήνα, Μουσεῖο Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης (Α.Μ. 2645)
'Ασήμε
Διάμ. 17 εκ. Ύψ. 13 εκ.

Τό κυκλικὸ στέλεχος, πού ἀποτελεῖ τὴ βάση τοῦ στεφανιοῦ, ἔχει πλάτος 3,5 εκ. καὶ εἶναι διακοσμημένο μέ ἐγχάρακτα, σχηματοποιημένα, παρατακτικὰ σχεδιασμένα φύλλα. Ἡ πρὸς τὰ πάνω ὀδοντωτὴ ἀπόληξή του σχηματίζει 17 τρίλοβα τόξα. Στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς βάσης εἶναι στερεωμένα δύο ἡμικυκλικὰ στελέχη πλάτους 1,2 εκ. πού διασταυρῶνονται σχηματίζοντας τὴ θολωτὴ μορφή τοῦ στεφανιοῦ. Ἡ διακόσμηση τους περιορίζεται στὴ χάραξη μιᾶς τεθλασμένης γραμμῆς ἧς τὸ ἓνα εἶναι χαραγμένη μέ κεφαλαῖα στρογγυλά γράμματα ἢ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή: ΠΑΝΑΓΙΩ ΘΕΟΔΩΡΩ ΙΕΡΟΝ 1892.

21. Είκ. 43-44

Ζευγος στεφάνων

Ἀθήνα, συλλογή Μόσχου

Ἀσήμε

Διάμ. 19,5 εκ. ὕψ. 15 εκ.

Τά στέφανα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα κυκλικὸ στέλεχος (πλάτους 2 εκ.), πάνω στό ὁποῖο στερεώνονται σέ διάταξη σταυροειδή δύο ἡμικυκλικὰ στελέχη (πλάτους 2,5 εκ.). Ἡ ἐπιφάνεια ὄλων διακοσμεῖται μέ αὐτοτελές ἔκτυπο φυτικὸ θέμα, πού εἰκονίζει μιά κυματιστὴ σειρὰ ἀπὸ σχηματοποιημένα φύλλα. Τὸ θέμα ἐπαναλαμβάνεται πέντε φορές. Τῆ διακόσμηση συμπληρώνουν τέσσερις χυτοί, διάτρητοι, ἀστερόσχημοι ρόδακες (διαμέτρου 3 εκ.), ἐπίθετοι στή βάση καί τέσσερις χυτοί ρόδακες στερεωμένοι ἀνά δύο στά ἡμικυκλικὰ στελέχη (εἰκ. 44).

22. Είκ. 45-46-47-48

Ζευγος στεφάνων

Ἀθήνα, συλλογή Μόσχου

Ἀσήμε

Διάμ. α) 19 εκ. β) 19,5 εκ. ὕψ. α) 18 εκ. β) 19,5 εκ.

Τά στέφανα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα κυκλικὸ στέλεχος (πλάτους 1,4 εκ.), πάνω στό ὁποῖο εἶναι στερεωμένα σέ σταυροειδή διάταξη δύο ἡμικυκλικὰ στελέχη (πλάτους 1,4 εκ.). Στήν ἐπιφάνεια καί τῶν τριῶν σχεδιάζεται μέ ἐγχάρακτη τεχνική συνεχῆς κυματιστὴ φυτικὴ διακόσμηση πού εἰκονίζει σχηματοποιημένα λουλούδια μέ τό μίσχο τους. Τῆ διακόσμηση συμπληρώνουν τέσσερις ἐξάφυλλοι ρόδακες διαμέτρου 2,5 εκ., ἐπίθετοι στά σημεῖα προσαρμογῆς τῶν δύο ἡμικυκλικῶν στελεχῶν στή βάση, καί ἄλλοι τέσσερις ὅμοιοι στή μορφή, μέ κοινές χρωματιστές (κόκκινες καί μπλέ ἐναλλασσόμενες) πέτρες στόν πυρήνα τους, τοποθετημένοι ἀνά δύο σέ καθένα ἀπὸ τά δύο ἡμικυκλικὰ στελέχη (εἰκ. 45-46). Στό σημεῖο διασταύρωσης, στήν κορυφή τῶν στεφάνων, ὑψώνεται-στερεω-

μένος πάνω σέ χυτό ρόδακα-σταυρός, ὁ ὁποῖος στό ἓνα στεφάνι εἶναι ἀδιακόσμητος, μέ κεραῖες πού ἔχουν σχηματική ἀνθεμωτή ἀπόληξη (ὑψους 4,7 ἐκ. πλάτους 4 ἐκ.) (εἰκ. 45), ὁ σταυρός τοῦ ἄλλου στεφανιοῦ (ὑψους 3,5 ἐκ. πλάτους 2,5 ἐκ.) εἰκονίζει καί στίς δύο ὄψεις του δύο διαφορετικές χυτές σκαλιστές παραστάσεις τοῦ Σταυρωμένου. Στή μία (εἰκ. 47) ὁ Χριστός, μέ τό κεφάλι πεσομένο στά δεξιὰ καί μέ σῶμα τελείως χαλαρωμένο, πού ἡ στάση του σχηματίζει γραμμή S, φαίνεται νά ἔχει παραδώσει τό πνεῦμα. Ὁ φωτοστέφανος, ἡ κόμμωση, οἱ μύες τοῦ θώρακα καί οἱ πτυχώσεις τοῦ περιζώματος, πού καλύπτει τό κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ του, ἀποδίδονται μέ βαθιές ἐγγόρακτες γραμμές. Ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου δηλώνονται μόνο τά μάτια, ἐνῶ τά πάνω καί κάτω ἄκρα ἀποδίδονται ὡς ὄγκοι μόνο χωρίς λεπτομέρειες. Στήν ἄλλη ὄψη (εἰκ. 48) ὁ Χριστός εἰκονίζεται σέ μετωπική στάση. Τά χέρια του κάμπτονται στό σημεῖο τοῦ ἀγκώνα καί ὑψώνονται πρὸς τά πάνω. Μέ κάμψη σχεδιάζεται καί τό ἀριστερό πόδι, πού σταυρώνει πίσω ἀπό τό δεξιό. Ἡ τάση γιά ρεαλιστική ἀπόδοση ἐκφράζεται μέ τή λεπτομερῆ στερη περιγραφή τοῦ φωτοστέφανου καθώς καί τήν πιό σαφή ἀπόδοση τῶν πτυχώσεων τοῦ περιζώματος. Ἀπό τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου ἀποδίδονται μέ ἐγχαράξεις τά μάτια, ἡ μύτη καί τό στόμα. Καί στίς δύο παραστάσεις τό ἀνάγλυφο εἶναι ἀρκετά βαθύ καί οἱ ὄγκοι τοῦ σώματος διαγράφονται μέ γλυπτικότητα.

23. Εἰκ. 49-50-51-52

Ζεῦγος στεφάνων

Ἀθήνα, συλλογή Γ. Γκούτη

Ἀσήμι

Διάμ. 19 ἐκ. ὕψ. 19,5 ἐκ.

Τό κυκλικό στέλεχος τῆς βάσης καί τά δύο διασταυρωμένα ἡμικυκλικά στελέχη (πλάτους 2,3 ἐκ.) διακοσμοῦνται μέ ἐγγόρακτο συνεχῆ κυματιστό φυλλοφόρο βλαστό. Στό στέλεχος

τῆς βάσης εἶναι στερεωμένες ἐπτά ἐπίθετες, χυτές μορφές ἀγγέλων (ὑψους 4,1 ἐκ. πλάτους 4,4 ἐκ.) μέ ἐγχάρακτα χονδροειδή χαρακτηριστικά (εἰκ. 50) καί χυτή παράσταση μέ στηθάριο (διαμέτρου 3,5 ἐκ.) τῆς Παναγίας στόν τύπο τῆς Πλατυτέρας Δεομένης μέ τό Χριστό στό ἕνα στεφάνι, (εἰκ. 51), τοῦ Χριστοῦ μέσα σέ δισκοπότηρο (ὑψους 4,5 ἐκ. πλάτους 3,5 ἐκ.) στό ἄλλο (εἰκ. 52). Τό ἀνάγλυφο καί στίς δύο περιπτώσεις εἶναι ἀβαθές. Χονδροειδεῖς ἐγχαράξεις ἀποδίδουν συνοπτικά τά χαρακτηριστικά τῶν προσώπων καί τίς πτυχώσεις τῶν ἐνδυμασιῶν. Ἀπό τίς δύο παραστάσεις ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ μέσα στό δισκοπότηρο διαγράφεται μέ μεγαλύτερη ἀσάφεια. Στό σημεῖο διασταύρωσης τῶν δύο ἡμικυκλικῶν στελεχῶν ὑψώνεται σταυρός, πού οἱ κεραῖες του σχηματίζονται ἀπό δύο ἐπίπεδα πού τέμνονται κάθετα μεταξύ τους.

24. Εἰκ. 53-54-55-56

Ζεῦγος στεφάνων

Ἀθήνα, συλλογή Γ. Γκούτη

Ἀσήμι, κοινές χρωματιστές πέτρες

Διάμ. 18,5 ἐκ. Ὑψ. 14,5 ἐκ.

Τά στέφανα ἀποτελοῦνται ἀπό ἕνα κυκλικό στέλεχος (πλάτους 2,5 ἐκ.) πάνω στό ὁποῖο ὑψώνονται, στερεωμένα στήν ἐξωτερική ἐπιφάνειά του, δύο στελέχη πού διασταυρώνονται. Ἡ ἐπιφάνεια ὅλων διακοσμεῖται μέ συνεχή κοιλόκυρτο φυλλοφόρο βλαστό, πού ἀποδίδεται μέ ἔκτυπη τεχνική. Στό κυκλικό στέλεχος τῆς βάσης ὑπάρχουν, ἐπίθετοι στά σημεῖα στερέωσης τῶν ἡμικυκλικῶν στελεχῶν, τέσσερις ρόδακες (διαμέτρου 2,5 ἐκ.) μέ πυρήνα κοινές πέτρες-πράσινες καί κόκκινες, ἐναλλασσόμενες. Ἀποδίδονται μέ χυτή διάτρητη τεχνική πού μιμεῖται συρματερή ἐργασία (εἰκ. 53-54). Τῆ διακόσμηση συμπληρώνουν ὀκτώ χυτές παραστάσεις-ἐπίθετες σέ τέσσερα σημεῖα τοῦ κυκλικοῦ στελέχους τῆς βάσης καί ἀπό δύο δέ κάθε ἡμικυκλικό στέλεχος - πού εἰκονίζονται κεφάλι (μήκους 2,2 ἐκ. πλάτους 2 ἐκ.) μέ πλούσια κόμωση καί ἔντονα

σκαλισμένα χαρακτηριστικά προσώπου¹ (είκ.55). Στην κορυφή των στεφάνων υψώνεται χυτή άμφιπρόσωπη παράσταση, που εικονίζει με συμβατικό διακοσμητικό τρόπο μιá ανθρώπινη μορφή (είκ. 56).

25. Είκ. 57

Ζευγος στεφάνων

Αθήνα, Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (Α.Μ. 7596-7596α)

Ασήμι

Διάμ. 18 εκ. Ύψ. 18 εκ.

Τά στέφανα αποτελούνται από ένα κυκλικό στέλεχος (πλάτους 2,3 εκ.) πάνω στο οποίο υψώνονται, στερεωμένα στην έξωτερική επιφάνειά του, δύο διασταυρωμένα ημικυκλικά στελέχη (πλάτους 2 εκ.). Η επιφάνεια όλων διακοσμεύεται με έναλλασσόμενους μονούς και διπλούς έγχάρακτους ρόδακες. Στο κυκλικό στέλεχος τής βάσης υπάρχουν επίθετα τρία έκτυπα χερουβείμ και παράσταση τής Παναγίας Οδηγήτριας (ύψος 12 εκ. μέγιστο πλάτος 9 εκ.), η οποία αποδίδεται με έγχάρακτη τεχνική. Στην κορυφή υψώνεται σταυρός ύψους 4 εκ.

26. Είκ. 58-59-60-61

Ζευγος στεφάνων

1873

Αθήνα, συλλογή Μαρίας Μηλιόγκου-Μαρκαντώνη

Ασήμι

Διάμ. 18,5 εκ. Ύψ. 17,5 εκ.

Τά στέφανα αποτελούνται από ένα κυκλικό στέλεχος (πλάτους 3 εκ.), διακοσμημένο με συνεχή κοιλόκυρτο βλαστό με πλούσιο φύλλωμα και λουλούδια, και από δύο ημικυκλικά στελέχη διασταυρωμένα και διακοσμημένα με τέσσερις αυτότελες άνθινες συνθέσεις μεταξύ, των οποίων παρεμβάλλονται δύο άγγελοι (είκ. 58). Η διακόσμηση αποδίδεται με έκτυπη τε-

1. Βλ. παραπάνω σ.60 τής μελέτης.

χνική. Στο σημείο διασταύρωσης τῶν δύο ἡμικυκλικῶν στελεχῶν ὑψώνεται σταυρός (τό ἕνα στεφάνι δέν διατηρεῖται σέ ἄρτια μορφή). Στήν κυκλική βάση τῶν στεφάνων εἶναι, στερεωμένα ἐπίθετα μετάλλια μέ χυτή σκαλιστή παράσταση: στό ἕνα εἰκονίζεται καθισμένος ὁ Χριστός ὡς Παντοκράτορας πού εὐλογεῖ ἐκτείνοντας στά πλάγια καί τά δύο του χέρια (εἰκ. 59), στό ἄλλο ἡ Παναγία στόν τύπο Πλατυτέρας Δεομένης μέ τό Χριστό στήν ἀγκαλιά της, πού εὐλογεῖ μέ τό δεξιό χέρι (εἰκ. 60). Καί στίς δύο παραστάσεις οἱ ἐπιδέξιες ἐγχαράξεις, μέ τίς ὁποῖες ἀποδίδονται τά χαρακτηριστικά τῶν προσώπων καί οἱ πτυχώσεις τῆς ἐνδυμασίας, ἐκφράζουν τήν τάση γιά ρεαλιστική ἀπόδοση. Στο κυκλικό στέλεχος καί τῶν δύο στεφάνων εἶναι χαραγμένη, μέσα σέ πλαίσιο, μέ κεφαλαῖα γράμματα, ἡ ἐπιγραφή: "ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΓΗΟΥ (στό ἄλλο: ΑΓΙΟΥ) ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΖΗΒΓΑΛΑΤΗ (στό ἄλλο: ΖΗΒΓΑΛΑΤΙΑ) ΔΙΑΧΗΡΟΣ (στό ἄλλο: ΧΙΡΟΣ) ΝΤΗΝΑΛΙΒΑΔΙΤ (στό ἄλλο: ΝΤΗΝΑΛΙΒΑΔΙΤΗΣ): 1873 ΣΕΠΤΕΒΡΗΟΥ: 30 (εἰκ. 61).

27. Εἰκ. 62-63

Ζευγος στεφάνων

Ἀθήνα, συλλογή Γ. Γκούτη

Ἀσήμι

Διάμ. 18 ἐκ. ὕψ. 20,2 ἐκ.

Τά στέφανα ἔχουν τή μορφή ἡμισφαιρικῆς κατασκευῆς συμπιεσμένης στό ἀνώτερο σημείο καί διογκωμένης περισσότερο στά πλάγια. Ἀποτελοῦνται ἀπό ἕνα κυκλικό στέλεχος (πλάτους 3 ἐκ.), πάνω στό ὁποῖο εἶναι στερεωμένα δύο διασταυρωμένα ἡμικυκλικά στελέχη (πλάτους 3 ἐκ.) (εἰκ. 62). Ἡ διακόσμηση ὅλων περιορίζεται στήν ἀπεικόνιση μέ ἐκτυπη τεχνική δύο λεπτῶν ὀδοντωτῶν πλαισίων. Στή βάση στερεώνονται τέσσερα ἐπίθετα χυτά χερουβείμ (ὕψους 3 ἐκ. πλάτους 4,5 ἐκ.), πού τά χονδροειδῶς σχεδιασμένα χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου καί οἱ φτεροῦγες τους ἀποδίδονται μέ βαθιές ἐγ-

χαράξεις (είκ. 63). Στο κυκλικό στέλεχος της βάσης είναι χαραγμένα τὰ κεφαλαῖα γράμματα ΣΤΑ. Τό διακοσμητικό στοιχείο στήν κορυφή (ὕψους 2,3 ἐκ. πλάτους 2 ἐκ.) ἔχει τή μορφή σχηματοποιημένου ἀνθεμίσι.

28. Εἰκ. 64-65-66-67-68-69

Ζεῦγος στεφάνων

Μέγαρα

Ἀθήνα, συλλογή ΣΛΠΑ (ἀρ. κτηματολ. 911/74)

Ἀσήμι

Διάμ. 18,5 ἐκ ὕψ. 18,5 ἐκ.

Τὰ στέφανα ἔχουν τήν ἴδια μορφή μέ τό ζεῦγος εἰκ. 62-63. Τό κυκλικό στέλεχος (πλάτους 3 ἐκ.) καθώς καί τὰ δύο ἡμικυκλικά διασταυρωμένα στελέχη (πλάτους 2,5 ἐκ.) εἶναι διακοσμημένα μέ ἐγχάρακτο συνεχή κοιλόκυρτο βλαστό (εἰκ. 65). Στή βάση εἶναι ἐπίθετα τρία χυτά χερουβείμ καί ἔλλειψοειδές μετάλλιο (διαμέτρου 3,3x4,5x4 ἐκ.) μέ χυτή παράσταση, ἡ ὁποία στό ἓνα στεφάνι εἰκονίζει σέ ἀβαθές ἀνάγλυφο τήν Παναγία Ὁδηγήτρια (εἰκ. 66) καί στό ἄλλο τήν Ἀνάσταση (εἰκ. 67). Στήν κορυφή, στερεωμένος πάνω σέ χυτό ρόδακα, ὑψώνεται σταυρός μέ κεραῖες κυλινδρικές πού ἀπολήγουν σέ ἀνθέμιο (εἰκ. 68-69).

29. Εἰκ. 70-71

Ζεῦγος στεφάνων

Μ. Ἀσία

Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη (Τ.Α. 474)

Ἀσήμι

Διάμ. 15 ἐκ. ὕψ. 18 ἐκ.

Τό κυκλικό στέλεχος τῆς βάσης (πλάτους 2,3 ἐκ.) καθώς καί τὰ στερεωμένα πάνω σ'αυτό δύο ἡμικυκλικά διασταυρωμένα στελέχη (πλάτους 2 ἐκ.) διακοσμῶνται μέ τήν ἴδια συνεχή σκελετική, ἔκτυπη, φυτική διακόσμηση πού εἰκονίζει λουλούκυματιστή, ἔκτυπη, φυτική διακόσμηση πού εἰκονίζει τέσσερις δια. Ἀνάμεσα στά στελέχη αὐτά παρέμβάλλονται τέσσερις ἔκτυπες φυτικές συνθέσεις (ὕψους 6,5 ἐκ. πλάτους 4,5 ἐκ.)

πού είκονίζουn λουλούδια καί άνθέμιο. Στο σημεΐο διασταύρωσης τών δύο στελεχών εΐναι στερεωμένος ρόδακας διπλός διαμέτρου 5,5 εκ. μέ φύλλα έγχάρακτα, καί πάνω του ύψώνεται σταυρός ύψους 3,6 εκ. πλάτους 4 εκ.

30. Είκ. 72-73

Ζεϋγος στεφάνων

Μ. Άσία

Άθήνα, Μουσεΐο Μπενάκη (Τ.Α. 473)

Άσήμι

Διάμ. 15 εκ. Ύψ. 20 εκ.

Τό κυκλικό στέλεχος τών στεφάνων (πλάτους 3,5 εκ.) διακοσμεΐται μέ δώδεκα έκτυπα παρατακτικά σχεδιασμένα λουλούδια καί έχει όδοντωτή απόληξη. Στερεωμένο στην έσωτερική έπιφάνεια του κυκλικού στελέχους ύψώνεται έκτυπο φυτικό κόσμημα (ύψος 6 εκ. μέγιστο πλάτος 4,4 εκ.), πού είκονίζει ένα κεντρικό κατακόρυφο κλαδί μέ μυτερά φύλλα. Η έπιφάνεια τών δύο ημικυκλικών διασταυρωμένων στελεχών (πλάτους 2,7 εκ.), πού στερεώνονται στην βάση, έχει μορφή τεθλασμένα καί διακοσμεΐται μέ τά ίδια έκτυπα λουλούδια της βάσης σχεδιασμένα μέσα σε όρθογώνια πλαίσια. Στο σημεΐο διασταύρωσης-στην κορυφή τών στεφάνων-εΐναι στερεωμένοι από τό έσωτερικό μέρος τέσσερις σπειροειδεις μίσχοι μέ τριπλούς ρόδακες στην άκρη (διαμέτρου 6 εκ.) καί έξωτερικά διπλός ρόδακας (διαμέτρο 6 εκ.) μέ έγχάρακτα τριγωνικά καί στρογγυλά φύλλα. Στο σημεΐο του πυρήνα του ύψώνεται σταυρός ύψους 4,2 εκ. πλάτους 4 εκ. (είκ. 73).

31. Είκ. 74-75

Ζεϋγος στεφάνων

Μ. Άσία, 1849

Άθήνα, Μουσεΐο Μπενάκη (Τ.Α. 359)

Άσήμι

Διάμ. 19,5 εκ. Ύψ. 16 εκ.

Πάνω στο κυκλικό στέλεχος τών στεφάνων (πλάτους 1,5 εκ.)

ὕψωνονται τέσσερα ἡμικυκλικά στελέχη ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο (πλάτους 1,5 ἐκ.) διακοσμοῦνται, ὅπως καὶ ἡ βάση, μέ ουνεχὴ ἐπίθετο πλοχμό, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο, (πλάτους 7 χιλ.) εἶναι ἀκόσμητα. Καθένα ἀπὸ τὰ τέσσερα αὐτὰ στεχέλη διακοσμεῖται μέ δύο ἐπίθετους χυτούς ρόδακες. Στό κυκλικό στέλεχος τῆς βάσης εἶναι στερεωμένα τέσσερα τετράγωνα μέτάλλια (ὑψους 4 ἐκ. πλάτους 4,7 ἐκ.) μέ ὀδοντωτὴ ἀπόληξη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλα εἶναι διακοσμημένα μέ ἔκτυπο λουλούδι πλαισιωμένο ἀπὸ ἀκτίνες, καὶ ἄλλα ἔχουν τῖς ἀκόλουθες καραμανλίδικες ἐπιγραφές:

1849

ΜΑΝΑΙΑ	ΝΙΚΟΛΑΟΣ	ΚΑΜΛΛΑ
ΟΓΛΟΥ ΞΑ	ΧΑΪΡΕΤΛΕ	Κ ΓΙΟΡΤΑ-
ΓΙΟΡΓΙΒΕ	ΡΙ. 1849.ΜΑ	ΝΙΝ-ΚΑΡ
ΟΓΛΟΥ ΞΑ	ΙΟΥ. 15	ΕΤΙ 1849

(Μέ τῖς συνδρομές τοῦ Χατζη-Γιώργη Μαναίλογλου καὶ τοῦ γιου τοῦ Χατζη-Νικόλα 15 Μαΐου 1849)

(Μέ τὴν προτροπὴ τοῦ Καμαλάκ Γιορδάνη 1849)

Στὴν κορυφή, στό σημεῖο διασταύρωσης τῶν ἡμικυκλικῶν στελεχῶν, ὑψώνεται σταυρός (ὑψους 3 ἐκ. πλάτους 1,9 ἐκ.) στερεωμένος πάνω σέ χυτό διάτρητο ρόδακα (διαμέτρου 5 ἐκ.).

32. Εἰκ. 76-77

Στεφάνι

Ἀθήνα, Μουσεῖο Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης (Α.Μ. 1532)

Ἀσῆμι

Διάμ. 19 ἐκ. Ὑψ. 17 ἐκ.

Τὸ στεφάνι ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κυκλικό στέλεχος πλάτους 6 ἐκ., τοῦ ὁποῖου ἡ ἔκτυπη διακόσμηση ἀναπτύσσεται σέ ὀριζόντιες ἐπάλληλες ζώνες καὶ εἰκονίζει λουλούδια πλαισιωμένα ἀπὸ κυματιστά φύλλα, τεθλασμένη γραμμὴ καὶ τέλος ὡς ἐπιστέγασμα, μιά σειρά ἀπὸ ἔντεκα ἀνθῆμια. Τὸ ἐπίθετο ἔπιχρυσο μέταλλιο (εἰκ. 76) διαμέτρου 7 ἐκ. εἰκονίζει μέ

έκτυπη τεχνική τήν Παναγία πού κρατεῖ τό Χριστό λοξά καί στό ὕψος τοῦ ὤμου της, ὥστε ὁ κατακόρυφος ἄξονας τοῦ σώματός της νά τέμνεται ἀπό τόν πλάγιο ἄξονα τοῦ Χριστοῦ σχηματίζοντας ὀξεία γωνία. Τό κεφάλι τῆς Παναγίας στέφεται μέ κορόνα διακοσμημένη μέ ἐγγάρακτη ρομβωτή διακόσμηση καί περιβάλλεται μέ φωτοστέφανο, πού τό περίγραμμά του δηλώνεται μέ στικτή γραμμή. Στικτό ἀστέρι διακοσμεῖ καί τήν ἐνδυμασία της. Τά πρόσωπα ἔχουν πλατύ πλάσιμο καί τά χαρακτηριστικά τους ἀποδίδονται συνοπτικά μέ ἐγγαράξεις. Ἡ παράσταση περιβάλλεται ἀπό πλαίσιο πλάτους 3,5 ἐκ. μέ ὀδοντωτή ἀπόληξη, διακοσμημένο μέ ἐγγάρακτη τεθλασμένη γραμμή. Δύο ἡμικυκλικά στελέχη ὑψώνονται στερεωμένα σέ σταυροειδή διάταξη στήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια τοῦ κυκλικοῦ στελέχους. Διακοσμοῦνται μέ ἐπίθετους χυτούς ἀστερόσχημους ρόδακες καί πτηνά. Στό ἕνα, εἶναι χαραγμένα μέ κεφαλαῖα καλλιγραφικά γράμματα τά ἀρχικά: Ε.Φ (εἰκ. 77). Στό σημεῖο διασταύρωσης ὑψώνεται, στερεωμένος πάνω σέ ρόδακα, σταυρός ἐπίχρυσος.

33. Εἰκ. 78-79-80-81

Ζεῦγος στεφάνων

Μ. Ἀσία

Ἀθήνα, Μουσεῖο Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης (Α.Μ 2644)

Ἀσήμι

Διάμ. 19 ἐκ. Ὑψ. 16 ἐκ.

Τά στέφανα ἀποτελοῦνται ἀπό ἕνα κυκλικό στέλεχος πλάτους 1,2 ἐκ. πού ἡ ἐπιφάνειά του, διακοσμημένη μέ τέσσερα ἐπίθετα στριφτά σύρματα, ἔχει ὀδοντωτή ἀπόληξη. Πάνω στό στέλεχος αὐτό ὑψώνονται-στερεωμένα σέ σταυροειδή διάταξη-δύο ἡμικυκλικά στελέχη, μέ τήν ἴδια ἐπίθετη διακόσμηση. Κατά μήκος τῆς περιφέρειας τοῦ κυκλικοῦ στελέχους εἶναι προσαρμοσμένα τέσσερα τόξα, μέ μέγιστο ὕψος 4 ἐκ., κι ἀνάμεσά τους παρεμβάλλονται τέσσερα χερουβεῖμ (ὕψους 2,5 ἐκ. πλάτους 4 ἐκ.) πού ἀποδίδονται μέ ἐκτυπη τεχνική, ἐνῶ

οι λεπτομέρειες της κόμμωσης και των φτερών τους δηλώνονται με έγχαραξεις (είκ. 79). Στο πλατιά πλασμένο στρογγυλό πρόσωπο τα επίπεδα διακρίνονται με σαφήνεια και τα χαρακτηριστικά είναι σχεδιασμένα λεπτομερειακά και με ακρίβεια. Από τα δύο επίθετα μετάλλια των στεφάνων το ένα (είκ. 80) εικονίζει, με έκτυπη τεχνική, την Παναγία (ύψους 6,5 εκ. πλάτους 3,5 εκ.) ως Πλατυτέρα καθισμένη και κρατώντας στην αγκαλιά της το Χριστό, που με το δεξί του χέρι εύλογεί και στο αριστερό κρατεί τη σφαίρα του κόσμου. Η παράσταση διευρύνεται βαθμιαία προς τα κάτω. Η απόδοση της πτυχολογίας και της ρομβωτής διακόσμησης στην παρυφή της ένδυμασίας της Παναγίας έκδηλώνουν την τάση για ρεαλιστική απεικόνιση. Στο άλλο μετάλλιο ή παράσταση του Χριστού (είκ. 81), με τις ίδιες διαστάσεις (ύψος, 6,5 εκ. πλάτος 3,5 εκ.), εμφανίζεται παρόμοια βαθμιαία διεύρυνση, η οποία διαγράφεται αντίστροφα (από κάτω προς τα πάνω). Ο Χριστός γυμνός φορώντας το περίζωμα, που πέφτει από τον αριστερό του ώμο, εικονίζεται μετωπικός στο πάνω τμήμα του κορμού του, ενώ τα πόδια του σχεδιάζονται σε τομή με τη δεξιά κνήμη σε κάμψη. Τα χέρια του είναι απλωμένα στα πλάγια σε στάση εύλογίας. Και εδώ η ακριβής, έγχαρακτη απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου, της κόμμωσης και γενειάδας, των λεπτομερειών του θώρακα και της διακόσμησης του περιζώματος, καθώς και το ανάγλυφο στρογγυλό πλάσιμο των όγκων του σώματος και των επίπεδων του εκφραστικού προσώπου προδίδουν την τάση για ρεαλιστική περιγραφή. Στο σημείο διασταύρωσης των δύο ημικυκλικών στελεχών στην κορυφή των στεφάνων, στερεωμένος σε τετράγωνη χυτή βάση με πτυχωτή επιφάνεια υψώνεται σταυρός, που οι κεραίες του σχηματίζονται από δύο επίπεδα με ακτινωτή μορφή, τα οποία τέμνονται κάθετα μεταξύ τους.

34. Είκ. 82-83-84

Ζευγος στεφάνων

Μ. 'Ασία

'Αθήνα, Μουσείο 'Ελληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης (Α.Μ. 2643)

'Ασήμι

Διάμ. 17 ἐκ. ὕψ. 14 ἐκ.

Ὁ τύπος τῶν στεφάνων αὐτῶν εἶναι ὁ ἴδιος, ὅπως τοῦ ζεύγους εἰκ. 78. Τά δύο ἐπίθετα μετάλλια (ὕψους 5,5 ἐκ. πλάτους 4,7 ἐκ.) διακοσμοῦνται μέ τίς ἔκτυπες παραστάσεις τῆς Παναγίας στόν τύπο ἔνθρονης βρεφοκρατοῦσας πλατυτέρας καί τοῦ "Αι-Γιώργη. Ἡ Παναγία (εἰκ. 83) εἰκονίζεται καθισμένη σέ θρόνο, τοῦ ὁποίου τό πλατύ ἔρεισίνωτο διαγράφεται μέ σαφήνεια. Κρατεῖ τό Χριστό πού εὐλογεῖ μέ τό δεξιό χέρι, ἐνῶ στό ἀριστερό κρατεῖ τή σφαῖρα τοῦ κόσμου. Στά πλατιά στργγυλά πρόσωπα, πού ἔχουν τήν ἴδια ἔκφραση, τά χαρακτηριστικά ἀποδίδονται μέ ἐγχαράξεις. Ἡ παράσταση πλαισιώνεται στά πλάγια ἀπό τρία φύλλα. Στό ἄλλο μετάλλιο εἰκονίζεται ἔφιππος ὁ 'Αι-Γιώργης (εἰκ. 84), πού στραμμένος κατά τρία τέταρτα στερεώνει μέ ὀρμή τό κοντάρι του στό στόμα τοῦ φιδόμορφου δράκου, ἀνάμεσα στά πόδια τοῦ ἀλόγου. Τήν ὀρμητικότητα τῆς κίνησής του ὑπογραμμίζει τό ἐλεύθερο ἀνέμισμα τοῦ χιτώνα του. Μέ ἀναγλυφικότητα πλάθονται οἱ ὄγκοι τοῦ σώματος τοῦ 'Αγίου καί τοῦ ἀλόγου. Εἰδικά στήν ἀπόδοση τῆς μορφῆς τοῦ ζώου κυριαρχεῖ ἐντονότερα ἡ τάση γιά ρεαλιστική ἀπόδοση. Οἱ ἐπίθετες μορφές τῶν Χερουβείμ εἶναι ἴδιες μέ τίς ἀντίστοιχες τῶν στεφάνων. εἰκ. 78

35. Είκ. 85-8-6

Στεφάνι

'Αθήνα, Μουσείο 'Ελληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης (Α.Μ. 1531)

'Ασήμι, κοινές χρωματιστές πέτρες

Διάμ. 20,5 ἐκ. ὕψ. 17,5 ἐκ.

Ἡ ἡμισφαιρική θολωτή μορφή τοῦ στεφανιοῦ δημιουργεῖται μέ τή στερέωση στό κυκλικό στέλεχος τῆς βάσης του δώδεκα

στριφτῶν καμπύλων συρμάτων πού καταλήγουν σέ ρόδακα, ὁ ὁποῖος ἐπισιτέφει τήν κορυφή τοῦ στεφανιοῦ. Ἄτιό τά σύρματα αὐτά τά ὀκτώ ἐνώνονται ἀνά δύο μεταξύ τους σέ σχῆμα ἀτράκτου. Κατά μήκος τῆς περιφέρειας τοῦ κυκλικοῦ στελέχους τῆς βάσης, πού ἡ διάτρητη ἐπιφάνειά του, πλάτους 2 ἐκ., ἀπολήγει σέ ἡμικύκλια, εἶναι στερεωμένα τέσσερα τόξα μέ μέγιστο ὕψος 7,5 ἐκ. Στά μεταξύ τους κενά ὑψώνονται τέσσερις σταυροί ὕψους 5 ἐκ. μέ σκαλιστή παράσταση τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας. Στό ρόδακα τῆς κορυφῆς εἰκονίζονται μέ χαρακτηριστική τεχνική ὀκτώ κλαδιά μέ φύλλα ἐλιάς καί καρποί διημετριακῶν (εἰκ. 86). Στό κέντρο ὑψώνεται σταυρός ὕψους 4,3 ἐκ. διακοσμημένος σέ κάθε ὄψη μέ πέντε κοινές γαλάζιες πέτρες.

(Ἰδίου ἀκριβῶς τύπο ἔχει καί τό στεφάνι Α.Μ. 2646 τοῦ Μουσείου Ἑλλην. Λαϊκῆς Τέχνης).

36. Εἰκ. 87-88-89

Στεφάνι

Μ. Ἀσία

Ἀθήνα, Βυζαντινό Μουσείο (Κ.Πρ. 82, ταξιν. 87)

Ἀσήμι

Διάμ. 17 ἐκ. Ὑψ. 14 ἐκ.

Τό στεφάνι ἔχει μορφή ἡμισφαιρική καί ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα κυκλικό στέλεχος πλάτους 2,5 ἐκ. διακοσμημένο μέ 31 ἔκτυπα λουλούδια σχεδιασμένα παρατακτικά, σέ συνεχή σειρά, καί πλαισιωμένα ἀπό μυτερά φύλλα. Τό στέλεχος ἀποτελεῖ τή βάση, πάνω στήν ὁποία εἶναι στερεωμένα σταυροειδῶς δύο ἡμικυκλικά στελέχη πλάτους 1,3 ἐκ., διακοσμημένα μέ ἐπίθετα ἔκτυπα κληματόφυλλα καί τσαμπιά σταφύλια. Τό σημεῖο διασταύρωσης-στήν κορυφή τοῦ στεφάνου - καλύπτεται μέ ἐπίθετο ρόδακα (εἰκ. 88) διαμέτρου 9,5 ἐκ. μέ 18 ἐπιμήκη ὀδοντωτά φύλλα, πού οἱ λεπτομερειακές νευρώσεις τους ἀποδίδονται μέ ἐγχάρακτη τεχνική. Ἀπό πάνω ὑψώνεται σταυρός μέ μήκος κεραίων 3 ἐκ. Παράλληλα πρός τή βάση καί

στη μέση του ύψους του στεφανίου. Είναι στερεωμένο ένα δεύτερο κυκλικό στέλεχος πλάτους 1,3 εκ. διαμέτρου 16,5 εκ., διακοσμημένο επίσης με επίθετα κληματοφύλλα και σταφύλια. Στη μέση των σφαιρικών τριγώνων που δημιουργούνται ύψώνονται-στερεωμένοι στην έσωτερική επιφάνεια της βάσης-τέσσερις σταυροί (ύψους 3,3 εκ.) με τή χυτή παράσταση του Σταυρωμένου. Οι σταυροί πλαισιώνονται από δύο στριφτά σύρματα τοποθετημένα σε σχήμα Χ ανάμεσα στη βάση και στην κορυφή του στεφανίου. (είκ. 89).

37. Είκ. 90

Στεφάνι

Αθήνα, Μουσείο 'Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (Α.Μ. 1350)

Ασήμι

Διάμ. 18 εκ. Ύψ. 16,5 εκ.

Όμοιο με τό προηγούμενο.

38. Είκ. 91-92

Ζευγος στεφάνων

Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη (Τ.Α. 357)

Ασήμι με ἔχνη έπιχρύσωσης

Διάμ. 18 εκ. Ύψ. 21,5 εκ.

Τά στέφανα αποτελούνται από ένα κυκλικό στέλεχος (πλάτους 3 εκ.), του οποίου η καμπύλη επιφάνεια είναι διακοσμημένη στην έξωτερική κυρτή όψη της με έκτυπη διακόσμηση, που βάση της έχει τήν έναλλακτική επανάληψη δύο θεμάτων που αναπτύσσονται όριζόντια και από τά όποια τό ένα είκονίζει σύμπλεγμα έλικων και τό άλλο δύο έφαπτόμενα τόξα. Οι συνθέσεις αυτές έπαναλαμβάνονται τέσσερις φορές και χωρίζονται μεταξύ τους με τήν παρεμβολή όκτώ επίθετων ήμισφαιρικών ροδάκων διαμέτρου 2 εκ. Πάνω στην κυκλική βάση ύψώνονται τοποθετημένα σε σταυροειδή διάταξη-τέσσερα στέλεχη, που η επιφάνειά τους διαγράφει κοιλόκυρτη γραμμή. Διακοσμοῦνται με συρματερή διακόσμηση, σταυρούς (ύψους 3,5 εκ. πλάτους 2,5 εκ.) με επίθετες κοινές χρωματιστές

πέτρες στο σημείο διασταύρωσης τῶν κεραιῶν τους καί πτηνά. Στά τέσσερα σημεία προσαρμογῆς τῶν στελεχῶν στήν κυκλική βάση τῶν στεφάνων ὑπάρχουν ἐπίθετα τέσσερα χυτά χερουβείμ. Στή κορυφή ὑψώνεται σταυρός ἐπίχρυσος (ὕψους 3,5 ἐκ. πλάτους 2,8 ἐκ).

39. Εἰκ. 93-94

Ζεῦγος στεφάνων

Μ. Ἀσία 1855

Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη (Τ.Α. 358)

Ἀσήμι ἐπίχρυσωμένο, κοινές χρωματιστές πέτρες

Διάμ. 18,5 ἐκ. Ὑψ. 19 ἐκ.

Στό παράδειγμα αὐτό ἡ θολωτή μορφή τῶν στεφάνων ὑπογραμμίζεται ἐντονότερα καθώς τά κενά μεταξύ τῶν τριῶν ἡμικυκλικῶν διασταυρωμένων στελεχῶν, πού εἶναι στερεωμένα στό κυκλικό στέλεχος τῆς βάσης, συμπληρώνονται στό μεγαλύτερο μέρος τους μέ ἔκτυπη διάτρητη διακόσμηση πού εἰκονίζει ἀρχάγγελο σέ μετωπική στάση, παισιωμένο ἀπό ἀνθοφόρα κλαδιά σχεδιασμένα σέ σχῆμα ἀψίδας (εἰκ.94). Τό στέλεχος τῆς βάσης καί τά ἡμικυκλικά στελέχη ἔχουν τή μορφή λεπτῶν νευρώσεων καί διακοσμούνται μέ ἐπίθετες κρᾶσινες καί ῥοζ κοινές πέτρες. Οἱ ἐγχαράξεις, μέ τίς ὁποῖες ἀποδίδονται οἱ λεπτομέρειες τῆς ἐνδυμασίας καί τῶν πτερῶν τῶν ἀγγέλων, καθώς καί τῆς φυτικῆς διακόσμησης, ἐκφράζουν τήν ἀριότητα γιά ρεαλιστική ἀπόδοση. Κάτω ἀπό τό ἀπλωμένο ἀριστερό χέρι τῶν ἀγγέλων εἶναι χαραγμένες οἱ ἀφιερωτικές

ἐπιγραφές:

ΑΓΗ ΣΤΕ ΕΚΛΗ 1855 MA(Τ)ΕΝ ΧΑ(ΤΖΗ)
 ΟΣ ΦΑΝΟΣΑ ΣΑΓΙΑ TZINIG Ε(ΛΙ)ΣΑΒΕΤ

ἑπιγραφικό;
 (MA(Τ)ΕΝ TZINIG)

τηρ...

ΑΦΙ Χ(ΑΤΖΗ)ΚΟ μαρτ MA ΟΓ Χ(ΑΤΖΗ) ΣΤΕ
 ΕΡΟΜΑ ΣΤΑΝ ΟΥΣΤΑ 27 ΤΕΝΤΖΗ ΛΟΥ ΦΑΝΟΣ

(Ἀφιερῶθηκε στό ναό τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ἀπό τοὺς Χατζῆ Κωσταντῆ Ματεντζῆ, Χατζῆ Ἐλισάβετ καί Χατζῆ Στέφανο

Κωσταντῆ
 ὄσια

Ματεντζήογλου 27 Μαρτίου 1855)¹

40. Είκ. 95-96

Ζευγος στεφάνων

Μ. 'Ασία 1866

'Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη (Τ.Α. 356)

'Ασήμι

Διάμ. 18 εκ. Ύψ. 16,5 εκ.

Ἡ ἡμισφαιρική ἐπιφάνεια τῶν στεφάνων διαιρεῖται σέ τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα διακοσμημένα μέ τήν ἴδια φυτική ἐραλδική σύνθεση, πού ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα κεντρικό κατακόρυφο φυλλοφόρο στέλεχος πλαισιωμένο στά πλάγια ἀπό δύο ἀνθοφόρους μίσχους μέ πλούσιο φύλλωμα. Ἡ σύνθεση προσαρμόζεται κατά τήν κατακόρυφη ἀνάπτυξή της στό περίγραμμα τῆς ἐπιφάνειας πού διακοσμεῖ καί ἀποδίδεται μέ ἔκτυπη διάτρητη τεχνική. Τέσσερα ἐπίθετα στριφτά σύρματα ὑπογραμμίζουν τήν τετραμερή διαίρεση τοῦ ἡμισφαιρίου (εἰκ. 96). Τό κυκλικό στέλεχος στή βάση τοῦ ἡμισφαιρίου διακοσμεῖται μέ ἐγχάρκτη συνεχῆ κυματιστή σειρά ἀπό φύλλα καί ἔχει χαραγμένα μέ κεφαλαῖα γράμματα τήν ἐπιγραφή: + ΚΤΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΕΙΣ ΠΑΛΟΥΚ ΠΑΖΑΡΙ ΣΤ 1866 Ἰουνίου (ἡ ἐπιγραφή ἐπαναλαμβάνεται καί στά δύο στέφανα)².

---

1. Εὐγενίας Χατζηδάκη, Χριστιανικές Ἐπιγραφές Μ. Ἀσίας καί Πόντου, Ἀθήναι 1959, ἐκδ. Μουσ. Μπενάκη, σ. 39, ἀρ. 55 (Ἀνατ. ἀπό τά "ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ" τ. Η', σ. 33-80, 1959).

2. Εὐγενίας Χατζηδάκη, ὁ.π., σ. 26 ἀρ. 128.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΘΛΓΘ : Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ
Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ
- Ἀντωνιάδου Κρητῆς: βλ. βιβλιογραφία
- Ἀρχ. Εὐβ. Μελ. : Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν
- Ἀρχ. Ποντ. : Ἀρχεῖον Πόντου
- ΒΕΠ : Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλη-
σιαστικῶν Συγγραφέων, ἕκδ. Ἀποστολικῆς
Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
- Βυζαντίου Κωνσταντινούπολις: βλ. βιβλιογραφία
- Cabrol-Leclercq Diction: F. Cabrol-H. Leclercq, Dictionnaire
d'archéologie chrétienne et de
liturgie, t. 10₂, Paris 1932
- Daremborg-Saglio Diction: Ch. Daremborg - Edm. Saglio, Di-
ctionnaire der Antiquités Gre-
cques et Romaines, t. 1-5 Paris
1873-1919
- ΔΙΕΕ : Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς
Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος
- Du Cange Gloss Graec: βλ. βιβλιογραφία
- Du Cange Gloss Lat: βλ. βιβλιογραφία
- Δωδ. Ἀρχ. : Δωδεκανησιακὸ Ἀρχεῖο
- Δωδ. Ἐπ. : Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις
- ΕΕΒΣ : Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
- ΕΕΚΣ : Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν
- ΕΕΑΜ : Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν
- ΕΕΦΣΠΑ : Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχο-
λῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
- ΕΕΦΣΠΙ : Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχο-
λῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
- ΕΛΑ : Ἐπετηρίς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου (Ἀκαδη-
μίας Ἀθηνῶν)

Ἑλ. Δημ.	: Ἑλληνική Δημιουργία
ΕΛΤ	: Ἑλληνική Λαϊκή Τέχνη
ΕΡΕ	: Encyclopedia of Religion and Ethics.
ΕΗΓ	: Fragmenta Historicorum Graecorum
ΖΑ	: Ζωγράφειος Ἀγών
ΗΔΑ	: Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens
ΗΘΕ	: Ἐρησιευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία
Ἠπ. Ἑστ.	: Ἠπειρωτική Ἑστία
Θρακ.	: Θρακικά
Κιμωλ.	: Κιμωλιακά
ΚΔ ΧΦ	: Κέντρον Ἐρεύνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, χειρόγραφον ἄρ.
ΚΜΣ ΧΦ	: Κέντρον Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, χειρόγραφο ἄρ.
Κουκουλέ ΒΒΠ	: βλ. βιβλιογραφία
λ.	: λέξη
Λαογρ.	: Λαογραφία
Μακεδ.	: Μακεδονικά
Μέγα ΖΕΛ	: βλ. βιβλιογραφία
ΜΕΕ	: Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία
ΜΖ	: Μακεδονική Ζωή
Μικρ. Χρ.	: Μικρασιατικά Χρονικά
Ναυτ. Ἑλ.	: Ναυτική Ἑλλάς
Ν. Ἑστ.	: Νέα Ἑστία
Ξεν.	: Ξενοφάνης
Πανδ.	: Πανδώρα
Παρν.	: Παρνασσός
Πελ. Πρωτ.	: Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά
Περ.	: Περιηγητική
Πετροπούλου ΙΡΔ	: βλ. βιβλιογραφία
ΡΓ	: Patrologia Graeca
ΡΛ	: Patrologia Latina
Ποντ. Ἑστ.	: Ποντιακή Ἑστία
Ποντ. Φυλ.	: Ποντιακά Φύλλα

Ράλλη-Ποτλή Σύνταγμα:βλ. βιβλιογραφία
Ramberti Libri tre:βλ. βιβλιογραφία
RGVV :Religionsgesichtliche Versuche und Vorar-

beiten
Saint-Sauveur Voyage historique:βλ. βιβλιογραφία
ΣΑΠΑ ΧΦ :Σπουδαστήριο Λαογραφίας Πανεπιστημίου Α-

θηνών, χειρόγραφο αρ.
Sonnini Voyage en Grece:βλ. βιβλιογραφία

Stephanopoli Voyage:βλ. βιβλιογραφία

Tournefort Relation d'un Voyage:βλ. βιβλιογραφία

Φ.Δωδ. :Φωνή Δωδεκανήσου

Χ. Έπ. :Χιακή Έπιθεώρησις

Χρ.Χαλκ. :Χρονικά Χαλκιδικής

Βιθ. :Βιθυνία

Θρ. :Θράκη (Άνατολική)

Ίων. :Ίωνία

Καππ. :Καππαδοκία

Λυκαο. :Λυκαονία

Πισιδ. :Πισιδία

Ποντ.γεν. :Πόντος γενικά

Ποντ.μεσογ. :Πόντος μεσογειακός

Ποντ.παραλ. :Πόντος παραλιακός

Χ.Τιγρ.ποτ. :Χώρα Τίγρη ποταμού

- Abbott G.F., *Macedonian Folklore*, Cambridge 1903.
- *Αδαμαντίου 'Αδ., 'Αγνείας πείρα. Μέρος Γ' - Λαογραφικόν, Λαογρ. 3 (1911), σ. 51-147, 390-446.
- "Ακογλου Ξεν. Κ. (Ξένου Ξενίτα), "Έθιμα καί ἡ τελετή τοῦ γάμου στά Κοτύωρα, Ποντ.Φυλ. 2(1937-38)φ.23, σ. 443-448.
- "Ακογλου Ξεν. Κ. (Ξένου Ξενίτα), 'Από τή ζωή τοῦ Πόντου. Λαογραφικά Κοτυώρων, 'Αθήνα 1939.
- *Αλεξιάδη Μηνᾶ 'Αλ., 'Εθιμικοί ἐκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί, ΕΕΦΣΠΙ "Δωδώνη" 6(1977), σ. 397-405.
- *Αναγνωστοπούλου Γ.Π., Λαογραφικά ἐξ 'Ηπείρου, Λαογρ. 5 (1915), σ. 3-51.
- *Αναστασιάδου 'Αναστ.Γ., "Ἡθη καί ἔθιμα ἐν Ρόδῳ, Ξεν. 7 (1910), σ. 48-51.
- *Αντωνιάδου 'Αντ.'Ιω., Κρητίς, ἦτοι ὁ Λακκιώτης Δράκος καί τῆς Κρήτης οἱ ὄρεινοί, ἔπος ποιηθέν μὲν ὑπό —, τυχόν δέ τοῦ πρώτου ἐπαίνου εἰς τόν ποιητικόν διαγωνισμόν τοῦ φιλογενοῦς Κ.Βουτσινᾶ, τῇ 7ῃ Μαΐου 1867, ἐν 'Αθήναις 1868.
- *Αφέντρα Γεωργ.Κ., Λαογραφικά τῆς Βορείου Εὐβοίας, 'Αρχ. Εὐβ. Μελ. 10(1963), σ. 223-265.
- Argenti Ph. - Rose H.J., *The Folklore of Chios*, Vol.I-II, Cambridge University Press 1949.
- Αύγερινου - Σγουρίδη Γ., 'Ἡ Πέραμος τῆς Κυζίκου, 'Αθήναι 1968.

* Στή βιβλιογραφία, α) δέν περιλαμβάνονται οἱ σειρές (περιοδικά κλπ.) πού ἀναφέρονται στίς συντομογραφίες, β) ἀπό τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς περιορίζομαι νά ἀναφέρω μόνον ἐκείνους τῶν ὁποίων τό ἔργο μελέτησα συστηματικά.

- Βαλαβάνη Ίω. Γ., Τά ἐν Κερασοῦντι περὶ τὸν γάμον ἔθιμα, Πανδ. 9 (1858-59), σ. 509-512, 518-519.
- Βαλαβάνη Γεωργ., Γαμήλια τραγούδια καὶ ἔθιμα τῆς Κερασοῦντος, Ποντ. Φυλ. 2 (1937-38) φ. 17-18, σ. 242-244.
- Βάλληνδα Ἀντ., Κυθνιακά Ἔθιμα, Ἔστία 13-14 (1882), σ. 295-299.
- Βενιάδη Γεωργ., Γάμος στὸ Ληθηλιμένα (κατὰ τὸ 1900), Χ. Ἐπ. 1 (1963) τεῦχ. 1, σ. 51-56.
- Βενιζέλου Θεοδос. Β., Περὶ τῶν πολεμικῶν τῶν Ρωμαίων, Ἀθῆναι 1860.
- Βενιζέλου Θεοδос. Β., Περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων πρὸς ὃν παραβάλλεται ἐνιαχοῦ καὶ ὁ τῶν Νεωτέρων ὑπὸ τοῦ διδάκτορος τῆς φιλοσοφίας —, ἐν Ἀθήναις 1873.
- Βήκα Β.Ι., Ὁ γάμος παρὰ τοῖς βλαχοφόνοις (γαμήλια ἔθιμα ἐν Γουδοβάσδα), Λαογρ. 4 (1912-13), σ. 540-558.
- Biedermann Hans, Handlexikon der magischen Künste, München/Zürich 1976.
- Βλαστοῦ Παῦλ. Γ., Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ. Ἦθη καὶ ἔθιμα Κρητῶν συλλεχθέντα ὑπὸ —, ἐν Ἀθήναις 1893.
- Βλάχου Σπ., Συλλογὴ ζώντων μνημείων ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ τῆς Χηλῆς, Μικρ. Χρ. 16 (1975), σ. 9-84.
- Βορειοπειρωτικὲς σελίδες. Ἡ Λιούντζη (Ἱστορικά, Λαογραφικά, Ἦθη - Ἔθιμα), ἐπιμελεῖα Γιάννη Λίλλη, Ἀθῆναι 1947.
- Βουλοδήμου Χαρ., Δοκίμιον περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων... τ. Α', ἐν Ὀδησσῷ 1875, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1903.
- Bybilakis E., Neugriechisches Leben verglichen mit dem Altgriechischen, zur Erläuterung beider, Berlin 1840.
- Βυζαντίου Σκαρλάτου Δ., Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφή

τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως καὶ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ κόλπου καὶ τοῦ Βοσπόρου προαστείων αὐτῆς ἀπ' αὐτῶν που τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἄχρι καὶ καθ' ἡμᾶς μετὰ πολλῶν καὶ ποικίλων εἰκόνων καὶ τῶν ἀπαιτουμένων τοπογραφικῶν τε καὶ χρονολογικῶν πινάκων πρὸς διασάφησιν τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας ὑπὸ — συνδρομῆ φιλότημφ τοῦ εὐγενεστάτου ἄρχοντος ποστελνίκου Σωτηρίου Καλλιᾶδου ᾧ καὶ προσανετέθη, τ. Α-Γ, Ἀθήνησιν 1851-1869.

Γεωργίου Μ.Γ., Καρπαθιακά, τ.Α', Πειραιεύς 1958.

Γεωργοπούλου Γ.Δ., Περὶ τοῦ γάμου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐπὶ τῶν ἡρωϊκῶν καὶ ἱστορικῶν καλουμένων χρόνων παραβολικῶς πρὸς τὴν τῶν νέων, ἐν Τριπόλει 1880.

Γεωργούλα Σωκρ., Λαογραφικά Ἀνατολικοῦ Εηροβουνίου, Ἠπ. Ἔστ. 16 (1967), σ.21-34, 106-118, 189 - 204, 281-289.

Γρηγοροπούλου Μιχ.Σ., Ἡ νῆσος Σύμη. Πραγματεία ὑπὸ γεωγραφικῆν, ἱστορικῆν καὶ στατιστικῆν ἔποψιν μετὰ εἰκονογραφιῶν καὶ τῶν ἐπικρατεστέρων ἐθίμων, οἷς προσετέθησαν βραχέα τινά περὶ προλήψεων καὶ τῆς διαλέκτου τῶν Συμαίων, Ἀθήνησιν 1877².

Γρίσπου Πάνου, Δασικὴ Λαογραφία, Ἠπ. Ἔστ. 18 (1969), σ.53-56, 152-156, 231-235, 351-355, 451-456.

Chandler Richard, Travels in Asia Minor and Greece or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti by Richard Chandler Fellow of Magdalen College and of the Society of Antiquaries, Oxford 1774.

- Dallaway James, Constantinople ancient and modern with excursions to the shores and islands of the Archipelago and the Troad by James Dallaway MBFSA late chaplain and physician of the British Embassy to the Porte, London 1797.
- Deubner L., Attische Feste, Hildesheim 1966².
- Deubner L., Die Bedeutung des Kranzes im Klassischen Altertum, Archiv für die Religions-wissenschaft 30(1933), σ. 70-104.
- Διδασκάλου Ἰφιγένειας, Καστοριά πατρίδα μου, Θεσσαλονίκη 1976.
- Dmitrievskij Aleksej, Opisanie liturgitseskich rukopisej, τ.2, Εύχολόγια, Hildesheim 1965².
- Δροσίνη Γ., Ἀγροτικά ἐπιστολάι, Ἔστια 13-14(1882), σ. 425-427, 486-490, 501-505, 531-536, 563-567, 600-604, 630-634, 658-661.
- Du Cange Charles du Fresne Sieur, Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis, Lugduni 1688.
- Du Cange, Glossarium mediae et infimae Latinitatis condituum a Carolo Du Fresne Domino Du Cange, auctum a Monachis Ordinis S. Benedicti, cum supplementis integris D.P. Carpenterii Adlungii, aliorum suisque digessit G.A.L. Henschell, editio nova aucta a L. Favre, Paris 1937.
- Δώδου Χαρ., Ἡθῆ καὶ ἔθιμα τοῦ χωρίου Σοφικόν, Ἀνασυγκρότησις 1(1954-55) ἀρ. 11, σ. 193, ἀρ. 12, σ. 210-13.
- Ebersolt Jean, Le grand Palais de Constantinople et le livre de cérémonies, Paris 1910.
- Ebersolt Jean, Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines, Revue de l'histoire des Religions,

- τ. 76, Paris 1917.
- Ebersolt Jean, Les arts somptuaires de Byzance. Étude sur l'art impérial de Constantinople, Paris 1923.
- Ebert M., Reallexikon der Vorgeschichte, τ. 7 (1926), 3.341 (λ. Magie).
- "Ἔθιμα Ἀστυπалаίας: ἀρραβῶν, γάμος, Φ. Δωδ. 13 (1923), σ. 9-10.
- Ἐπιφανίου - Πετράκη Στέλλας, Λαογραφικά τῆς Σμύρνης. Βιβλίο δεύτερο. Παραμύθια καὶ ἄλλα, Ἀθήνα 1966.
- Fehrle Eugen, Die kultische Keuschheit im Altertum, RGVL 6, Giessen 1910.
- Frazer J.G., Der goldene Zweig (Abgekürzte Ausgabe), Leipzig 1928.
- Frazer J.G., The Golden Bough. Part 4. Adonis, Attis, Osiris, τ.2, London 1936.
- Ζαμπελίου Σπ., Οἱ Κρητικοὶ γάμοι. Ἀνέκδοτον ἐπεισόδιον τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας (1570), ἐν Ρώμῃ, Ταυρίνῳ καὶ Φλωρεντίᾳ 1871.
- Ζαρράφτη Ἰακ. Σ., Λαογραφικά ἐκ Κῶ, Λαογρ. 13 (1951), σ. 285-339.
- Ζερβοῦ Γιαν. Κλ., Νήσου Καλύμνου παραδόσεις, ἱστορικά, παραμυθολογήματα, προλήψεις, δεισιδαιμονίες, στοιχεῖα, στοιχειωμένοι τόποι, ἔθιμα, κακά πνεύματα, Δωδ. Ἀρχ. 3 (1958), σ. 239-265.
- Ζήση Μελπομένης Εὐστ., Ἀρραβῶνες καὶ γάμοι στό Αὐδήμι, Θρακ. 9 (1938), σ. 287-309.
- Ζούρου Φρόσως, Ὁ γάμος στή Βόρειο Λέσβο, Ἀθήναι 1974.
- Ζωηροῦ Νοεμῆς Α., Σκυριανά ἔθιμα. Προξενειά καὶ ἀρραβῶν, Ἑλληνίς 7 (1927), σ. 10-16, 33-36, 62-65.
- Ζώρα Πόπης, Κεντήματα καὶ κοσμήματα τῆς ἑλληνικῆς φορεσιᾶς, Ἀθήνα 1966.

- Ζώρα Πόπης, Συμβολή στη μελέτη τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς γλυπτικῆς, *Ζυγός* 5 (1966), σ. 36-56.
- Ζώρα Πόπης, "Ἀργυροχοΐα". Νεοελληνικὴ Χειροτεχνία, Ἐκδ. Ἐθνικῆς Τραπεζίης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1969, σ. 241-277.
- Ζώρα Πόπης, Δύο μεγάλοι μαστόροι τοῦ ἀσημιοῦ, Ἀθῆναι 1972.
- Ζώρα Πόπης, Κατάλογος κινητῆς ἐκθέσεως ἐλληνικῆς λαϊκῆς τέχνης, [Ἀθῆναι] 1977.
- Gasparin Madame, *Journal d'un voyage au Levant*, τ.1 Grèce, Paris 1848.
- Gennep Arnold V. *Manuel de Folklore Français Contemporain*, τ. I₂, Paris 1946.
- Gennep Arnold V., *Les rites de passage*, Switzerland 1969².
- Goar Jacobus, *Euchologium sive Rituale Graecorum*, Graz 1960.
- Goldmann Emil, Γαμήλια ἔθιμα. Μικρ. Β.Δ. Φόρη, Κοζάνη 1958.
- Guilland R., *Les noces plurales a Byzance*, *BYZANTINOSLAVICA* 9 (1947-48), σ. 9-30.
- Hadjimichali Angélique, *L'art populaire grec*, Athènes 1937.
- Ἡμελλου Στεφ. Δ., Λαογραφικὴ ἀποστολὴ εἰς τὰς νήσους Σίκκινον καὶ Φολέγανδρον, *ΕΛΛ* 18-19 (1965-66), σ. 299-308.
- Ἡρειώτου Π.Ν., Ὁ χορὸς τῆς Λαμπρῆς ἰδίᾳ ἐν τῇ ἐν Αἰγί-νη Παλαιᾷ Χώρα, *Λαογρ.* 8 (1921), σ. 67-108.
- Heinz-Mohr Gerd, *Lexikon der Symbole*, 1976⁴.
- Ἰατροίδου Κλ., Ἡθῆ καὶ ἔθιμα ἐν Ἀνατολῇ. Ἡ μνηστεία ἐν Βουρδουρίῳ ἄλλοτε καὶ νῦν, *Βεν.* 3 (1905 - 1906), σ. 72-82, 163-171, 202-211.

Ίμβριώτη Ρόζας, Ἡ γυναίκα στό Βυζάντιο [Ἀθήνα 1923].

Καβούκη Μαρίας, Ζαγοριανός γάμος. (Ἀνατ. ἐκ τῆς ἐπιτάκτου ἐκδόσεως τῶν Θεσσαλικῶν Χρονικῶν), Ἀθήναι 1966.

Καλλινίκου Κωνστ. Ν., Ὁ χριστιανικός ναός καί τά τελοῦμενα ἐν αὐτῷ, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1921.

Καλοκύρη Κωνστ. Δ., Ἡ θεοτόκος εἰς τήν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1972.

Καμπασακαλῆ Δημ. Ι., Ἱστορία τῆς Μπάλτζας (Μελισσοχώρι Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1974.

Καμπούρογλου Δ. Γρ., Ἀθηναϊκά. Γάμος ἐπί Τουρκοκρατίας, Ἔσθια 13-14 (1882), σ. 579-583, 592-598.

Καμπούρογλου Δ. Γρ., Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία. Περίοδος πρώτη. 1458-1687, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1890, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1896.

Καραμάνου Κυρ. Μ., Κύπρος, Ἀθήναι 1954.

Καραπατάκη Κωστ., Γάμος τοῦ παλιοῦ καιροῦ (Λαογραφικό τῆς περιοχῆς Γρεβενῶν), Ἀθήνα 1960.

Κατοίπη Φιλ. Ι., Τά στέφανα τοῦ γάμου (Ἱστορικά καί λαογραφικά τῆς νῆσος Σαντορίνης), Ἀθήνα 1959.

Κατοίπη Φιλ. Ι., Βυζαντινά κατάλοιπα στή Σαντορίνη, εἰς Μιχαήλ Ἀντ. Δανέζη, Σαντορίνη, Ἀθήναι 1971, σ. 251-257.

Καψάλη Γερασ. Δ., Λαογραφικά ἐκ Βέρμπιανης, Λαογραφία 4 (1912-13), σ. 403-413.

Κεφαλληνιάδη Νίκου, Ἡ παλιά γυναικεία φορεσιά τῶν Κυκλάδων (Μιά συμβολή στήν πληρέστερη ἔρευνά της), Κιμωλ. 8 (1978), σ. 98-156.

Κλεομβρότου Ἰακώβου Γ., Μητροπολίτου Μυτιλήνης, Mytilena Sacra. τ. Α', Ἱερά Μονή Ὑψηλοῦ, Θεσσαλονίκη 1974, τ. Β', Ναοί - Κειμήλια, Θεσσαλονίκη

κη 1974, τ.Γ', Ναοί - Κειμήλια, Θεσσαλονίκη
1976.

Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Παιδαγωγός Β' κεφ. 8: "Εἰ μύροις
καί στεφάνοις χρηστέον" (ΒΕΠ. 7, σ.158-165,
Migne PG 8, στ. 465-489).

Κλουκίνα Γιάν., Λαογραφικά τῆς Ἡλείας, Πύργος Ἡλείας
1964.

Köchling Josef, De coronarum apud antiquos vi atque usu,
RGVV 2, Giessen 1914.

Κολαξιδέλη Στρατῆ Π., Θρύλος καί ἱστορία τῆς Ἀγιάσου τῆς
νήσου Λέσβου, τεύχη Α'- Δ', Μυτιλήνη 1947-50.

Κονδυλάκη Ι.Δ., Γαμήλια ἔθιμα τῶν περί τήν Ἀμισόν τῆς
Μ. Ἀσίας οἰκούντων Ἑλλήνων, ΔΙΕΕ 1 (1883 -
84), σ. 526-530.

Κόντογλου Φωτίου, Βίβλιος καλουμένη "Ἐκφρασις. Ἡγουν ἰ-
στόρησις τῆς Παντίμου Ὁρθοδόξου Ἀγιογρα-
φίας τῆς καί λειτουργικῆς καλουμένης (ἢ "Ἐκ-
φρασις τῆς Ὁρθοδόξου Εἰκονογραφίας), τ.Α'-
Β', Ἀθῆναι 1960.

Κοντομίχη Πανταζῆ, Ὁ Λευκαδίτικος γάμος, ΕΕΑΜ 1 (1971-72),
σ. 115-152.

Κορδάτου Γιάννη, Τό Πήλιο - λαογραφικά καί ἱστορικά, Ν.
Ἔστ. 9 (1931), σ. 7-12, 73-77, 135-39, 200-
204, 248-253, 304-309.

Κορομήλα Ἀνδρ. Δ., Τό Βογατσικόν (ἱστορία - λαογραφία),
Θεσσαλονίκη 1972.

Κορρέ Κατερίνας Γ. Ἡ ἀνθρώπινη κεφαλή θέμα ἀποτρεπτικό
στή νεοελληνική λαϊκή τέχνη, Ἀθῆναι 1978.

Κουγέα Σ.Β., Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικά
εἰδήσεις, Λαογρ. 4 (1912-13), σ. 236-270.

Κουκουλέ Φαίδωνος, Συμβολή εἰς τό περί γάμου παρά τοῖς
Βυζαντινοῖς κεφάλαιον, ΕΕΒΣ 2 (1925), σ.3-41,
3 (1926), σ. 3-27.

Κουκουλέ Φαίδωνος, Βυζαντινῶν Βίος καί Πολιτισμός, τ.Δ',

έν Ἀθήναις 1951 (Collection de l'Institut
Français d'Athènes)

- Κουκουλέ Φαίδωνος, Συμβολή εἰς τήν Κρητικὴν Λαογραφίαν
ἐπὶ Βενετοκρατίας, ΕΕΚΣ 3(1940), σ. 1-101.
- Κουτσιλιέρη Ἀναργ. Ι. Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης, Λαογρ. 19
(1960-61), σ. 159-182.
- Κράλη Στρ. Ἡ Ἀγία Παρασκευὴ Λέσβου, Μυτιλήνη 1963.
- Kraus F.X., Realencyclopädie der christlichen Alterthümer,
τ. 1-2, Freiburg 1882-1886.
- Κρητικίδου Ε.Ι. Σαμιακά ἔθιμα ὑπὸ —, έν Ἐρμουπόλει, τύ-
ποις Ρενιέρη Πρίντεζη, 1875.
- Κριεζῆ Γ.Δ., Ἱστορία τῆς νήσου Ὑδρας πρὸς τῆς (Ἑλλη-
νικῆς) ἐπαναστάσεως, έν Πάτραις 1860.
- Κρουστάλλη Κώστα, Ἀπαντα (ἐπιμ. Κ. Πορφύρη). Ἐκδ. Αὐλός,
[Ἀθήνας χ.χ.]
- Κυριακίδου - Νέστορος Ἀλκης, Τά ὕφαντά τῆς Μακεδονίας
καί τῆς Θράκης, Ἀθήνα 1965.
- Κυριακίδου Στίλπ., Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὡς λαογράφος,
Λαογρ. 11 (1934-37), σ. 634-641.
- Κυριακίδου Στίλπ., Τά σύμβολα έν τῇ Ἑλληνικῇ Λαογραφίᾳ,
Λαογρ. 12(1938), σ. 38-46.
- Κυριακίδου Στίλπ., Τό δυσσοῖωνον τοῦ ἀριθμοῦ 13. Γέρας Α.
Κεραμοπούλλου, Ἀθήναι 1953, σ. 551-566.
- Κυριακίδου Στίλπ., Ὁ ἑλληνικός λαός καί τά λουλούδια,
ΕΛΤ 1(1970), σ. 36-41.
- Κωνσταντινίδου Μ.Γ., Ἡ νῆσος Σκυρος. Ἱστορικόν δοκίμιον
ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡ-
μᾶς, έν Ἀθήναις 1901.
- Κωστάνη Θαν.Π., Ἡ Ἀνακού. Πρόλογος Μέλπωσ Μερλιέ, Ἀ-
θήνα 1963.
- Λαογραφική συλλογή τῆς κωμοπόλεως Λαβάρων γενομένη ὑπὸ
τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Λαβά-
ρων, Θρακ. 42 (1968), σ. 110-123.

-Λαμπαδαρίδου Νικ., Μαρμαρονησιώτικη έθιμογραφία. "Ηθη-έθιμα-παραδόσεις του βίου των κατοίκων των νησιών του Μαρμαρά (τ. έκκλησιαστική έπαρχία Προικονησίου Μ. Ασίας). Μικρ. Χρ. 14 (1970), σ. 273-370.

Λαμπιθιανάνκι-Παπαδάκη Εύαγγελίας, 'Ο σεβντάς του ντεληκανή. Τό προξενειό, ό άρραβώνας και ό γάμος σ' ένα χωριό της Κρήτης, 'Ηράκλειον 1972.

Λαμπρίδου 'Ιω., 'Ηπειρωτικά μελετήματα. Τεϋχος έβδομον. Πωγωνιακά, έν 'Αθήναις 1889.

Λάμπρου Σ.Π., Λεύκωμα Βυζαντινών Αύτοκρατόρων, έν 'Αθήναις 1930.

Λεκατοά Παναγή, 'Η καταγωγή των θεσμών, των έθίμων και των δοξασιών. Κεφάλαια της κοινωνικής ιστορίας των 'Ελλήνων και των άλλων λαών, 'Αθήνα 1951.

Λιουδάκη Μαρίας, 'Ο γάμος στην Κρήτη τώρα και παλιά, ΕΚΚΣ 3(1940), σ. 327-411.

Λουκά Γ., Φιλολογικαί επισκέψεις των έν τῷ βίῳ των νεωτέρων Κυπρίων μνημείων των αρχαίων υπό-, τ.Α', έν 'Αθήναις 1874.

Λουκάτου Δημ. Σ., "Αμπελος, άρθρο στην ΗΘΕ, τ.2 ('Αθήναις 1963), στ. 392-93.

Λουκάτου Δημ. Σ., 'Ο γάμος του Σιόρ-Μέμου, 'Ηώς 5(1962), φ. 58-60, σ. 95-99.

Λουκάτου Δημ. Σ., Σύγχρονα Λαογραφικά (Folklorica Contemporanea), 'Αθήναις 1963.

Λουκάτου Δημ. Σ., Είσαγωγή στην 'Ελληνική Λαογραφία, 'Αθήνα 1977.

Mader J.J., De coronis nuptiarum praesertim sacris et profanis libellus, Helmestadi 1662.

Μακρῆ Λεων. Κ., "Ηθη-έθιμα και παραδόσεις της 'Αθαμανίας 1900-1925, Τρίκαλα 1956.

- Μακρυγιαννοπούλου Μαριάνθης, 'Ο άρραβών καί ὁ γάμος. "Πέρ-
 γαμος" 1929, σ. 247-255.
- Μάνου Παν. Ε., 'Ο γάμος στήν Προσωπιάνη, Μακεδ. 5 (1961-
 63), σ. 291-304.
- Μαριδάκη Γ., Τό άστικόν δίκαιον έν ταῖς Νεαραῖς τῶν Βυ-
 ζαντινῶν Αύτοκρατόρων, 'Αθήναι 1922.
- Martigny M. L' Abbé, Dictionnaire des antiquités chretien-
 nes, Paris 1877.
- Mason Neale John, A History of the Holy Eastern Church,
 Part I, General Introduction London 1850.
- Mason Anita - Packer Diane, An Illustrated Dictionary of
 Jewellery, Berkshire 1973.
- Μαυροπούλου 'Αθανασίας, Λαογραφικά (Διδυμοτείχου), Θρακ.
 27(1959), σ. 261-270.
- Μέγα Γ.Α., Βιβλίον ὠμοπλατοσκοπίας έν κώδικος τῆς 'Ε-
 θνικῆς Βιβλιοθήκης 'Αθηνῶν, Λαογρ. 9(1926),
 σ.3-51.
- Μέγα Γ.Α., Ζητήματα 'Ελληνικῆς Λαογραφίας, τεῦχ.1(1939),
 τεῦχ. 2(1941-2), τεῦχ. 3(1942 - 43)
 ('Ανάτυπα έν τῆς 'Επετηρίδος τοῦ Λαογραφι-
 κοῦ 'Αρχείου).
- Μέγα Γ.Α., 'Ελληνικαί έορταί καί έθιμα τῆς λαϊκῆς λα-
 τρείας, 'Αθήναι 1976².
- Μελανοφρύδου Π.Η., 'Ιδιωματισμοί τῆς Ποντιακῆς διαλέκτου,
 Ποντ. 'Εστ. 13(1962), σ. 6598-6599, 6705 -
 6706, 6767-6768, 6904-6907.
- Μερακλή Μ.Γ., 'Ο Σύγχρονος 'Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός,
 'Αθήνα 1973.
- Μερακλή Μ.Γ., Σημειώσεις Λαογραφίας, τεῦχ. 1. 'Η Θεωρία
 τῆς Λαογραφίας, Τεῦχ. 4, Κατάταξη Λαογραφι-
 κῆς "Υλης. Ι. Κοινωνική Συγκρότηση, 'Ιωάν-
 νινα 1976.
- Μηλιώρη Νικ. Ε., Λαογραφικά Βουρλών, Μικρ. Χρ. 3 (1940),
 σ. 356-367.

- Μηλιώρη Νικ. Ε., Τά Βουρλά τῆς Μ. Ἀσίας. Β' Μέρος Λαο-
γραφικά, Ἀθήναι 1965.
- Μιχαηλίδου - Νουάρου Μ., Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου, τ.
Α', Ἀθήναι 1932, τ. Β', Ἀθήναι 1934.
- Μιχαηλίδου - Νουάρου Μ., Γιά νά γνωρίσουμε τή Λωδεκάνησο.
Μελέτη ἱστορική, ἀρχαιολογική, τοπογραφική,
οἰκονομική, τουριστική, λαογραφική, Ἀθήνα
1945.
- Μιχαηλίδου - Νουάρου Μ., Λεξικόν τῆς Καρπαθιακῆς διαλέ-
κτου, Ἀθήναι 1972.
- Μίλας Νικοδήμου, (ὀρθοδόξου ἐπισκόπου Ζάρας τῆς Δαλμα-
τίας). Τό ἐκκλησιαστικόν δίκαιον τῆς ὀρθοδό-
ξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐν τοῦ γερμανι-
κοῦ εἰς τήν ἑλληνικήν μεταγλωττισθέν ὑπό
Δρος Μελετίου Ἀποστολοπούλου πρωτοσυγκέλ-
λου καί ἐφημερίου τῆς ἐν Βιέννη ἑλληνικῆς
ἐκκλησίας τῆς Ἀγ. Τριάδος, ἐν Ἀθήναις 1906.
- Μιράσγεζη Μαρίας Δ., Ἐρευνα στή δημοτική μας ποίηση. Α'.
Ὁ γάμος, Ἀθήνα 1965.
- Μπενέκου Πετρ., Λαογραφικά Χουλιάρδων, Ἠπ. Ἔστ. 20
(1971), σ. 189-199, 390-404.
- Μπόγνα Εὐαγγ. Ἀθ., Ἡ παλιὰ Μηχανιώνα. Ἱστορικά, γλωσ-
σικά καί λαογραφικά στοιχεῖα (ἔκδοσις συλ-
λόγου Μηχανιωτῶν "Ἡ Μηχανιώνα"), Ἀθήναι
1964.
- Μπόγνα Εὐαγγ. Ἀθ., Τά γλωσσικά ἰδιώματα τῆς Ἠπείρου
(Βορείου Κεντρικῆς καί Νοτίου) (ἔκδ. Ἐται-
ρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν), Ἰωάννινα 1966.
- Μπρατσιώτου Π.Ι., Ἀμπελος, ἄρθρο στή ΜΕΕ, τ.4, σ. 341.
- Μπρατσιώτου Π.Ι., Ἀμπελος, ἄρθρο στήν ΗΘΕ, τ.2 στ.391.
- Nicholay Nicholas Dauphinois, Lord of Arfeuile, Naviga-
tions, Peregrinations and Voyages made into
Turkey, 1551.

Νικολαΐδη 'Αναν., 'Ο γάμος στόν Πόντο (στήν περιφέρεια Τορούλ), Ποντ. 'Εστ. 8(1957), σ. 4225-4227, 4226-4269, 4374-4376, 4434-4436, 4551-4554, 4615-4617.

Nilsson Martin P., 'Ιστορία τῆς 'Αρχαίας 'Ελληνικῆς Θρησκείας, μτφρ. Αίκατερίνης Παπαθωμοπούλου, 'Αθήναι χ.χ. (ἀπό τῆ β' ἐκδ. 1949).

Nilsson Martin P., 'Ελληνική Λαϊκή Θρησκεία, μτφρ. Γ.Θ. Κακριδῆ, 'Αθήνα 1966 ('Η βιβλιοθήκη τοῦ Φιλολόγου, ἀρ. 8).

Νίτσου Νικολ., Μονογραφία περί τῆς ἐν 'Ηπειρῷ κώμης τοῦ Τσαμαντᾶ, ἐν 'Αθήναις 1926.

Εύστρου Ν., "Ἡθῆ καί ἔθιμα τοῦ γάμου εἰς 'Αρναίαν Χαλκιδικῆς, ΜΖ 71(1972), σ. 19-21.

Οἰκονομίδου Δ.Β., 'Ο Διόνυσος καί ἡ ἄμπελος ἐν Νάξῳ κατὰ τὰς ἀρχαίας καί νεωτέρας παραδόσεις.(Extrait des Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier), 'Αθήναι 1953.

Οἰκονομίδου Δημοσθ.Η., Γαμήλια ἔθιμα, 'Αρχ.Ποντ.1(1928), σ. 121-180.

Οἰκονόμου Αἰκ. Κ., 'Ηπειρωτικά ἔθιμα. 'Ο γάμος εἰς τὴν Βήσσανην καί τὰ ἄλλα χωρία τοῦ Πωγωνίου, 'Αθήναι 1950.

'Ορλάνδου Α., Νέον ἀνάγλυφον τῆς ἀναλήψεως τοῦ 'Αλεξάνδρου, ΕΕΦΣΠΑ 5 (1954-55), σ. 281-289.

Osieczkowska C., La mosaïque de la porte royale à Sainte Sophie de Constantinople et la litanie de tous les Saints, BYZANTION 9(1934), σ.41-83.

Θύσταμανωλάκη-Δανδουλάκη 'Ελένης, Ούσταγιαννάκη-Ταταχάκη Εἰρήνης, Λαογραφικά 'Αρχανῶν Κρήτης, 'Αρχάναι 1969.

- Παναγιωτάκη 'Αρ., Ε. 'Η ζωή τοῦ χωριοῦ μου. Τά Ρούστικα.
('Ηθη-ἔθιμα-ἑορταί-πανηγύρια-ἱστορία), 'Αθή-
ναι 1972.
- Παπα Κατίνας Γ., Γαμήλια ἔθιμα τῆς Β. 'Ηπείρου, 'Ηπ. 'Εστ. 5
(1956), σ. 350-355, 453-457.
- Παπαγεράκη Ι. Π., 'Εθιμα καί τραγούδια τοῦ γάμου "Βάβδου",
Χρ. Χαλκ. 1 (1961), σ. 76-97.
- Παπαδάκη 'Ελευθερίας, 'Ηθη καί ἔθιμα τοῦ γάμου εἰς τὴν
περιοχὴν Γρεβενῶν, ΜΖ 68 (1972), σ. 16-17.
- Παπαδάκη 'Εμμ., Μορφαί τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης
τοῦ 15ου καί 16ου αἰ. κατὰ τὰς γραμματεία-
κὰς πηγὰς, 'Αθήναι 1976.
- Παπαδημητράκη Κων. Θεμ., 'Ιστορία-Λαογραφία Μέσα Διδύμας
Χίου, Χίος 1971.
- Παπαδημητρίου Νατάσσας, 'Η τεχνικὴ τοῦ σμάλτου, 'Αθήναι
1971-72.
- Παπαδοπετράκη Γρηγ., 'Ιστορία τῶν Σφακίων, ἦτοι μέρος τῆς
Κρητικῆς ἱστορίας διηρημένη εἰς δύο βιβλία
κυρίως, ἐν 'Αθήναις 1888.
- Παπαδοπούλου 'Αντ., Γαμήλια ἔθιμα εἰς τό Χαρτοκόπι τῆς Μα-
τζούκας, 'Αργ. Ποντ. 19 (1954), σ. 242-248.
- Παπαδοπούλου 'Ελλης Μ., Μερικὲς συνήθειες τοῦ Κυπριώτικου
γάμου. 'Ελληνίς 15 (1935), σ. 11-12.
- Παπαθανασίου Ε., Λαογραφικὰ στοιχεῖα παρμένα ἀπὸ τῆ ζωὴ
τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ Χανδρᾶ, ΑΘΛΓΘ 18
(1953), σ. 259-288.
- Παπαϊωάννου 'Ιωαν., 'Ιστορικά, 'Αρχ. Εὐβ. Μελ. 1 (1935), σ.
106-137.
- Παπαμιχαήλ 'Αννας, Χρῆσις τῶν μετάλλων, εἰς μαγικάς, δει-
σιδαίμονας καί ἄλλας ἐνεργείας εἰς τὸν κοι-
νωνικόν βίον τοῦ λαοῦ. Μέρος Α', ΕΛΑ 15-16
(1962-63), σ. 62-91. Μέρος Β', ΕΛΑ 17 (1964)
σ. 53-114.

- Παπαμιχαήλ Έπ. Γ., 'Ο γάμος 'ς τά Βούρβουρα τῆς Κυ-
νουρίας, Λαογρ. 2 (1910), σ. 399-404.
- Παπαναούμ Δημ., Λαογραφικά Σιατίστης (Μακεδονική Βιβλιο-
θήκη. Δημοσιεύματα τῆς 'Εταιρείας Μακεδони-
κῶν Σπουδῶν, ἀρ. 27), Θεσσαλονίκη 1968.
- Παπανικολάου Δημ., Τά κατά τόν γάμον ἔθιμα ἐν τῇ κωμοπό-
λει Βυσόκια τῶν Καλαβρύτων, ΔΙΕΕ 1(1883-84),
σ. 122-133.
- Παπανικολάου Φώτη, 'Ο γάμος στή Δυτική Μακεδονία, Λαογρ.
19 (1960-61), σ. 183-221.
- Παπαρρηγοπούλου Πάνου, Λαογραφικά Καλαβρύτων, Ἀθήνα 1970.
- Παπαστεργίου Εὐάγγ., Λαογραφικά ἀπό τόν Αὐγερινό, Μακεδ.
2 (1953), σ. 385-394.
- Παπαχαραλάμπους Γ.Χ., Κυπριακά ἤθη καί ἔθιμα, ἐν Λευκω-
σία Κύπρου 1965 (Δημοσεύματα 'Εταιρείας
Κυπριακῶν Σπουδῶν, ἀρ. 3).
- Παπαχριστοδούλου Χ.Ι., Δημοτικά τραγούδια τῆς Ρόδου, Λα-
ογρ. 19 (1960-61), σ. 96-158.
- Παρασκευαΐδη Χρίστου, Ἡ παλαιά Ἀγ. Παρασκευή. Ἱστορικά
γενεαλογικά καί λαογραφικά ἀνάλεκτα, ἐν Μυ-
τιλήνῃ (1936).
- Παρασκευοπούλου Χ.Δ., Σύμμεικτα λαογραφικά ἐξ Ἀψάλου Ἐ-
δέσσης, ΑΘΛΓΘ 1 (1934-35), σ. 38-56.
- Πασχάλη Δημ. Ἀνδριακόν γλωσσάριον ἢ λέξεις καί φράσεις
ἐκ τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῆς κοινῆς ἐν
Ἀνδρῶν λαλιᾶς, ἐν Ἀθήναις 1933.
- Πατσέλη Νικ. Β., Τό Δελβινάκιον τῆς Ἠπείρου (Συμβολή εἰς
τὴν ἱστορίαν τῆς ἠρωϊκῆς κωμοπόλεως), Ἀθη-
ναί 1948.
- Πατσέλη Νικ. Β., Λαογραφικά Δελβινακίου, Ἠπ. Ἔστ. 20
(1971), σ. 65-74, 208-221, 366-379, 933-944.
- "Περγάμος 1300 π.Χ.-1922" (Σύγγραμμα ἱστορικόν-ἀρχαιολο-
γικόν-λαογραφικόν), ἔκδ. "Κοινότητος Περγά-
μου", Μυτιλήνῃ 1929.

Πέρδικα Νίκης, Σκύρος, τ.Α', 'Αθήναι 1940, τ. Β', 'Αθήναι 1943.

Πετροπούλου Γ., 'Ιστορία καὶ εἰσηγήσεις Ρωμαϊκοῦ δικαίου ὡς εἰσαγωγή εἰς τὸ ἰσχύον ἐν Ἑλλάδι ἀστικὸν δίκαιον καὶ εἰς τὸν ἀστικὸν κώδικα, 'Αθήναι 1944.

Πολίτου Ν.Γ., Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, τ.Α', ἐν Ἀθήναις 1920, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1921 καὶ 1975², τ.Γ', ἐν Ἀθήναις 1931.

Πολίτου Ν.Γ., Τὰ Δημῶδη νεοελληνικὰ ἄσματα περὶ τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, Λαογρ. 4 (1912-13), σ. 185-235.

Πολίτου Ν.Γ., Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἀθήναι 1958⁴.

Ράλλη Γ. - Ποτλῆ Μ., Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἀγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἀγίων Πατέρων ἐκδοθέν ὑπὸ —, τ. Α-ΣΤ' ἐν Ἀθήναις 1852 - 1859.

Ramberti Benedetto, Libri tre delle cose de Turchi. Nel primo si descrive il viaggio da Venezia a Constantinopoli con gli nomi de luoghi antichi e moderni. Nel secondo la Porta cioè la corte del Sultan Soleymano, Signor de Turchi. Nel terzo il modo del reggere il stato e imperio suo. In Venezia 1539.

Rodd Rennell, The Customs and Lore of Modern Greece, London 1892,

Ross Ludwig, Erinnerung und Mittheilungen aus Griechenland von —. Mit einem Vorwort von Otto Jahn, Berlin 1863.

Ρωμαίου Κ., Ἡ κληματόβεργα στὰ στέφανα τοῦ γάμου, Περ. 33(1961), σ. 24-25.

Saint-Sauveur Andre Grasset, Voyage historique, litteraire, pittoresque dans les îles et possessions ci-devant venitiennes du Lévand. Savoir: Corfou, Paxo, Bucintro, Parga, Prevesa, Vonizza, Saint-Maure Thiaqui, Céphalonie, Zante, Strophades, Cérigo et Cérigotte. Contenant la description de chacune de ces îles et possessions, l'histoire et les monumens anciens, le gouvernement, les forces navales et terrestres que les Vénitiens y entretenoient, la religion, les moeurs, les usages, les productions locales l'industrie, la navigation, le commerce un aperçu sur celui des Etats maritimes de Venise et de l'Albanie, relativement aux intérêts de la France. Accompagné d'un Atlas de trente planches, composé de la Carte générale, des mouillages, de rues, des costumes et momunens anciens et des médailles et inscriptions grecques et romaines. Par André-Grasset Saint-Sauveur jeune, ancien Consul de France, résident a Corfou, Zante, Saint-Maure etc. depuis 1781 jusques en l'an 6 de la république française, τ. 1-3 (A Paris, an VIII)

Σακελλαρίου 'Αθ. Α., Τά Κυπριακά, ἤτοι γεωγραφία, ἱστορία καί γλῶσσα τῆς νήσου Κύπρου ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον ὑπό-, τ. Α', ἐν Αθήναις 1868.

Σαλβάνου Γερασ., Γαμήλια ἔθιμα Ἀργυράδων Λευκίμης, Δαογρ. 10 (1929-32), σ. 514-543.

Σαμαρᾶ Τάκη, Τραγούδια τοῦ γάμου στή Δυτική Μακεδονία, ΜΖ 136 (1977), σ. 44-45.

Samter Ernst, Familienfeste der Griechen und Römer, Berlin 1901.

- Σαραντιῆ Ἑλπινίκης, Μακεδονικά ἔθιμα. Ὁ ἀρραβῶν καὶ ὄγαμος στήν Ἑδεσσα, Ἑλληνίς 6 (1926), σ. 65-67, 89-91.
- Σβορώνου Ι.Ν., Ἡ σκίλλα, ὁ σχινοκέφαλος Περικλῆς καὶ ἡ στέγη τοῦ Ὠδείου αὐτοῦ, Λαογρ. 7 (1923), σ. 137-176.
- Schiller Gertrud, Ikonographie der christlichen Kunst, Band 3, 1971.
- Σεφερλιῆ Παν., Τὰ ἑκατόλλογα τῆς Ἀγάπης, Λαογρ. 2 (1910), σ. 451-453.
- Σιαμpanοπούλου Κ., Αἰανή, Θεσσαλονίκη 1974.
- Σιμοπούλου Κυριάκου, Βέναι Ταξιῶτες στήν Ἑλλάδα, τ. Α' 333 π.Χ.-1700, Ἀθήνα 1972², τ. Β' 1700-1800, Ἀθήνα 1973, τ. Γ' 1 1800-1810, Ἀθήνα 1975, τ. Γ' 2 1810-1820, Ἀθήνα 1975.
- Σιταρᾶ Ἀποστ., Ἡ Μάδυτος. Πόλις τῆς Θρακικῆς Χερσονήσου ἐπί τοῦ Ἑλλησπόντου. Ἐπιμελεῖα Μιχ. Χρ. Κατζάκη, Ἀθήναι 1971.
- Σκανδαλίδη Μιχ., Ἡ Χάλκη τῆς Δωδεκανήσου (Κοινωνιογραφία-Ἡθογραφία), Ἀθήναι 1965.
- Σκαφιδᾶ Βασ. Κυρ., Ἱστορία Μετσόβου, Ἠπ. Ἐστ. 13 (1964) σ. 19-26, 112-117, 204-211, 313-320.
- Σμυρνάκη Γερασ., Ὁ γάμος εἰς τήν Πάτμον, Δωδ. Ἐπ. 1 (1947), σ. 155-158, 236-239, 311-313.
- Sonnini Charles-Nicolas-Sigisbert de Monancourt, Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Lois XVI et avec autorisation de la cour ottomane, τ. 1-2. (A Paris 1801).
- Σπανοῦ Δημ., Ψαριανή Λαογραφία, Ἀθήναι 1962.
- Σπυριδάκη Γ.Κ., Οἱ ἀμφιθαλεῖς εἰς τόν βίον τοῦ λαοῦ, ΑΘΛΓΘ 13 (1946-47), σ. 193-208.
- Σπυριδάκη Γ.Κ., Τά κατά τήν γέννησιν, τήν βάπτισιν καὶ τόν γάμον ἔθιμα τῶν βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν, ΕΛΛ 7 (1952) σ. 102-147.

- Σπυριδάκη Γ.Κ., 'Ιδιωτικός βίος τῶν Βυζαντινῶν. Β) Κοινωνικός βίος γ) Γάμος, ἄρθρο στή ΜΕΕ, τ. 10, σ. 209.
- Σπυριδάκη Γ.Κ., 'Ο δεικέφαλος ἀετός. Ἰδίᾳ ὡς σύμβολον ἢ ὡς θέμα κοσμήσεως κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων περίοδον, ΕΕΒΣ 39-40 (Δειμῶν. Τιμητικὴ προσφορά τῷ καθηγητῇ Ν. Τωμαδάκη) (1972-73), σ. 162-174.
- Σπυρίδου Α. Ἔθιμα γάμου ἐν Μεγίστη (Καστελλορρίζω). Παρν. 2 (1878), σ. 882-886.
- Σταματιάδου Ἐπαμ., Σαμιακά. Ἦτοι Ἱστορία τῆς νήσου Σάμου ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς ὑπό-, τ. Ε', ἐν Σάμῳ, ἐκ τοῦ Ἡγεμονικοῦ Τυπογραφείου, 1891.
- Stephanopoli Dimo et Nicolò, Voyage en Grèce pendant les années V et VI (1797 et 1798). D'après deux missions dont l'une du Gouvernement français et l'autre du général en chef Buonaparte, rédigé par un des professeurs du Prytanée, avec figures, plans et vues levés sur les lieux (A Paris 1800).
- Στούπη Σπ., Πωγωνησιακά καὶ Βησσανιώτικα, τ. Α', ἐν Πάτραις 1962, τ. Β', Κέρκυρα 1964.
- Συλβίου, Κρητικοὶ γάμοι, ἄραβωνιάσματα, ἔθιμα, Ναυτ. Ἑλ. 8 (1936), σ. 3637-3638.
- Συλβίου, Λαογραφικὰ Σμύρνης, Μικρ. Χρ. 2 (1939) σ. 367-390.
- Σωτηρίου Γ.Α., Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τ. Α'. Χριστιανικὰ Κοιμητήρια. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, ἐν Ἀθήναις 1942.
- Ταρσοῦλη Ἀθηνᾶς, Δωδεκάνησα, τ. Α' Ἀθῆναι 1947, τ. Β' Ἀθῆναι 1948, τ. Γ' Ἀθῆναι 1950.

- Ταρσούλη Ἀθηνᾶς, Κύπρος, τ. Α΄ Ἀθήναι 1955, τ. Β΄ Ἀθήναι 1963.
- Ταρσούλη Ἀθηνᾶς, Λίγα ἀπὸ τὰ ἔθιμα καὶ τὰ τραγούδια τοῦ γάμου στὴ Χάλκη, Δωδ. Ἐπ. 1 (1947), σ. 148-149.
- Ταρσούλη Γεωργίας, Ὁ γάμος στὰ χωριά τῆς Πυλίας, Πελ. Πρωτ. 4 (1960), σ. 261-268.
- Ταρσούλη Γεωργίας, Μωραΐτικα τραγούδια, Ἀθήναι 1977².
- Tertulliani Q. Sept. Flor., Liber de Corona, Migne PL 2, σ. 93-122.
- Τόλη Δημ. Στ. Τὸ χωριὸ Καροπλέσι καὶ ἡ περιοχή Ἀγράφων. Ἱστορία-Λαογραφία, Θεσσαλονίκη 1969.
- Tournefort Pitton de Relation d'un voyage au Levant fait par ordre de Roy contenant l'histoire ancienne et moderne de plusieurs iles de l'Archipel, de Constantinople, des côtes de la Mer-Noire, de l'Arménie, de la Georgie, des frontières de Perse et de l'Asie-Mineure avec plans des villes considérables, le génie, les moeurs, le commerce at la religion de differens peuples qui habitent, eurichie de descriptions et de figures d'un grand nombre de plantes rares, de divers animaux et de plusieurs observateurs touchant l'histoire naturelle, τ. 1-2, Paris 1717.
- Treitingger Otto, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell. Vom oströmischen Stadts- und Reichsgedanken, Darmstadt 1969².
- Τρεμπέλα Π.Ν., Ἡ ἀκολουθία τῶν μνηστρων καὶ τοῦ γάμου, Θεολογία 18 (1940), σ. 101-196.
- Τσακνάκη Ἀθαν. Ἐπανομή. Ἱστορία-Λαογραφία, Χρ. Χαλκ. 17-18 (1969), σ. 5-209.

- Τσαλίκογλου Έμμ., Λαογραφικά τῶν Φλαβιανῶν (Ζιντζί-Ντε-
ρέ) Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, Μικρ. Χρ. 13
(1967), σ. 290-337.
- Τσαμίση Παντελῆ, Ἡ Καστοριά καί τὰ μνημεῖα τῆς, Ἀθήναι
1949.
- Τσιότρα Δημ., Λαογραφικά καί Ἱστορικά Παλαιοχώρας, Χρ.
Χαλκ. 7 (1964), σ. 3-112, 8 (1965), σ. 155-
223.
- Tweddell John, Remains of John Tweddell late fellow of
Trinity College, Cambridge, London 1816².
- Vogt Albert, Constantin Porphyrogenète. Le livre de Cérè-
monies, Commentaire, t. I, Paris 1967.
- Vretto-Papadopoulo Andrea, Memoria su di alcuni costumi
degli antichi Greci tuttora esistenti nell'
isola di Leucade nel mare Ionio di-, Napoli
1825².
- Wachsmuth Curt, Das alte Griechenland im neuen von-. Mit
einem Anhang über Sitten und Aberglauben der
Neugriechen bei Geburt Hochzeit und Tod,
Bonn 1864.
- Williams H.W., Travels in Haly, Greece and the Ionian
Islands. In a series of letters descriptive
of manners, scenery, and the fine arts. With
engravings from original drawings. Edinburg
1820.
- Υφαντιῆ Νικ.Θ., Ὁ Πωγωνήσιος γάμος, Ἀθήνα 1972.
- Φαρμακίδου Ξεν.Π., Κυπριακή Λαογραφία, ἐν Λεμεσῷ 1938.
- Φλωράκη Ἀλ.Ε., Τῆνος. Λαϊκός Πολιτισμός, Ἀθήναι 1971.
- Φουρίκη Π.Α., Γάμος καί γαμήλια σύμβολα παρά τοῖς Ἀλβα-
νοφῶνοις τῆς Σαλαμίνας, Λαογρ. 9 (1926-28),
σ. 507-563.

- Φραγκάκι Ευαγγελίας, 'Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης. 2) 'Η γυναικεία φορεσιά, 'Αθήνα 1960.
- Φωκίδου Λίτσας, 'Αρραβῶνες, γάμος καί "πιστροφή", ΜΖ 85 (1973), σ. 36-39.
- Χαβιαρᾶ Δημοσθ., Συμαϊκά, ΖΑ 1 (1891), σ. 211-265.
- Χαλιορῆ Ν., 'Υδρέϊκα Λαογραφικά (ἦτοι: "Ἡθῆ-ἔθιμα - Δεισιδαιμονίες-Προλήψεις στήν "Υδρα). Πειραιεύς 1931.
- Χασιακοῦ Γεωργ., 'Ιστορικά καί λαογραφικά τῆς Κουκουβίστας (Καλοσκοπῆς Φωκίδος), 'Αθήναι 1968.
- Χατζηδάκη Εὐγενίας, 'Εκκλησιαστικά κεντήματα τοῦ Μουσείου Μπενάκη, 'Αθήναι 1953.
- Χατζηδάκη Εὐγενίας, Χριστιανικές ἐπιγραφές Μικρᾶς 'Ασίας καί Πόντου, 'Αθήναι 1959 ('Ανάτυπον ἀπό τὰ Μικρ. Χρ. 8 (1959)).
- Χατζημιχάλη 'Αγγελικῆς, 'Ο ἀέτος εἰς τήν Λαϊκὴν Τέχνην, ἄρθρο στή ΜΕΕ τ.1, σ. 824-825.
- Χατζημιχάλη 'Αγγελικῆς, 'Αργυροχοῦᾶ-Χρυσοχοῦᾶ, ἄρθρο στή ΜΕΕ τ.10, σ.231-232.
- Χατζημιχάλη 'Αγγελικῆς, 'Ελληνική 'Αργυροχοῦῆ Τέχνη, Ν. 'Εστ. 14 (1933), σ. 11-15.
- Χατζημιχάλη 'Αγγελικῆς, 'Ελληνική Λαϊκὴ Τέχνη. Ρουιλούκι-Τρίκερι-'Ικαρία, 'Αθήνα 1931.
- Χατζηνικολάου "Αννας, Μετάλλινα μαγικά εἰκονίδια Κωνσταντίνου καί 'Ελένης, ΕΕΒΣ 23 (1953), σ. 508-518.
- Χριστοδοῦλου Μηνᾶ, Πατριδογραφία, Μικρ. Χρ. 4 (1948), σ.126-144.
- Χωλοπούλου Σάββα Β., Μονογραφικὴ 'Ιστορία Ζήλης ἢ Σύλατας, Ξεν. 2 (1905), σ. 284-288, 322-327, 342-344.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

- ΚΜΣ χφ. Καππ. 54α-β, 68α-β (Γ.Μαυροχαλυβίδα, 'Η 'Αξό,
'Αθήνα 1957)
- ΚΜΣ χφ. Καππ. 6,12 (Κων. 'Ανδρεάδη, Γκελβεριώτικες 'Α-
βαινήσεις, Κωνσταντινούπολη 1935)
- ΚΜΣ χφ. Καππ. 30,10 ('Αλεξ. Λεοντοπούλου, Τό "Ακσεραϊ,
'Αθήνα 1950)
- ΚΜΣ χφ. Καππ. 61,78 (Δημ. Φωστέρη, Τό Μεταλλείον Ταύρου,
'Αθήνα 1955)
- ΚΜΣ χφ. Καππ. 10,56 (Δημ. Φωστέρη, Οίκογενειακός βίος έν
'Αραβανίφ, 'Αθήνα 1953)
- ΚΜΣ χφ. 'Ανακού (Θαν.Κωστάκης)
- ΚΜΣ χφ. 'Αραβανί περιφέρειας Νίγδης Καππαδοκίας ('Ελένη
Γαζή)
- ΚΜΣ χφ. Γούρδουνος περιφέρειας Νίγδης Καππαδοκίας ('Ε-
λένη Καρατζά)
- ΚΜΣ χφ. Σαζάλτζα περιφέρειας Νίγδης Καππαδοκίας (Χρ.Σα-
μουηλίδης)
- ΚΜΣ χφ. Τελμησός περιφέρειας Νίγδης Καππαδοκίας (Σ. 'Α-
ναστασιάδης)
- ΚΜΣ χφ. Τελμησός περιφέρειας Νίγδης Καππαδοκίας ('Ιορδ.
Κεσίσογλου, Σ. 'Αναστασιάδης, Μαρία Λιουδάκη)
- ΚΜΣ χφ. Ντελμοσό (=Τελμησός) περιφέρειας Νίγδης Καππα-
δοκίας (Σ. 'Αναστασιάδης, Μαρία Λιουδάκη)
- ΚΜΣ χφ. Τελμησός περιφέρειας Νίγδης Καππαδοκίας ('Ιορδ.
Κεσίσογλου)
- ΚΜΣ χφ. Νεάπολη Καππαδοκίας ('Αλέξης 'Ιωακειμίδης)
- ΚΜΣ χφ. Σίλατα έπαρχίας Νεάπολης Καππαδοκίας ('Ιωάν.Με-
ταξόπουλος)
- ΚΜΣ χφ. Φλοϊτά έπαρχίας Νεάπολης Καππαδοκίας (Τζ.Σούλη)
- ΚΜΣ χφ. Φάρασα Καππαδοκίας (Δ.Λουκόπουλος)
- ΚΜΣ χφ. 'Αφσάρι Φαράσων Καππαδοκίας (Δ. Λουκόπουλος)

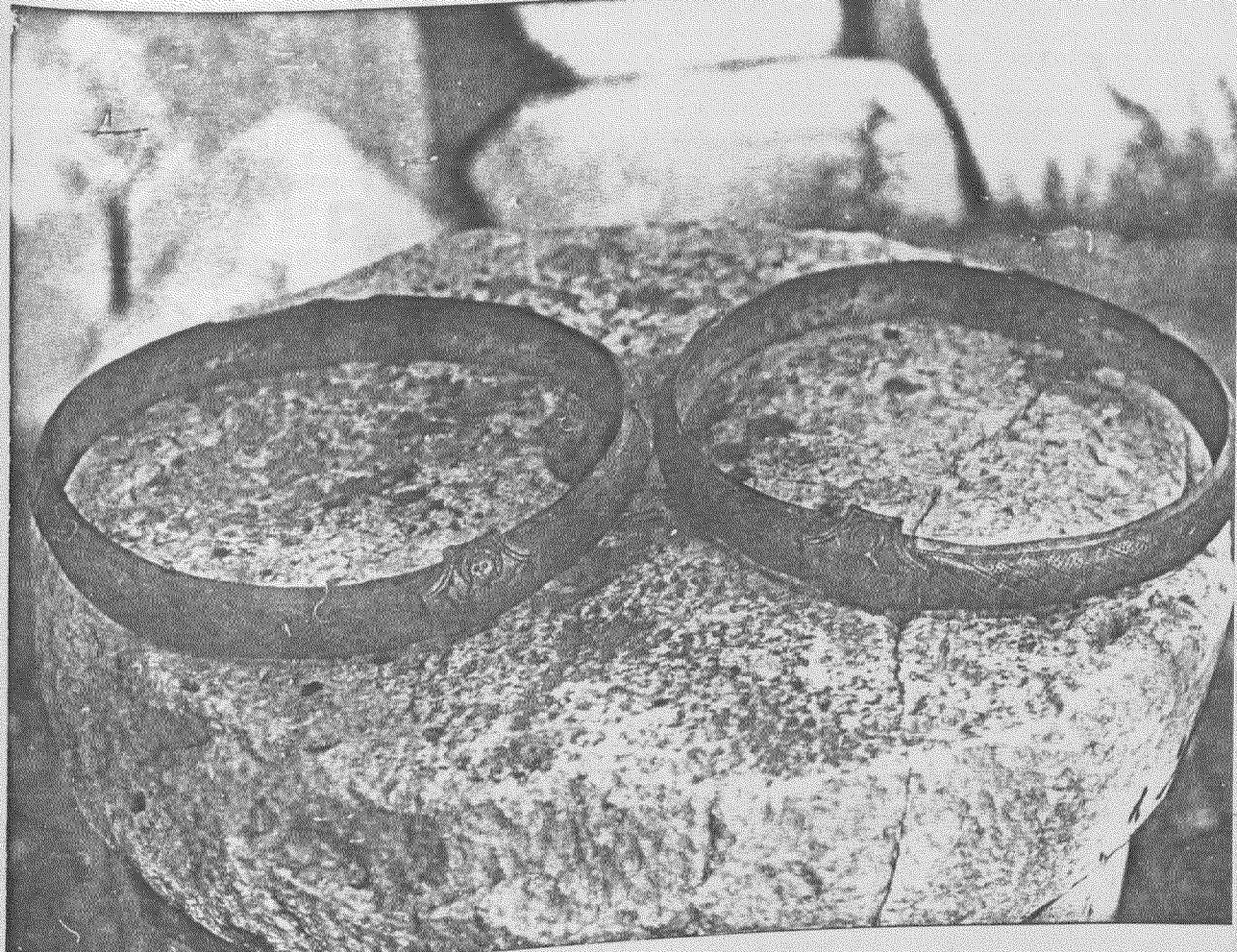
- ΚΜΣ ΧΦ. Ἄγιρνάς Καππαδοκίας (Τούλα Τομῆ, Σοφία Δουνδολίνου)
- ΚΜΣ ΧΦ. Ἄγιρνάς Καππαδοκίας (Σοφία Δουνδολίνου)
- ΚΜΣ ΧΦ. Γκέλβερι Καππαδοκίας (Ἐρμόλαος Ἀνδρεάδης)
- ΚΜΣ ΧΦ. Κέσι Καισάρειας Καππαδοκίας (Σοφία Δουνδολίνου)
- ΚΜΣ ΧΦ. Κενόταλα (=Κανόταλα) Καππαδοκίας (Ἐρμόλαος Ἀνδρεάδης)
- ΚΜΣ ΧΦ. Σαρμουσακλί Καππαδοκίας (Χρ. Σαμουηλίδης)
- ΚΜΣ ΧΦ. Τσελτέκ Καππαδοκίας (Ἐλένη Καρατζά)
- ΚΜΣ ΧΦ. Χαλβάδερε Καππαδοκίας (Ἐρμόλαος Ἀνδρεάδης)
- ΚΜΣ ΧΦ. Χ.Τιγρ. ποτ. 194,1 (Πέτρου Γεωργοπούλου, Τά ἔθιμα καί ἡ ἱστορία τοῦ Διαρμπεκίρ, Νέα Ἰωνία 1962)
- ΚΜΣ ΧΦ. Πισιδ. 51,1 (Παπα Ἰωακείμ Πεσματζόγλου, Ἡ Σπάρτη Πισιδίας ἀπό τῆς 15ης Ἰουλίου 1914 μέχρι τῆς ἡμέρας καθ' ἣν ἐξεδιώχθημεν ἐκ ταύτης - 1922)
- ΚΜΣ ΧΦ. Πισιδ. 51,1 (Ἄντων. Σαπουντσάκη, Ἡ Πισιδία καί ἡ Σπάρτη Πισιδίας, Ἀθήνα 1956)
- ΚΜΣ ΧΦ. Ούλουμπορλού Πισιδίας (Ἐλένη Γαζῆ)
- ΚΜΣ ΧΦ. Λυκαο. 362,2 (Κυρ. Ματένογλου, Πέρματα, Ἀθήνα 1970)
- ΚΜΣ ΧΦ. Γαλ. 285,2 (Ἀνδρονίκης Καρασούλη-Μαστορίδου, Ἡ Ζωή μου στήν "Αγκυρα. Τά δραματικά γεγονότα καί ἡ ἔξοδος μας)
- ΚΜΣ ΧΦ. Βιθ. 32,6 (Κων. Μακρῆ, Ἡ Κύζικος καί Ἀρτάκη ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ὑπό Κων.Σ. Μακρῆ, ἱατροῦ. Μετά προλόγου τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἄντ. Κεραμοπούλλου, Κωνσταντινούπολις 1901- Ἀθῆναι 1940)
- ΚΜΣ ΧΦ. Ποντ. γεν. 39,1 (Ἄναν. Νικολαΐδης, Ὁ γάμος καί τὰ ἔθιμά του στόν Πόντο, Πτολεμαΐδα 1956)
- ΚΜΣ ΧΦ. Ποντ. γεν. 329,8 (Προδρόμου Παπαδοπούλου, Πῶς ἔζησα τόν Πόντο, Νέα Σμύρνη 1966)

- ΚΜΣ ΧΦ. Ποντ. μεσογ. 151,14 (Δημ. Κανονίδη, Νοσταλγικές
 αναμνήσεις. Ένα νοερό ταξίδι στην Δζολόχαινα,
 Θεσσαλονίκη 1961)
- ΚΜΣ ΧΦ. Ποντ. μεσογ. 164,9 (Άναν. Νικολαΐδη, Περιγραφή
 τής Κορόνιξας, 1960)
- ΚΜΣ ΧΦ. Χούσιλη, περιφέρειας Άργυρουπόλεως μεσογ. Πόν-
 του (Χρ. Σαμουηλίδης)
- ΚΜΣ ΧΦ. Ποντ. παραλ. 51 (Ίωάν. Παπαδοπούλου, Σούρμενα-
 Όφεις-Ρίζαιο)
- ΚΜΣ ΧΦ. Ρίζας περιφέρειας Όφεις Ποντ. παραλ. (Τζ. Σούλη)
- ΚΜΣ ΧΦ. Ζαβρία περιφέρειας Τραπεζούντας (Έλένη Γαζή)
- ΚΜΣ ΧΦ. Κοτύωρα περιφέρειας Τραπεζούντας (Έλένη Γαζή)
- ΚΜΣ ΧΦ. Τρίπολη (Άλέξης Ίωακειμίδης)
- ΚΜΣ ΧΦ. Τρίπολη (Άλέξης Ίωακειμίδης-Ροζαλία Βενοπού-
 λου) Πότω, Πότω
- ΚΜΣ ΧΦ. Ίων. 107,19 (Ίωάν. Παπαχατζηδάκη, Ή Κάτω Πα-
 ναγιά, 1940)
- ΚΜΣ ΧΦ. Ίων. 289,14 (Βασ. Ήλιάδη, Νέα Φώκαια, Μυτιλή-
 νη 1965)
- ΚΜΣ ΧΦ. Γενιλιμάνι τμήματος Καραμπούρνων περιφέρειας Έ-
 ρυθραίας (Ζωή Κυριτσοπούλου)
- ΚΜΣ ΧΦ. Άϊβαλί (Ζωή Κυριτσοπούλου)
- ΚΜΣ ΧΦ. Άϊβαλί (Δέσποινα Μαζαράκη)
- ΚΜΣ ΧΦ. Θρ. 263,2 (Φανής Δήμου, Αναμνήσεις από τή Μά-
 δυτο)
- ΚΑ ΧΦ. 2392 Άβδηρα Εάνθης (Στέφ. Ήμελλος)
- ΚΑ ΧΦ. 2045 Καμαρωτό Σιντιικής Σερρών (Γρηγ. Μπίτσικας)
- ΚΑ ΧΦ. 2050 Χορτερό Σιντιικής Σερρών (Εύαγγελία Νικολά-
 ου)
- ΚΑ ΧΦ. 2738 Νυμφόπετρα Λαγκαδά (Βασιλική Θεοδωροπούλου)
- ΚΑ ΧΦ. 2442 Δαμασκηνέα Βοΐου Κοζάνης (Άλέξης Άδαμί-
 δης)
- ΚΑ ΧΦ. 2497 Δάφνη και Αύγερινός Βοΐου Κοζάνης (Κίμων Χα-
 ρίσης)

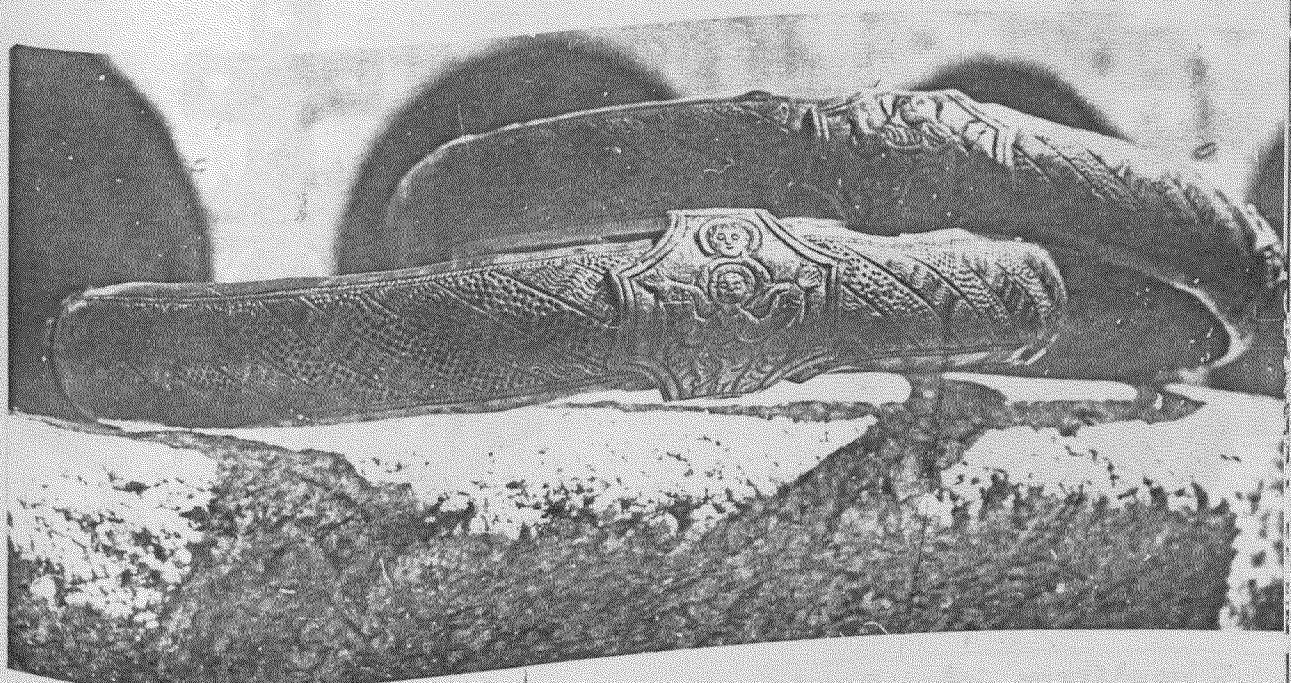
- ΚΛ χφ. 3358 Σισάνιο Βοΐου Κοζάνης ("Άγγελος Δευτεραΐ-
ος)
- ΚΛ χφ. 2011 Βογατσικό Καστοριάς (Καλλιόπη Βαϊνᾶ)
- ΚΛ χφ. 2394 "Άγιος "Αθανάσιος Πέλλας (Γ. Κ. Σπυ-
ριδάκης)
- ΚΛ χφ. 2077 Χρυσοβίτοα Μετσόβου "Ιωαννίνων ("Αθ.
Θρούγκας)
- ΚΛ χφ. 2739 "Άσσοσ Πρεβέξης (Γ. Κολιός)
- ΚΛ χφ. 2005 Βόνιτσα Αίτωλοακαρναρίας (Νικ. Μόσολας)
- ΚΛ χφ. 1971 Κρυόβρυση "Ελασσόνας (Π. Τσέλιος)
- ΚΛ χφ. 1977 Πύθιον "Ελασσόνας ("Ελισάβετ Παπαφιλίππου)
- ΚΛ χφ. 1979 Βερδικούσα "Ελασσόνας (Γ. Φάκας)
- ΚΛ χφ. 2443 "Ελασσόνα (Κων. Βραχνιάς)
- ΚΛ χφ. 1898 "Ερμιονίδα (Δήμητρα Μερεμέτη)
- ΚΛ χφ. 3060 Δημητσάνα (Σμαράγδα Καζασίδου)
- ΚΛ χφ. 2012 Πράσινο Γορτυνίας (Δ. Νικολόπουλος)
- ΚΛ χφ. 1470Η Μαντούδι (Μαρία "Ιωαννίδου)
- ΚΛ χφ. 1475 "Αγία "Αννα Εϋβοίας (Μαρία "Ιωαννίδου)
- ΚΛ χφ. 1459 "Απείρανθος Νάξου (Διαλεχτή Ζευγώλη)
- ΚΛ χφ. 2303 Φιλώτι Νάξου (Στέφ. "Ημελλος)
- ΚΛ χφ. 2342 Κωμιακή Νάξου (Στέφ. "Ημελλος)
- ΚΛ χφ. 2758 Κίμωλος (Γ.Κ. Σπυριδάκης)
- ΚΛ χφ. 1959 Σᾶντορίνη (Εμμ. Σορῶτος)
- ΚΛ χφ. 2075 Παλαιά Ψαρά Χίου (Δημ. Σπανός)
- ΚΛ χφ. 2456 "Άγιο Γάλας Χίου ("Αννα Παπαμιχαήλ)
- ΚΛ χφ. 1446 Σκουτάρος Λέσβου (Δημ. Σ. Λουκάτος)
- ΚΛ χφ. 2449 "Ικαρία (Γ.Κ. Σπυριδάκης)
- ΣΛΠΑ χφ. 706 "Αγία Βαρβάρα Μονοφατίου "Ηρακλείου Κρή-
της (Δημ. Μανωλακάκης)
- ΣΛΠΑ χφ. 1062 Κάκωδικο Σελίνου Χανίων Κρήτης (Γ. Λουπάσης)
- ΚΛ χφ. 2008 Καρυώτες Λευκάδας (Εϋστ. Γουρζής)
- ΚΛ χφ. 2044 Παξοί (Δημ. "Ανεμογιάννης)

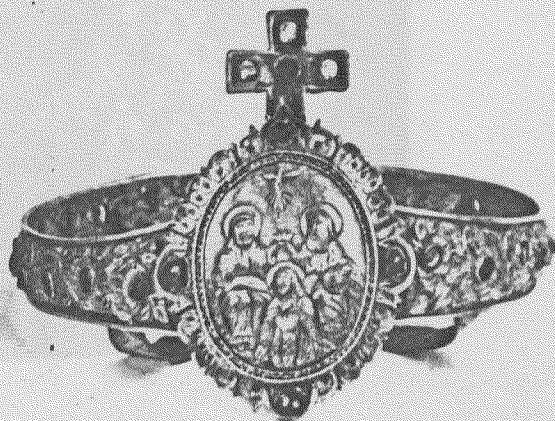
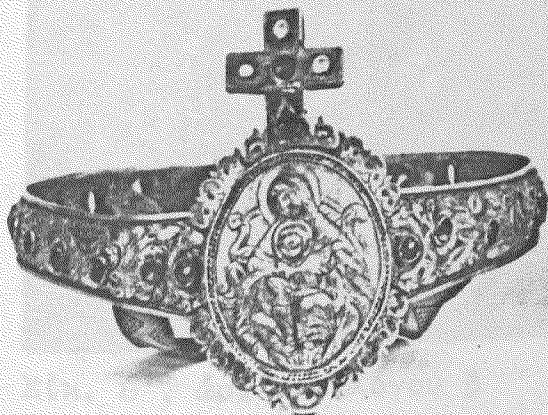
ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1 , αρ. καταλόγου 1

Εικ. 2 , αρ. καταλόγου 1

Εικ. 3 , άρ. καταλόγου 2

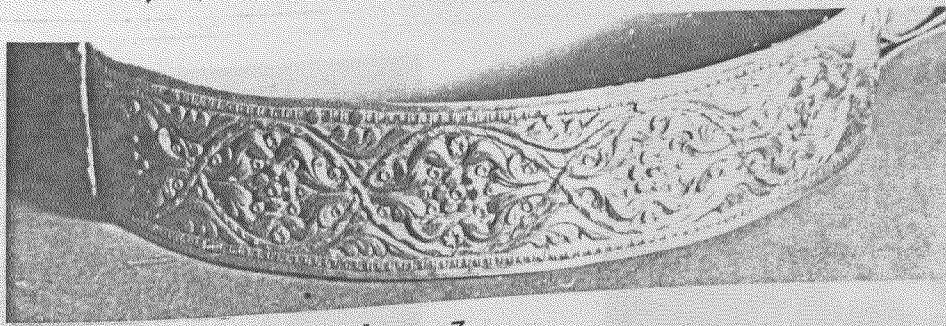
Εικ. 4 , άρ. καταλόγου 2

Εικ. 5 , άρ. καταλόγου 2

Εικ. 6 , ἀρ. καταλόγου 3

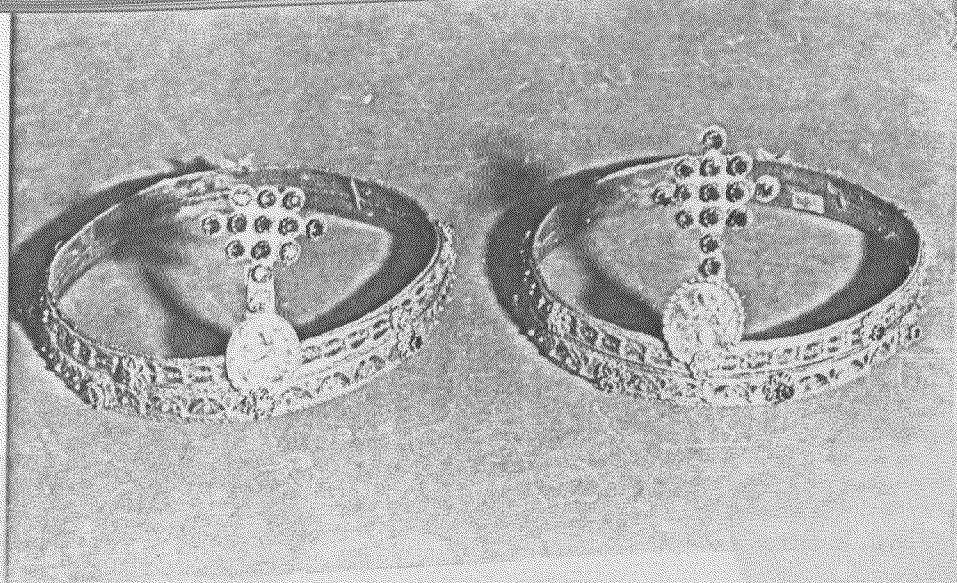
Εικ. 7 , ἀρ. καταλόγου 3

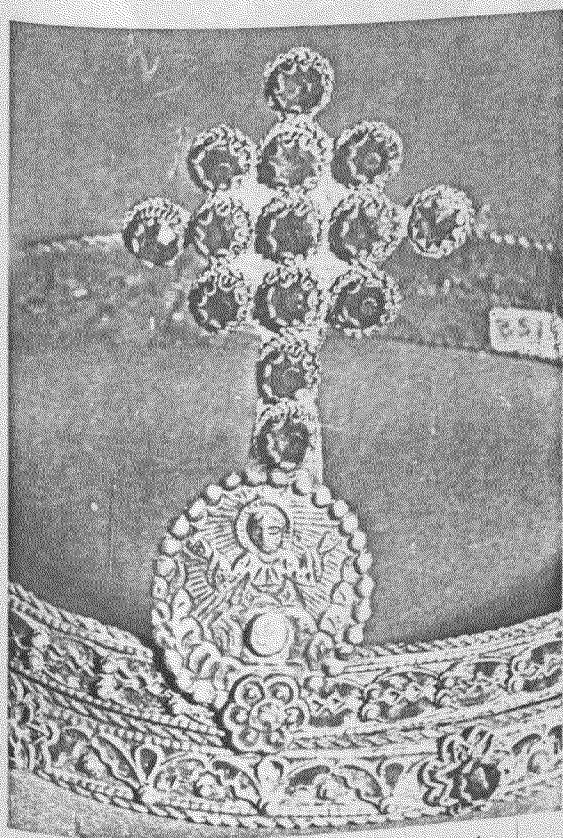
Εικ. 8 , ἀρ. καταλόγου 3

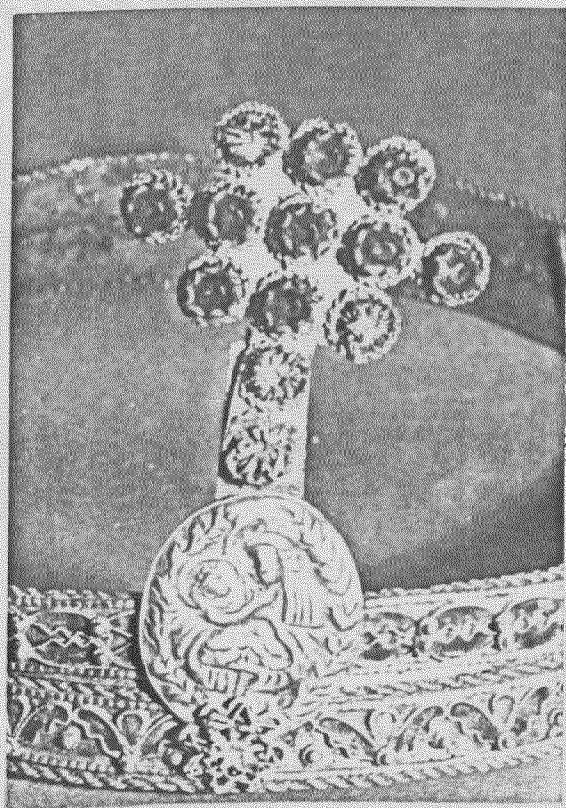
Εικ. 9 , ἀρ. καταλόγου 3

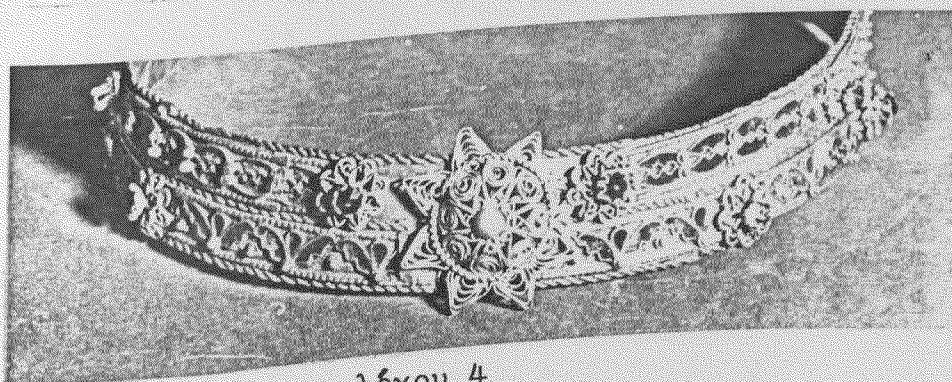
Εικ. 10 , άρ. καταλόγου 4

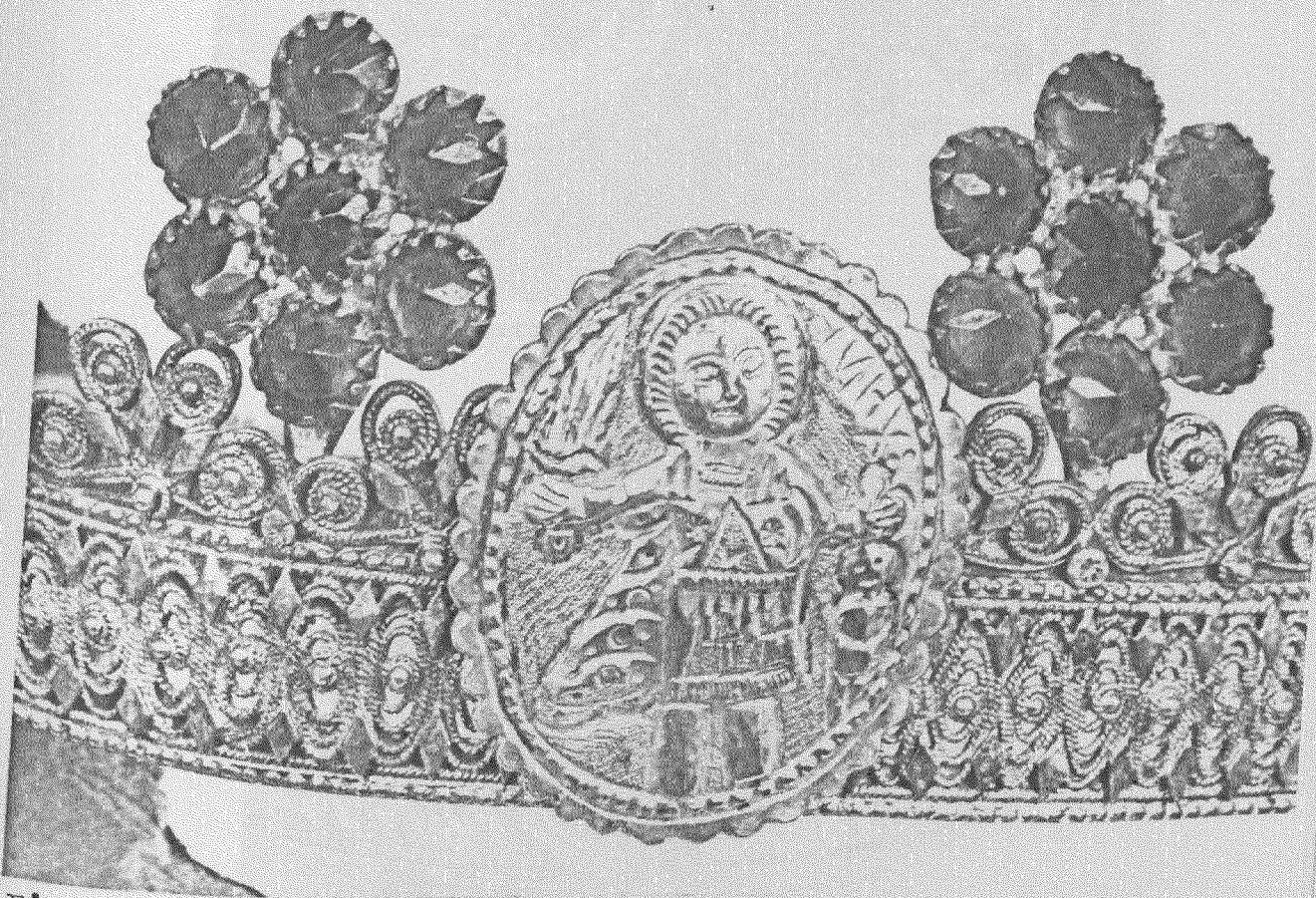
Εικ. 11 , άρ. καταλόγου 4

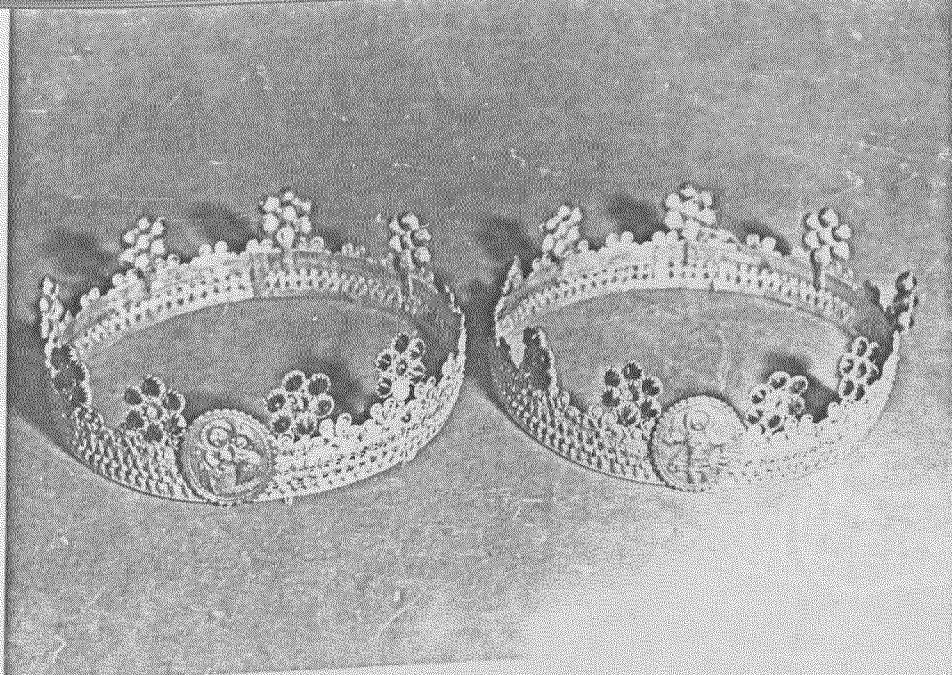
Εικ. 12 , άρ. καταλόγου 4

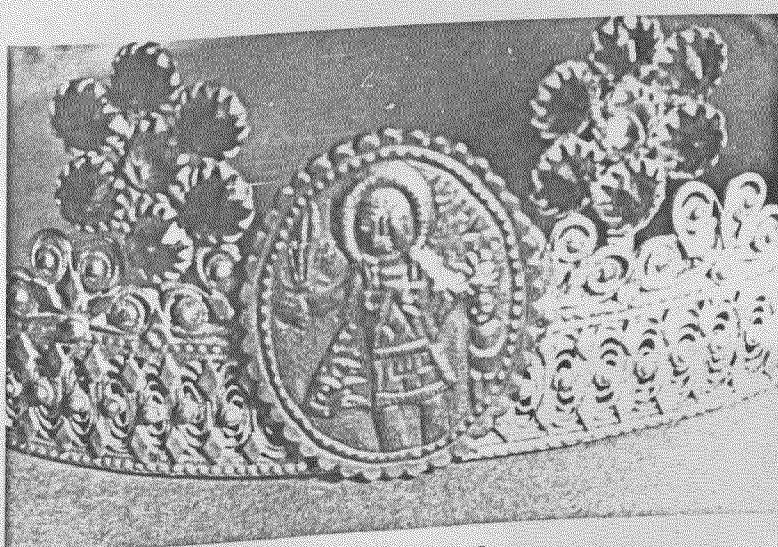
Εικ. 13 , άρ. καταλόγου 4

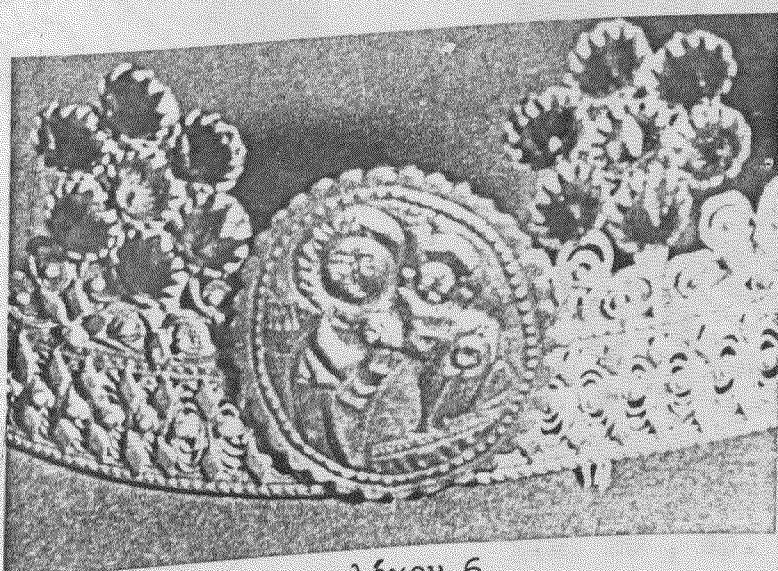
Εικ. Ι4 , αρ. καταλόγου 5

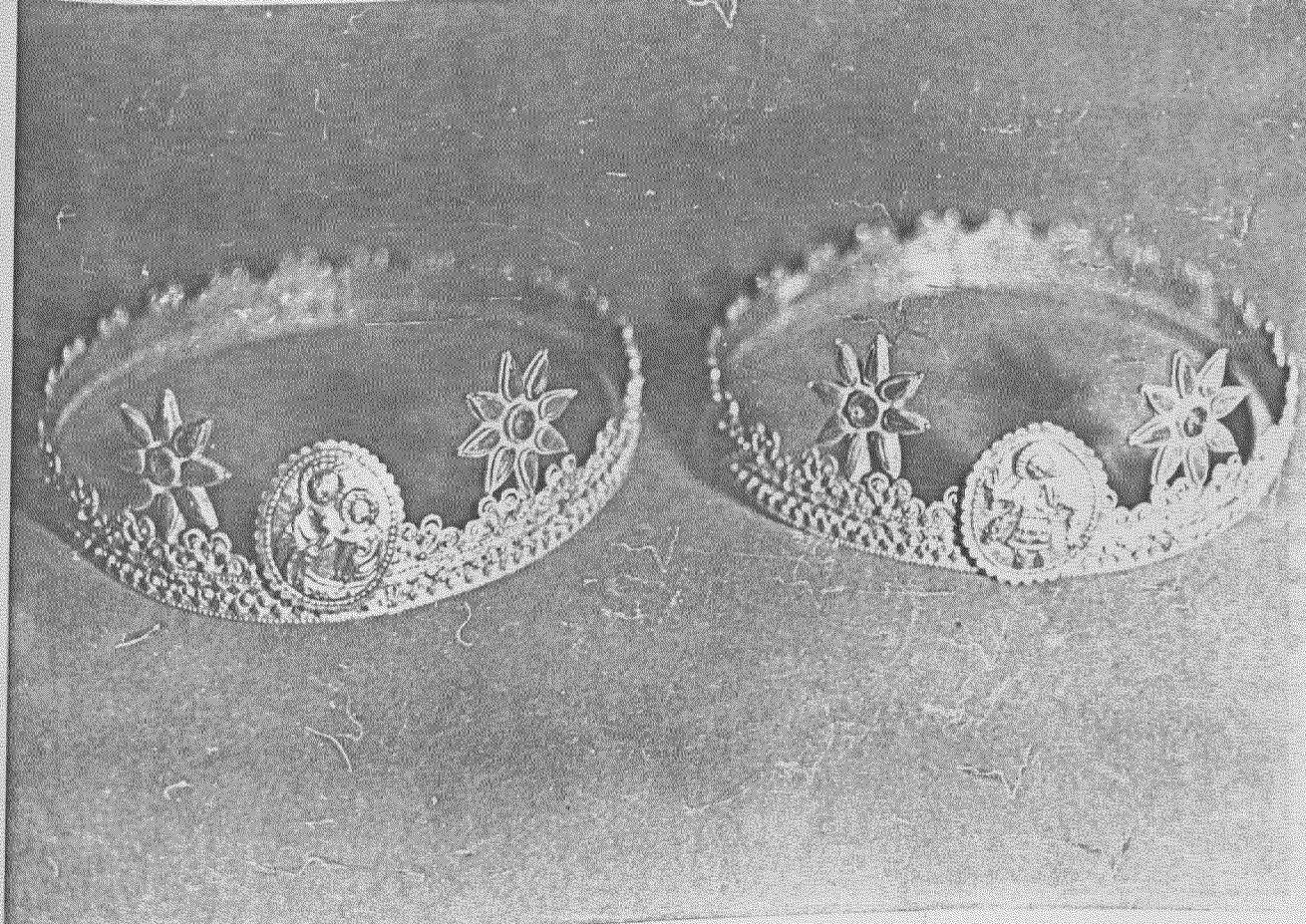
Εικ. 15 , αρ. καταλόγου 6

Εικ. 16 , αρ. καταλόγου 6

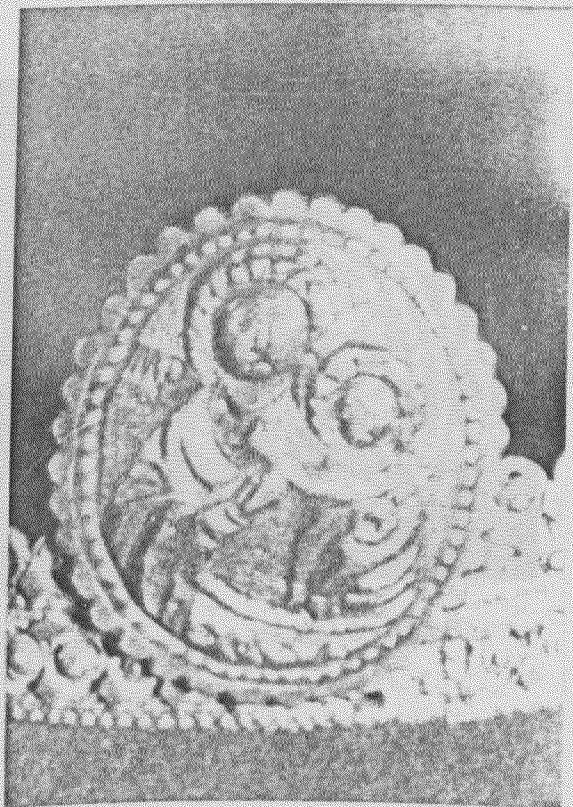
Εικ. 17 , αρ. καταλόγου 6

Εικ. 18 , άρ. καταλόγου 7

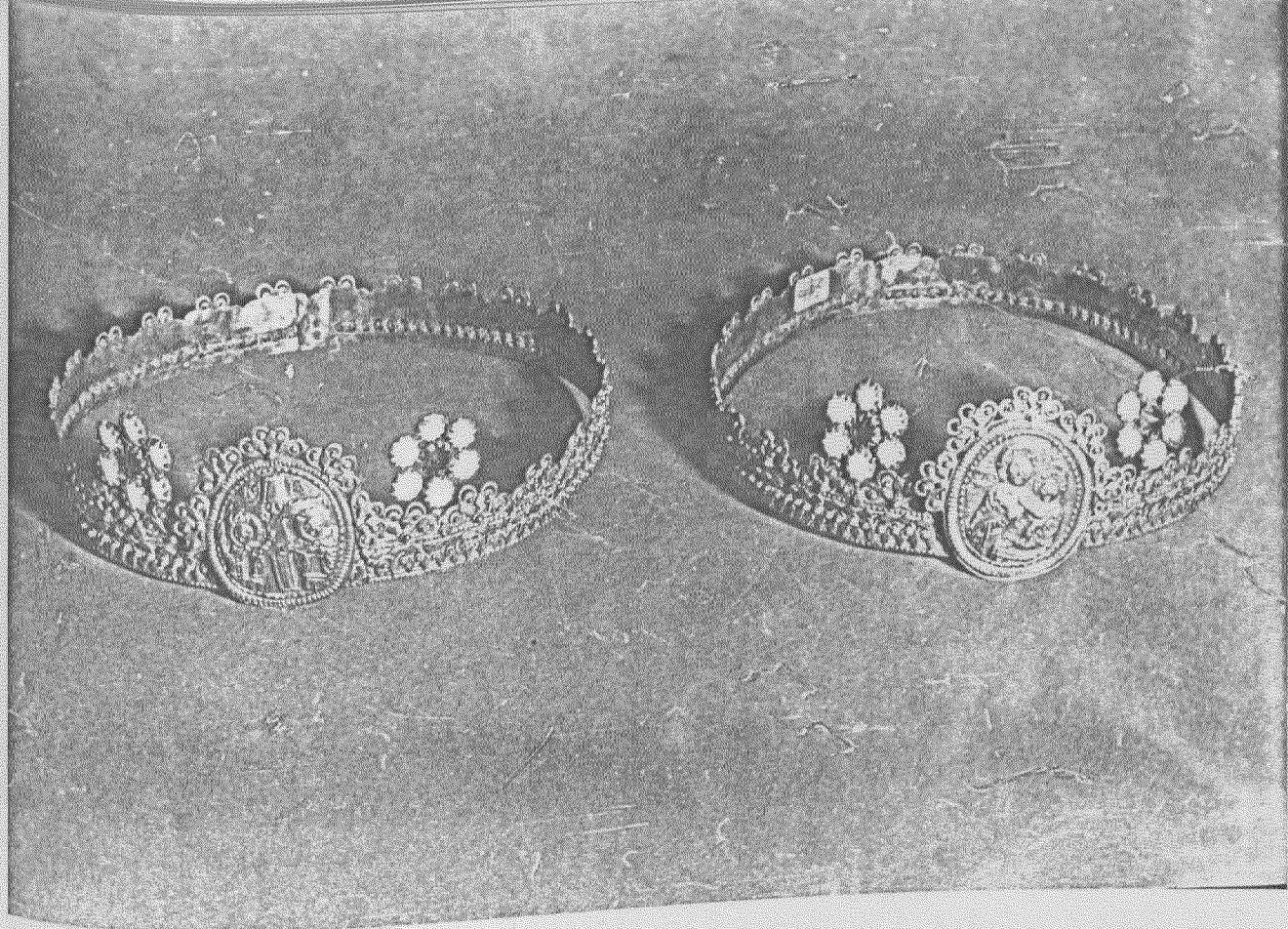

Εικ. 19 , άρ. καταλόγου 7

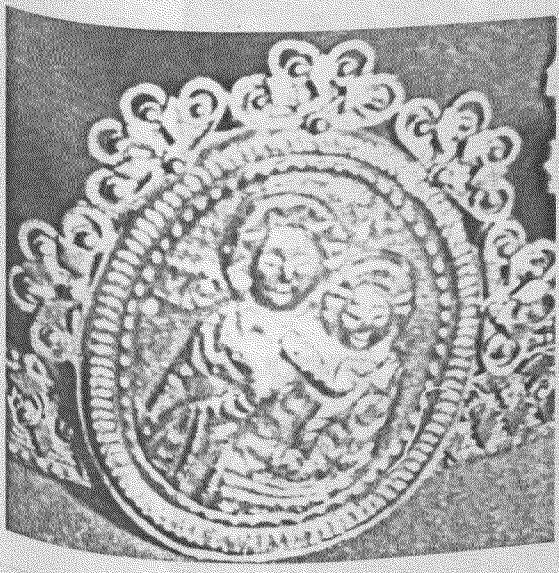

Εικ. 20 , άρ. καταλόγου 7

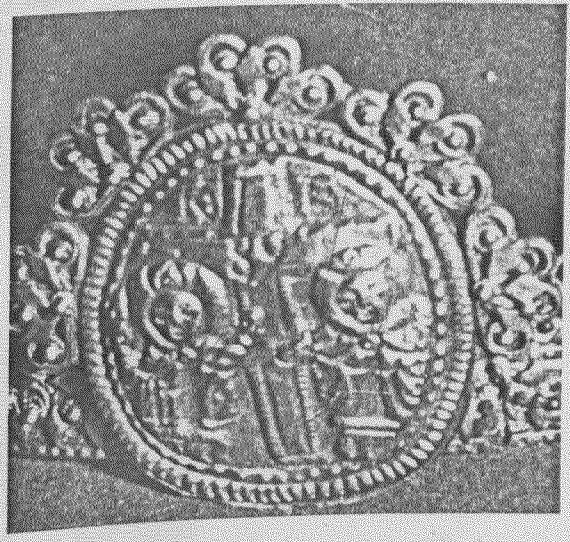

Εικ. 21 , άρ. καταλόγου 8

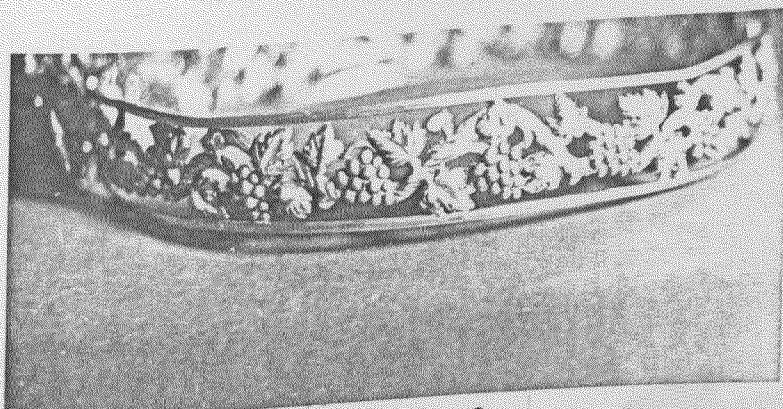
Εικ. 22 , άρ. καταλόγου 8

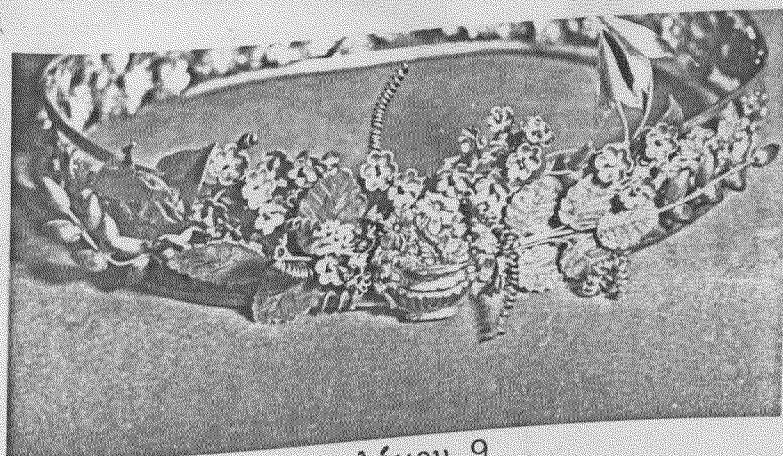
Εικ. 23 , άρ. καταλόγου 8

Εικ. 24 , άρ. καταλόγου 9

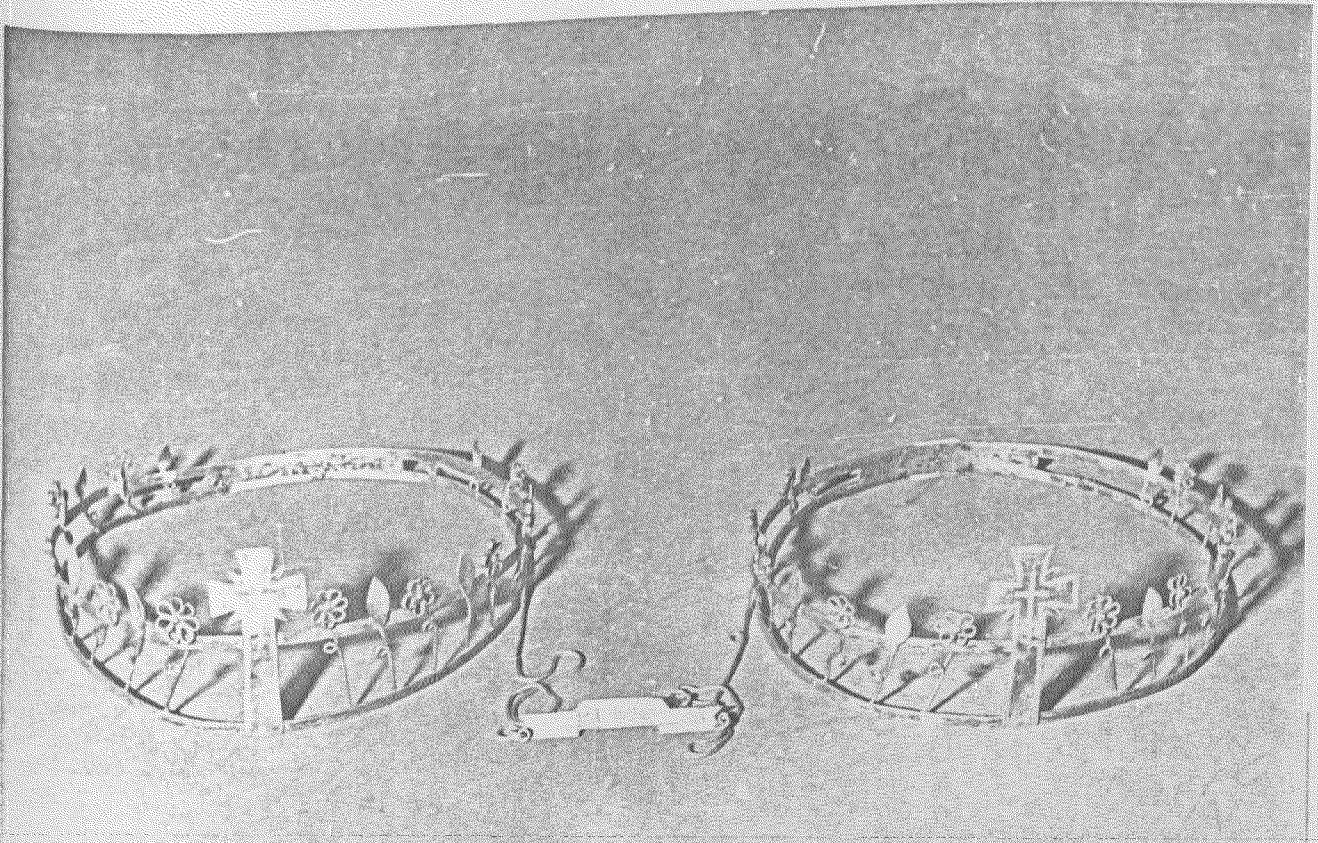
Εικ. 25 , άρ. καταλόγου 9

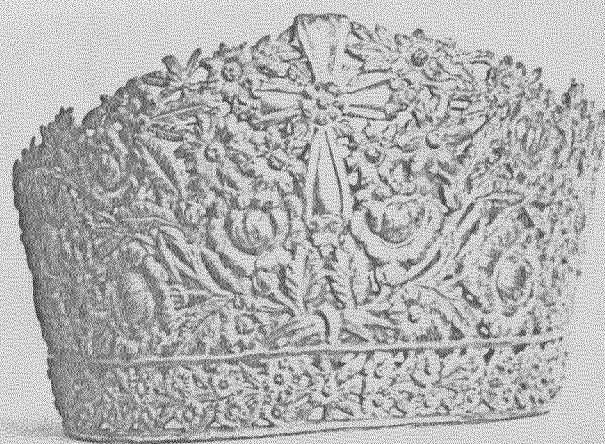
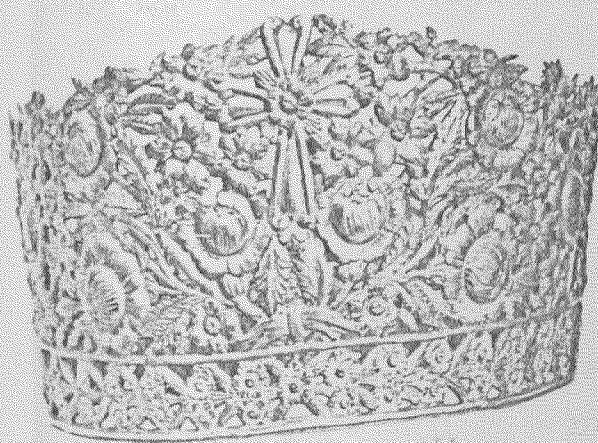
Εικ. 26 , άρ. καταλόγου 9

Εικ. 27 , άρ. καταλόγου 10

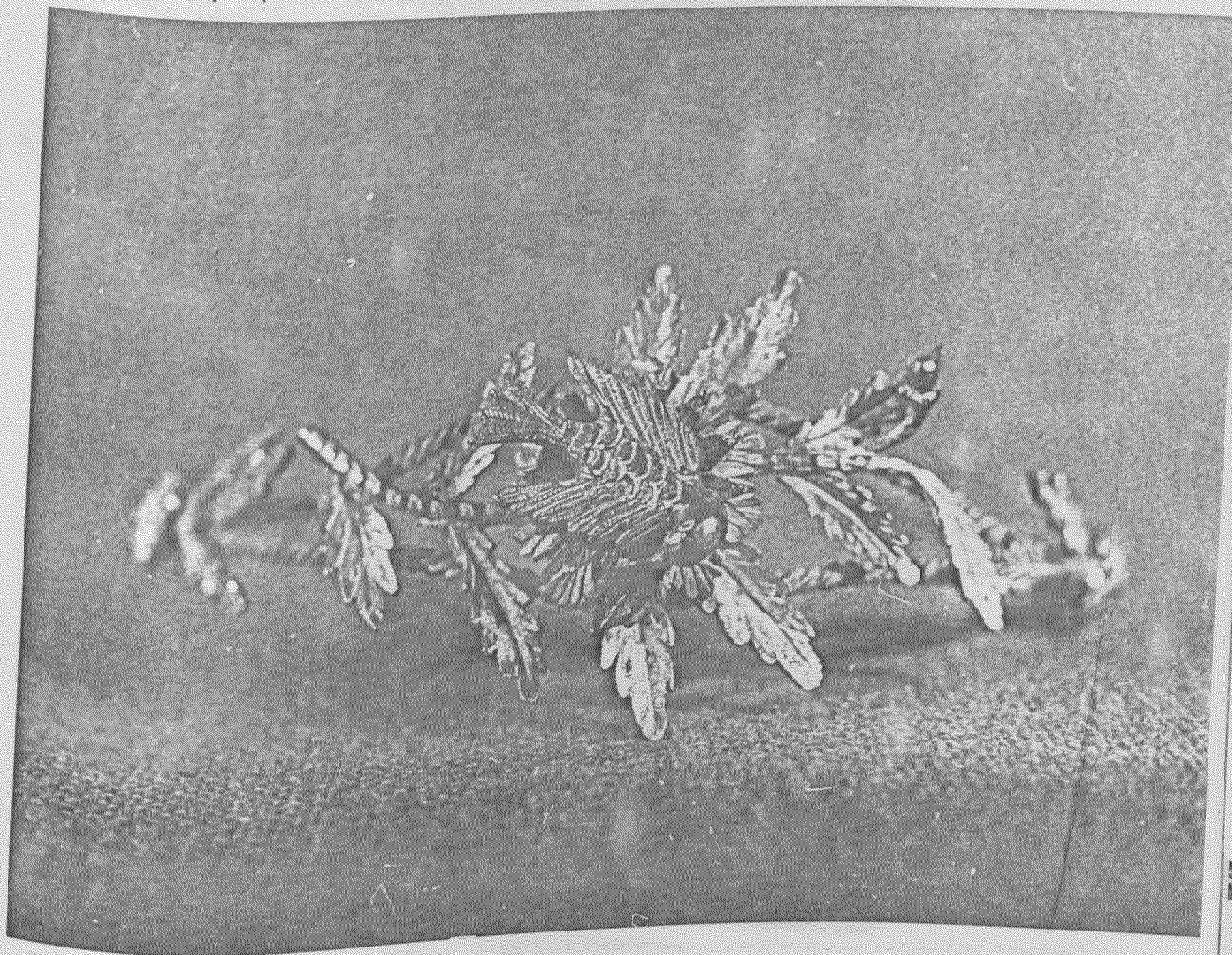

Εικ. 28 , άρ. καταλόγου ΙΙ

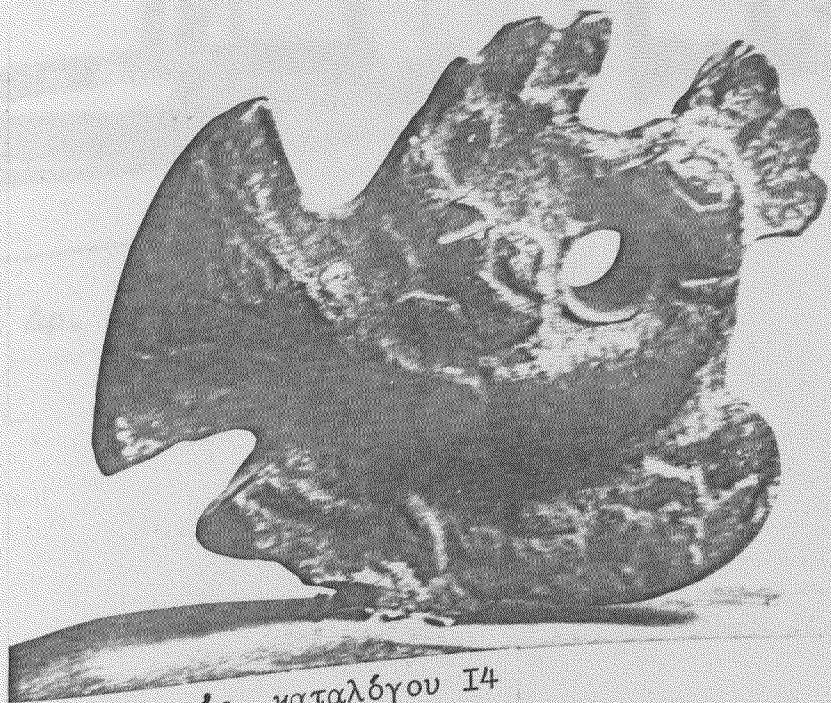
Εικ. 29 , αρ. καταλόγου Ι2

Εικ. 30 , άρ. καταλόγου 13

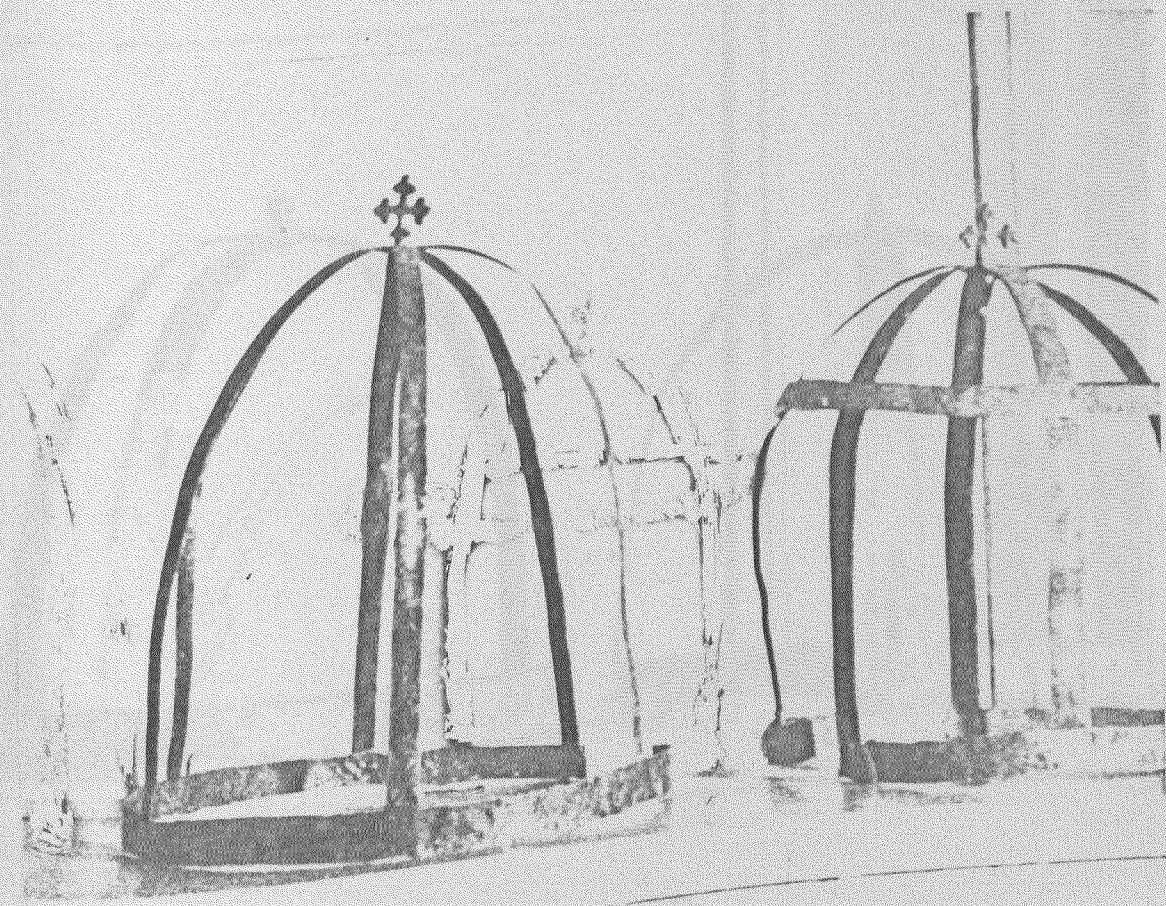

Εικ. 31 , αρ. καταλόγου Ι4

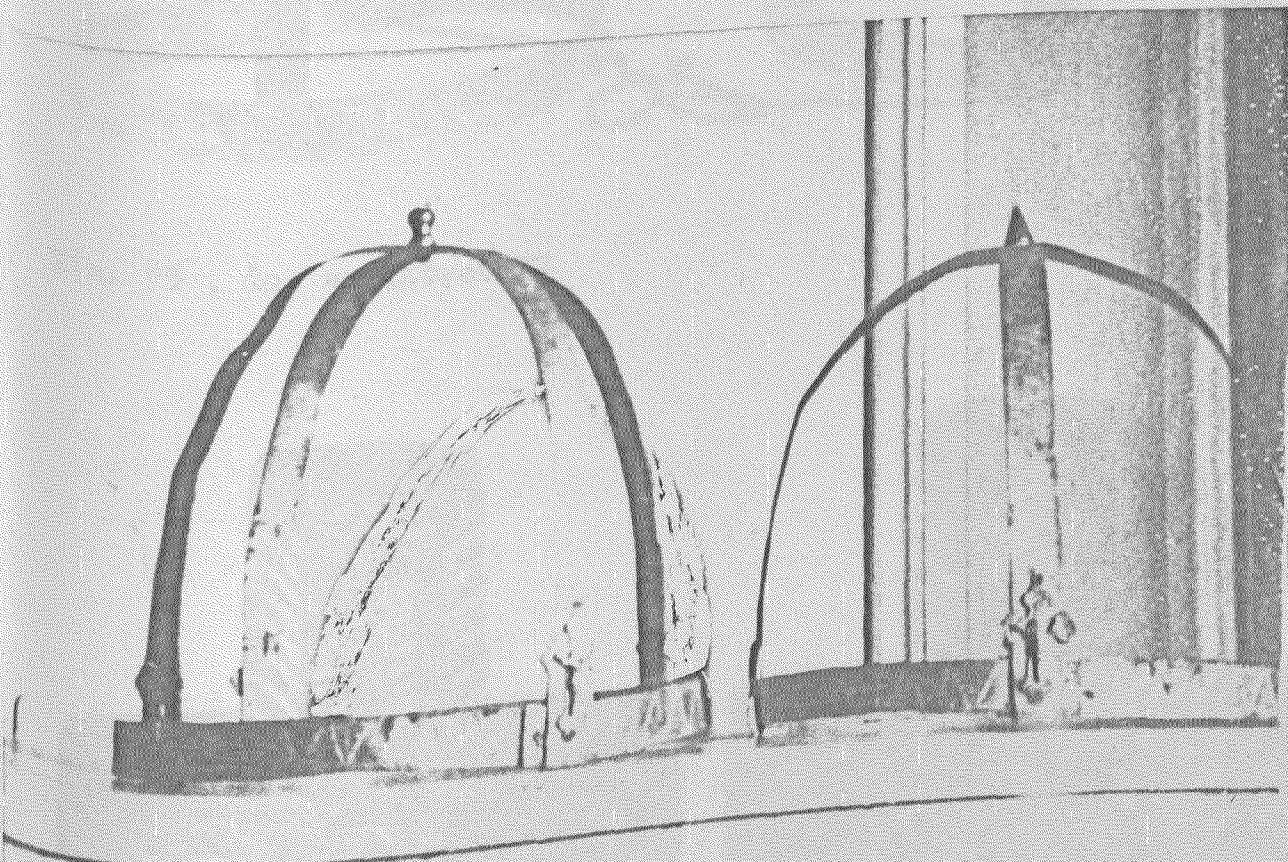

Εικ. 32 , αρ. καταλόγου Ι4

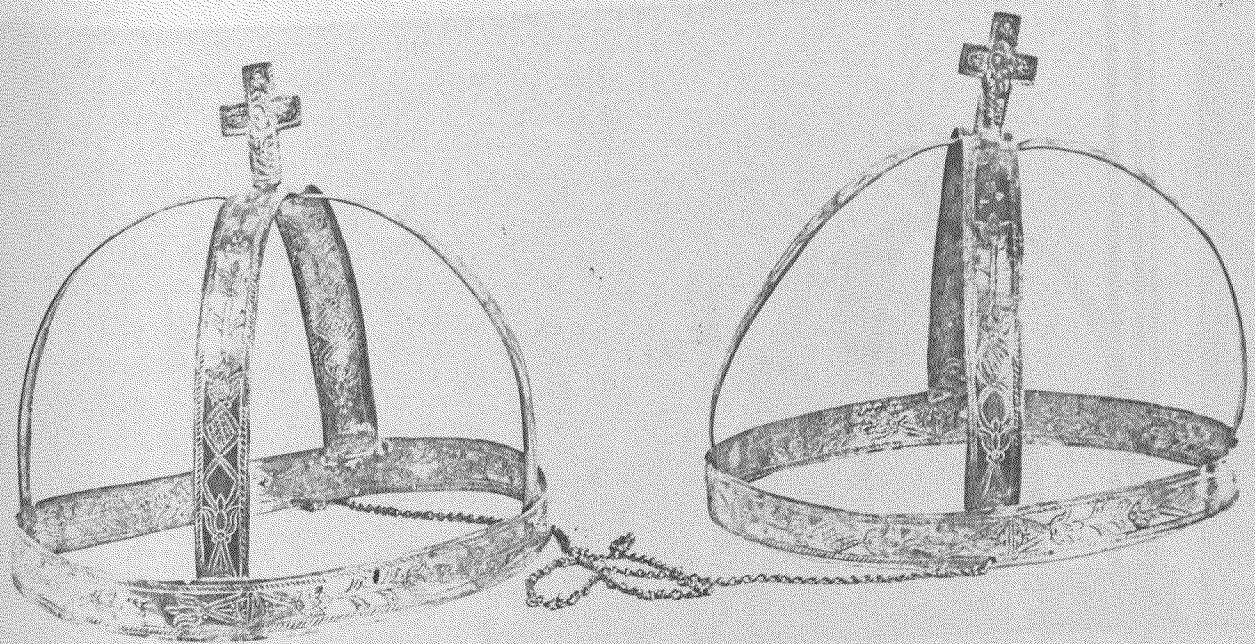

Εικ. 33 , αρ. καταλόγου 15

Εικ. 34 , αρ. καταλόγου 16

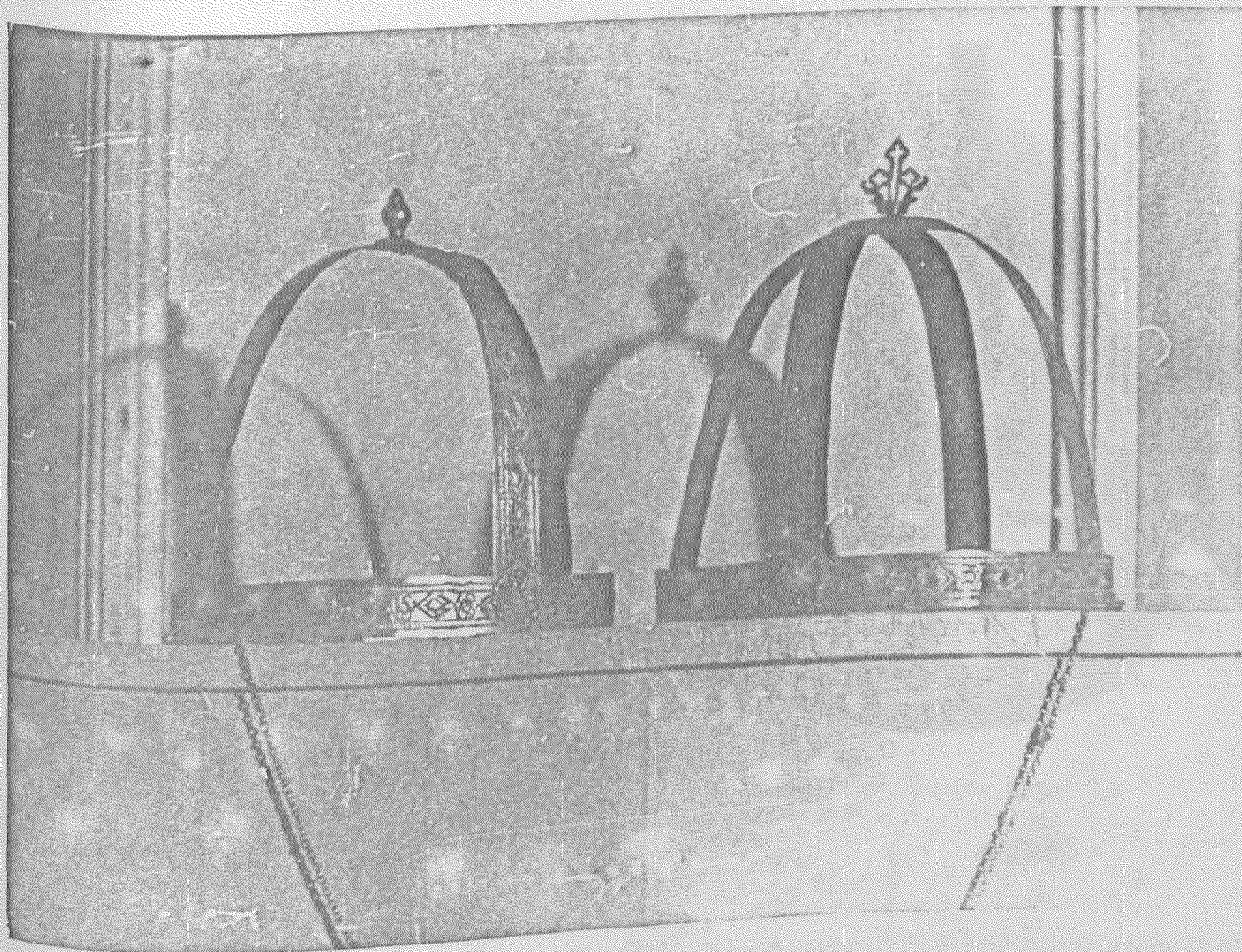
Εικ. 35 , αρ. καταλόγου Ι7

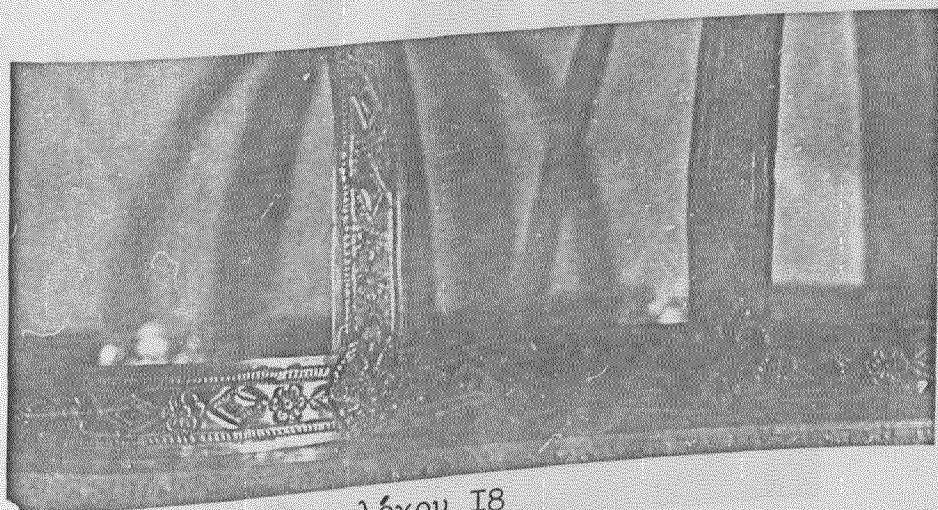
Εικ. 36 , αρ. καταλόγου Ι7

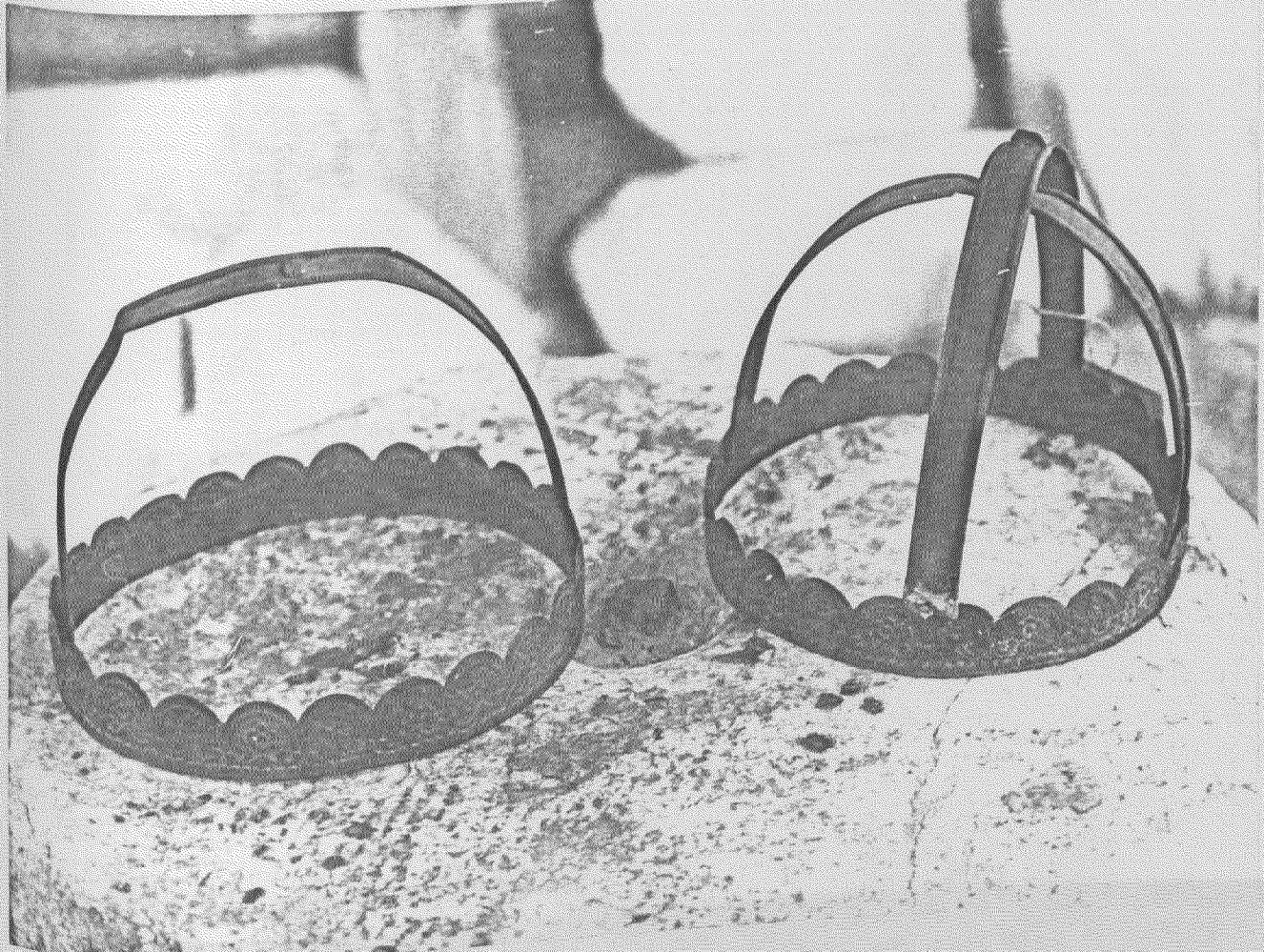
Εικ. 37 , αρ. καταλόγου Ι7

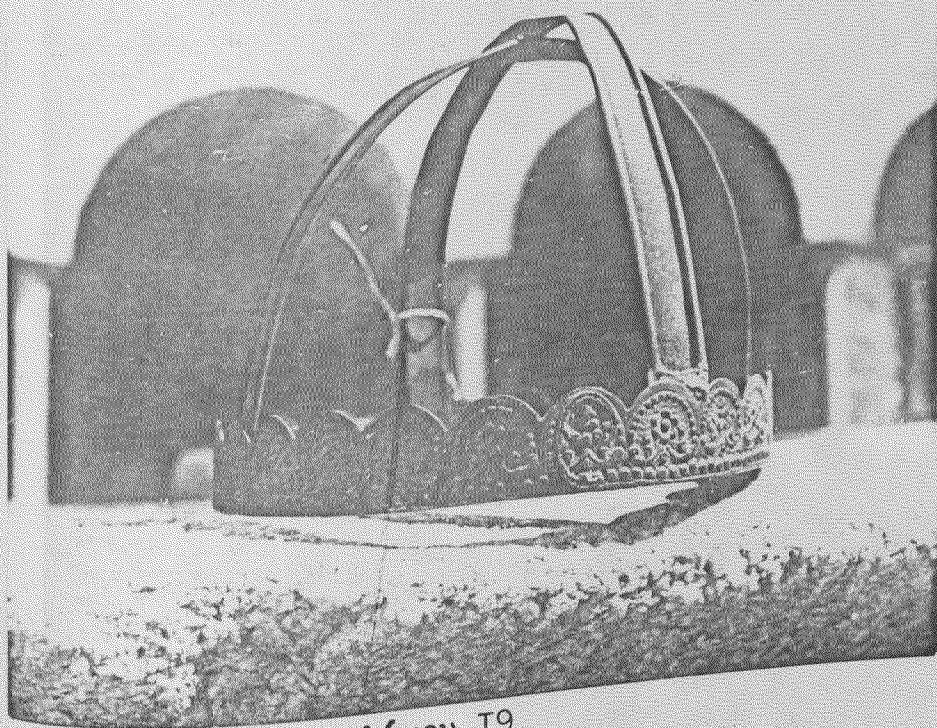
Είκ. 38 , άρ. καταλόγου Ι8

Είκ. 39 , άρ. καταλόγου Ι8

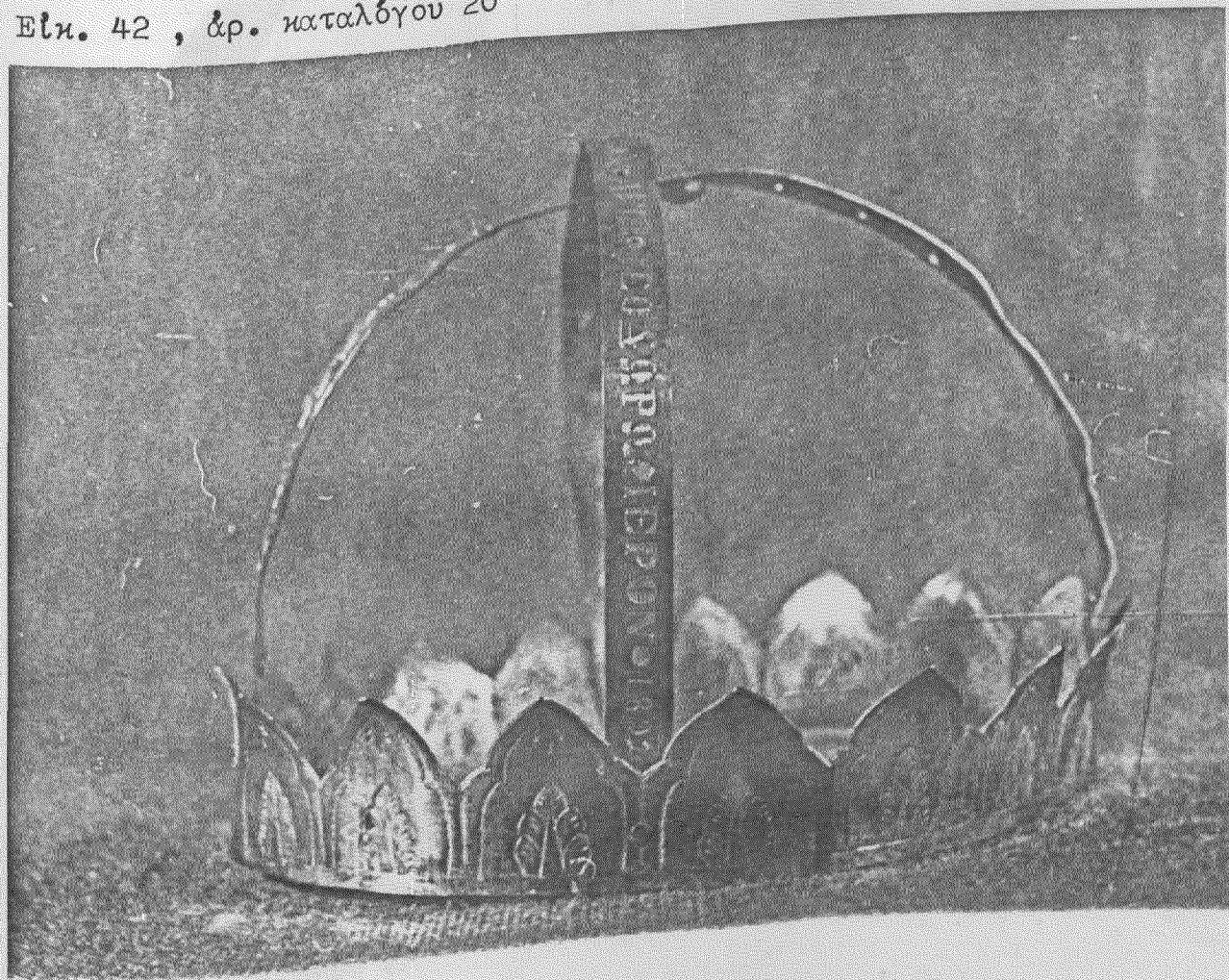

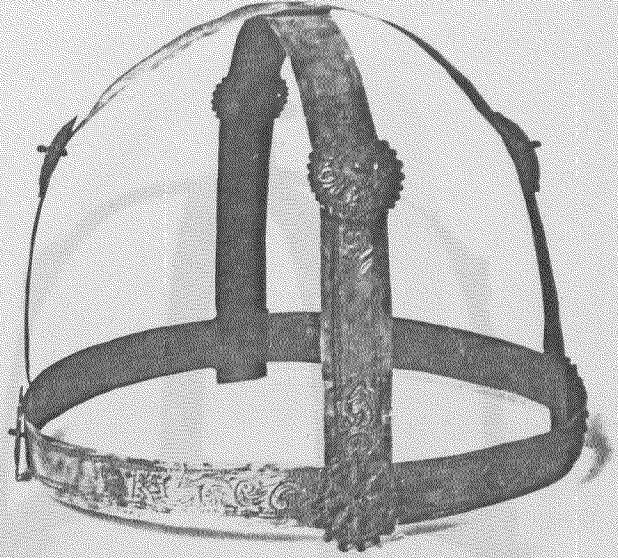
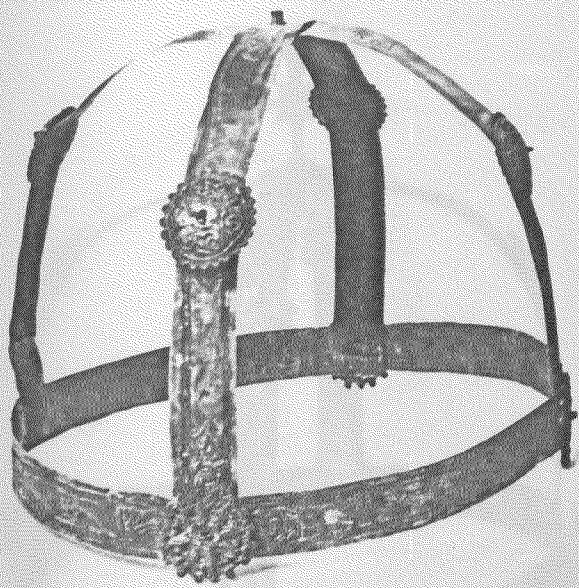
Εικ. 40 , άρ. καταλόγου Ι9

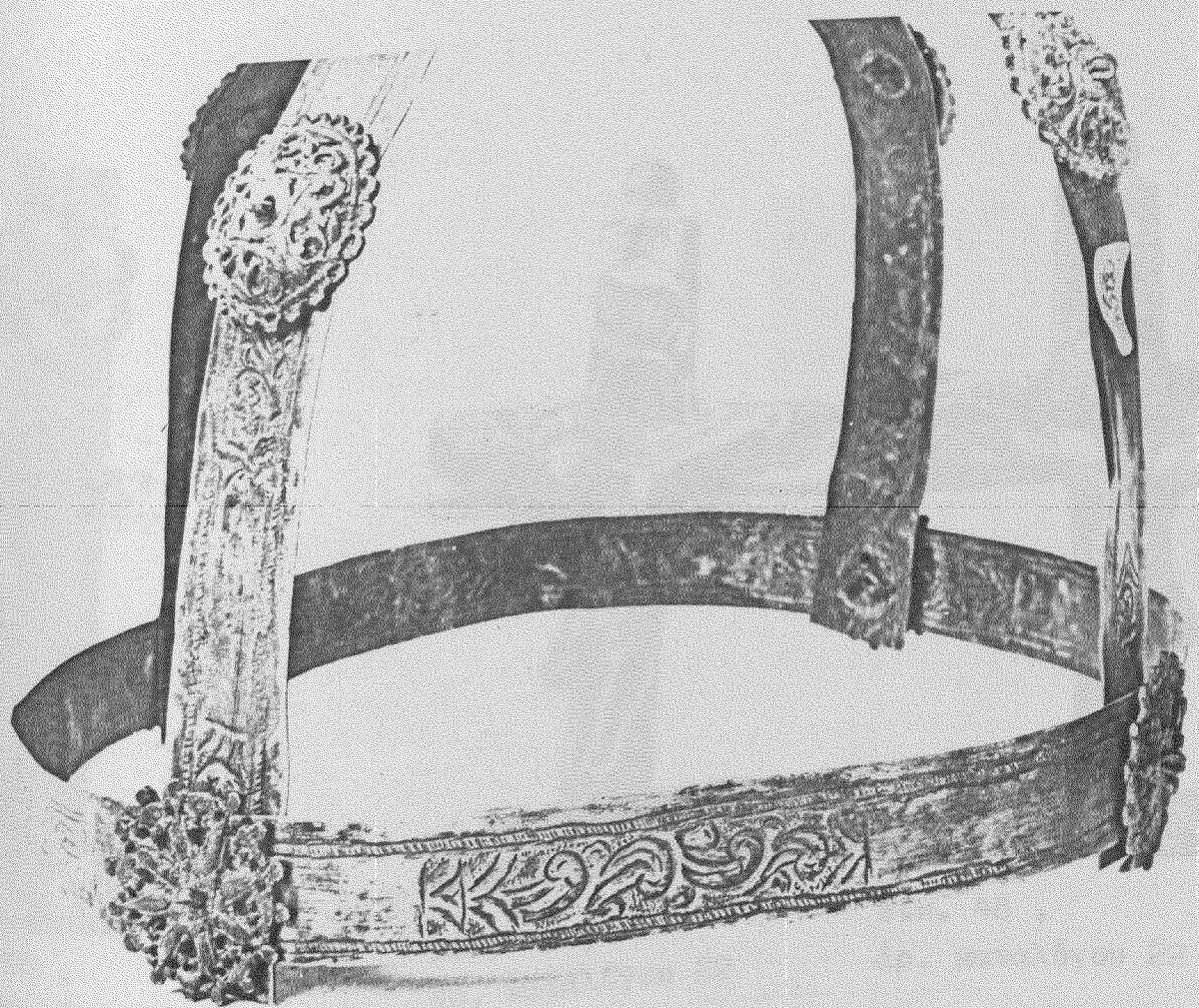
Εικ. 41 , άρ. καταλόγου Ι9

Είκ. 42 , &ρ. καταλόγου 20

Είκ. 43 , άρ. καταλόγου 21

Είκ. 44 , άρ. καταλόγου 21

Εικ. 45 , αρ. καταλόγου 22

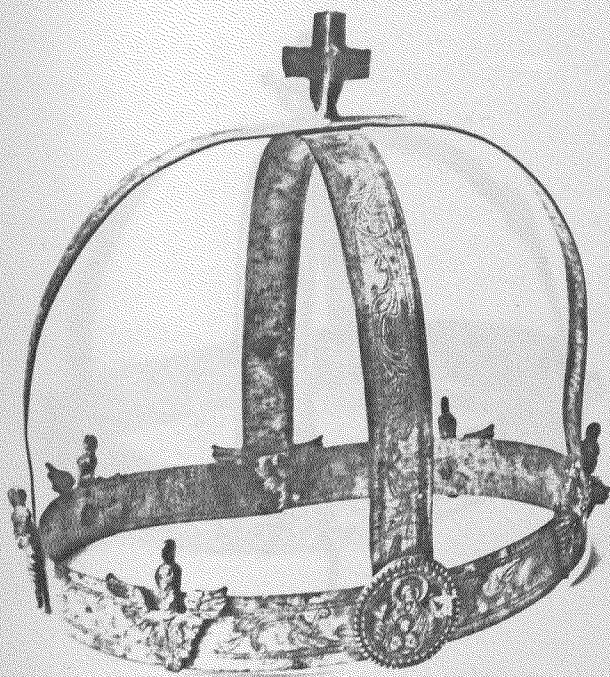
Εικ. 46 ,
αρ. καταλόγου 22

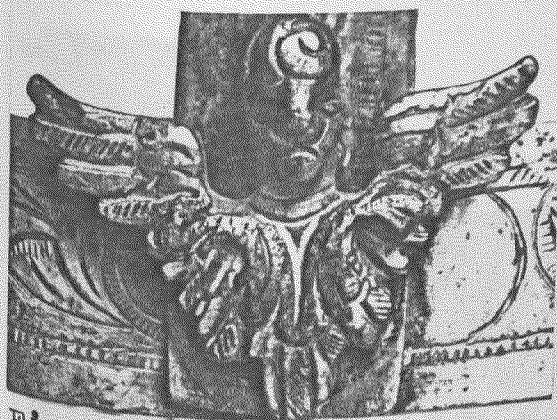
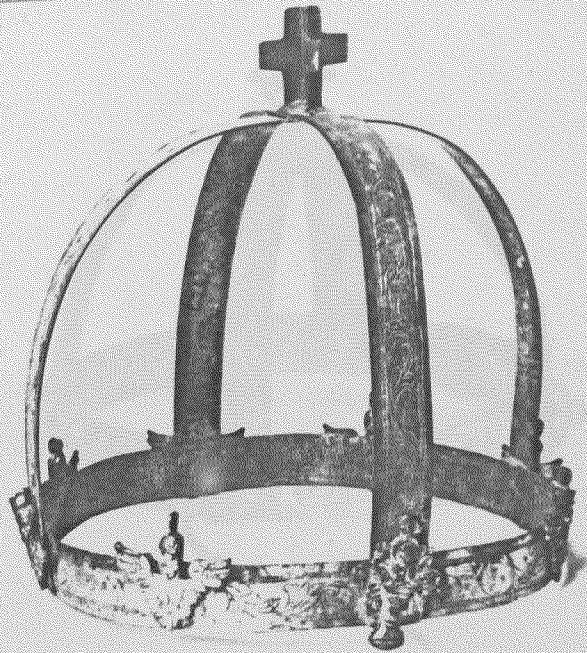
Εικ. 47 ,
αρ. καταλόγου 22

Εικ. 48 ,
αρ. καταλόγου 22

Εικ. 49 , άρ. καταλόγου 23

Εικ. 50, άρ. καταλόγου 23

Εικ. 52, άρ. καταλόγου 23

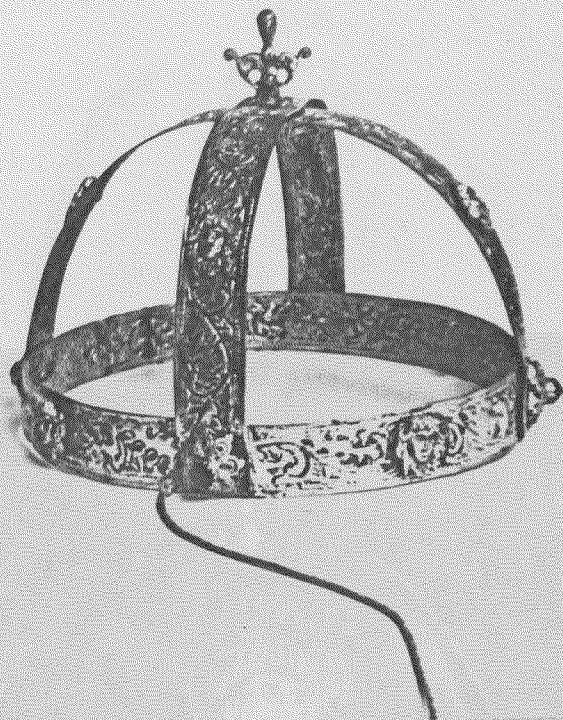

Εικ. 51, άρ. καταλόγου 23

Εικ. 53 , αρ. καταλόγου 24

Εικ. 54 ,
αρ. καταλόγου 24

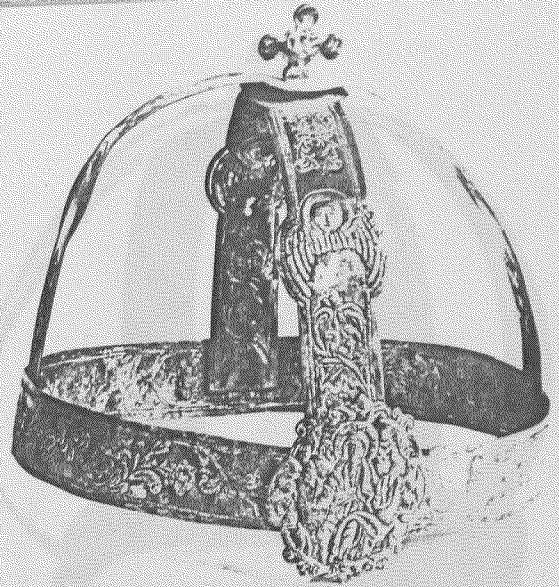
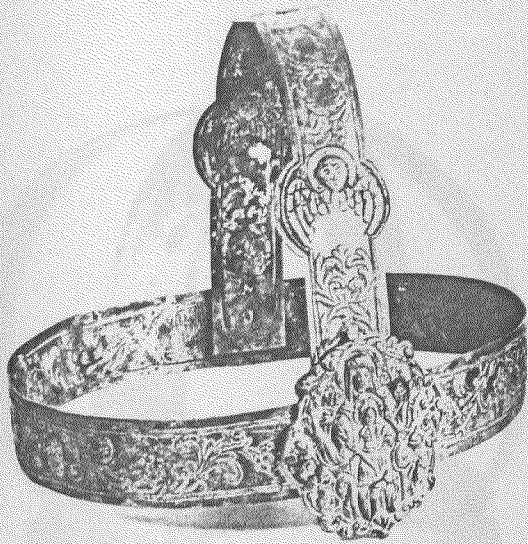
Εικ. 55 ,
αρ. καταλόγου 24

Εικ. 56 , αρ. καταλόγου 24

Εικ. 57 , ἀρ. καταλόγου 25

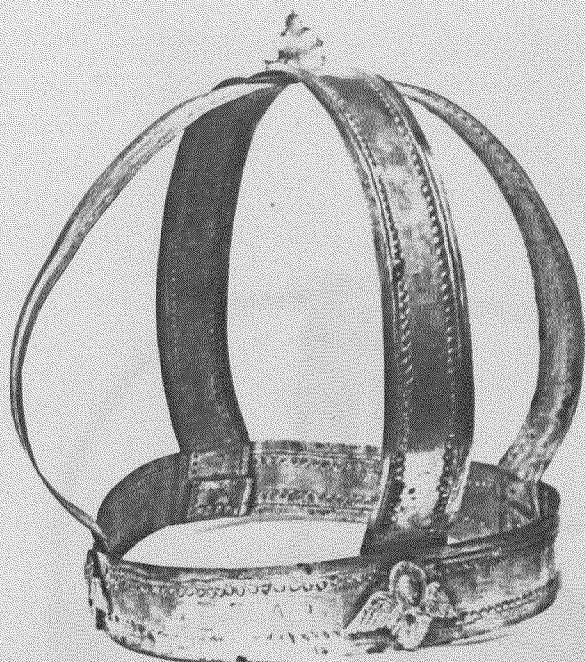
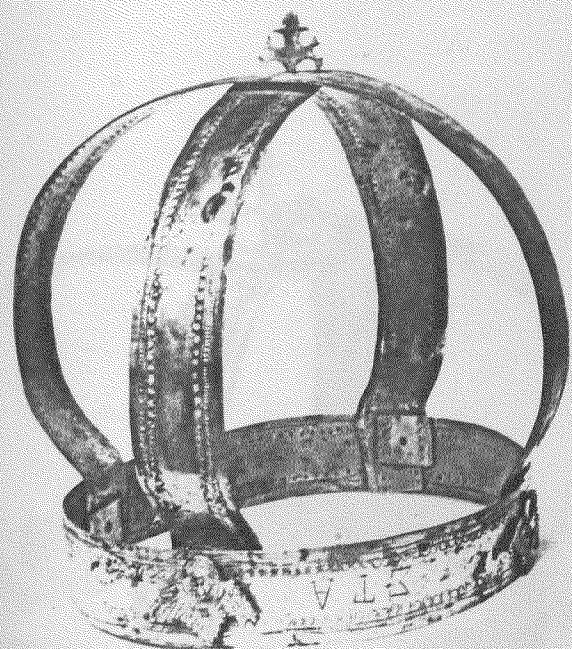
Εικ. 58 , άρ. καταλόγου 26

Εικ. 60, άρ. καταλόγου 26

Εικ. 59, άρ. καταλόγου 26

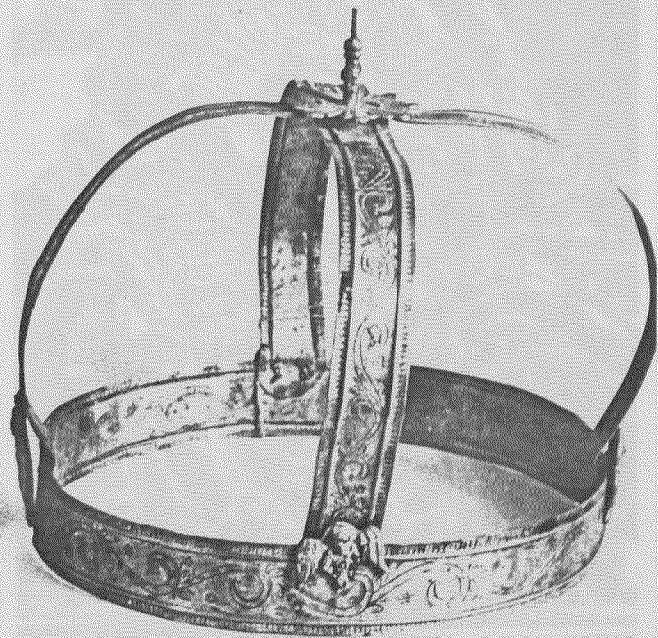
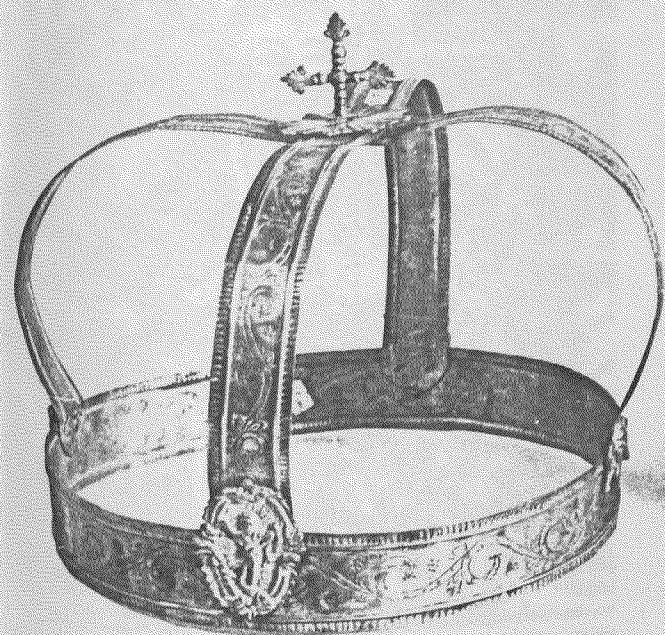

Εικ. 62 , αρ. καταλόγου 27

Εικ. 63 , αρ. καταλόγου 27

Εικ. 64 , άρ. καταλόγου 28

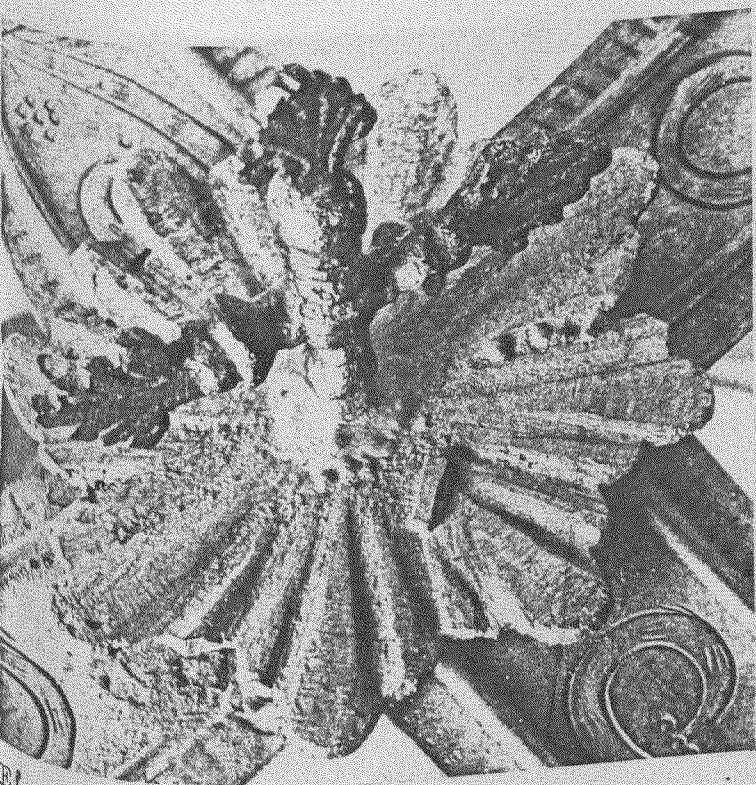
Εικ. 65 , άρ. καταλόγου 28

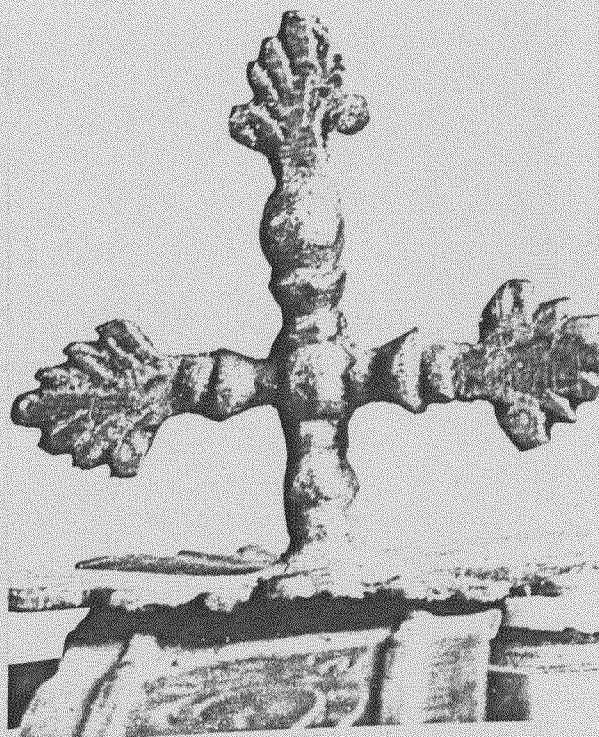
Εικ. 66 , άρ. καταλόγου 28

Εικ. 67 , άρ. καταλόγου 28

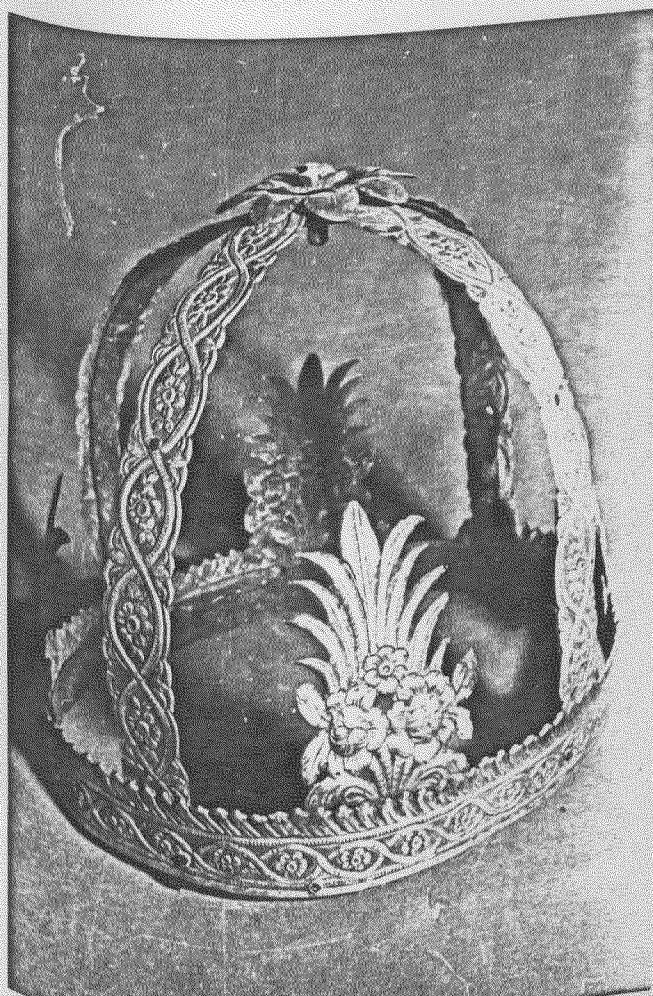
Εικ. 68 , άρ. καταλόγου 28

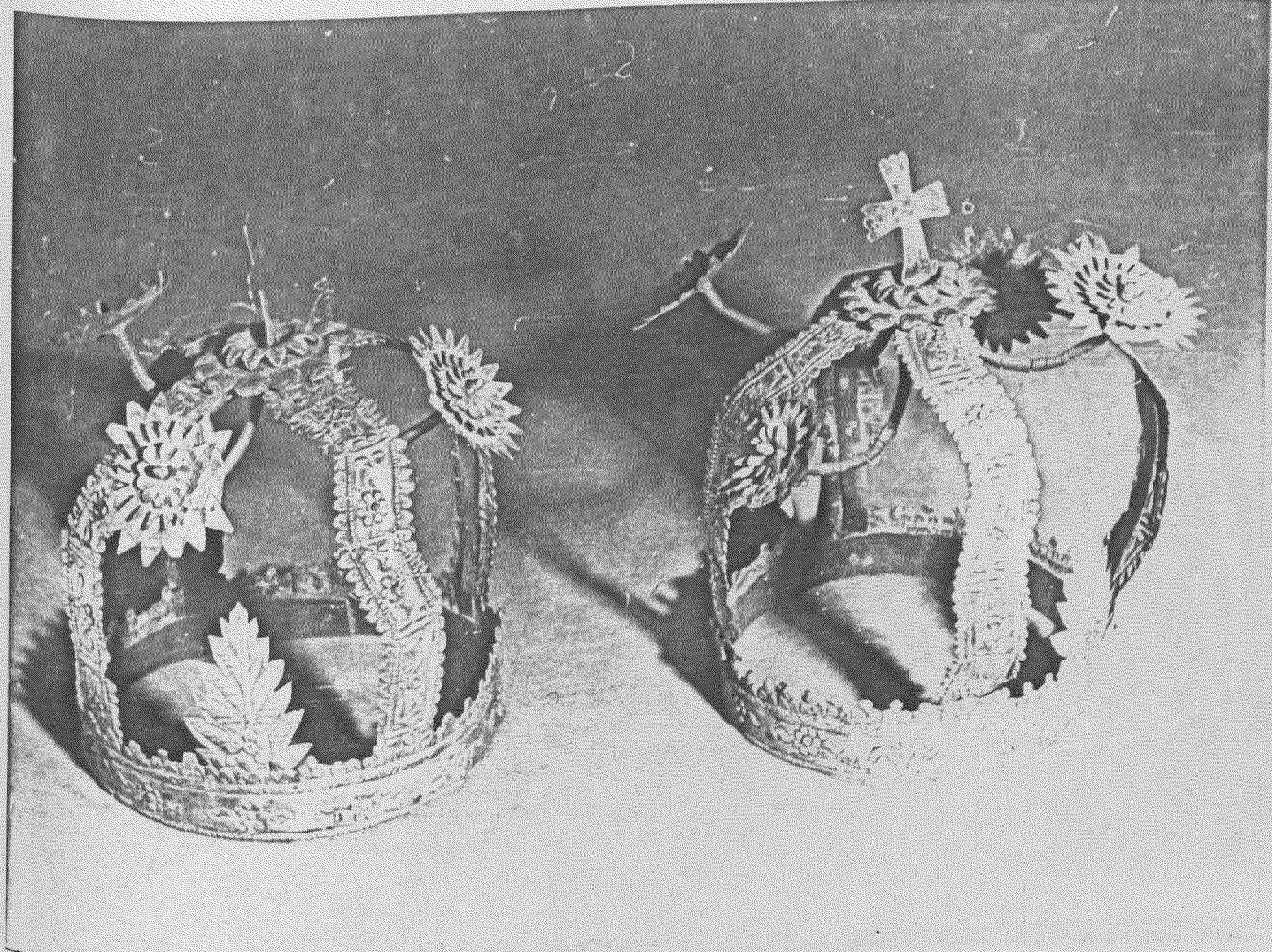
Εικ. 69 , άρ. καταλόγου 28

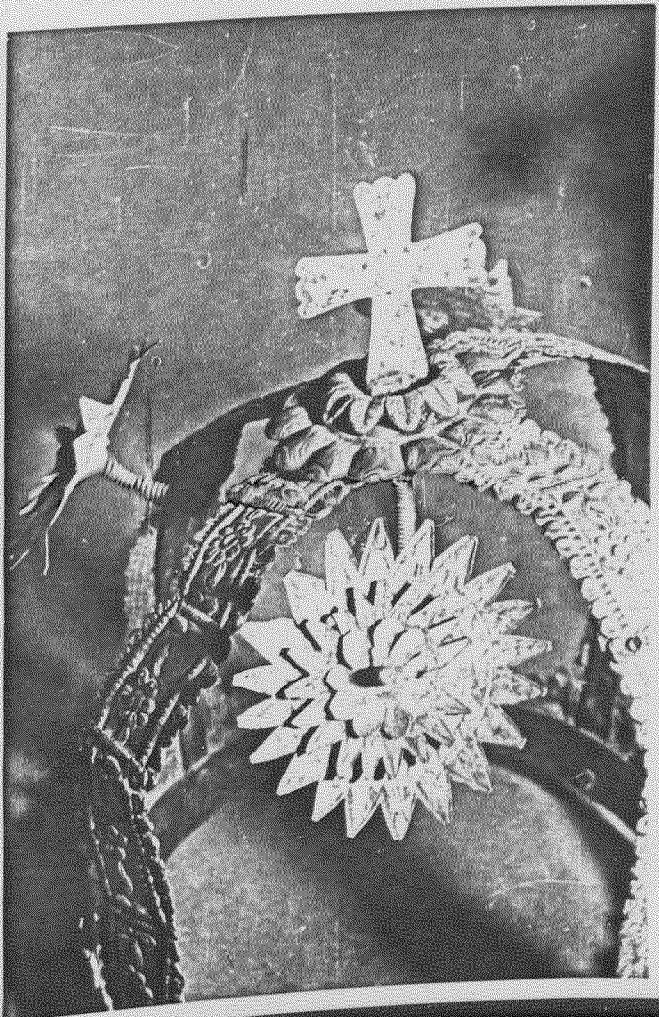
Εικ. 70 , αρ. καταλόγου 29

Εικ. 71 , αρ. καταλόγου 29

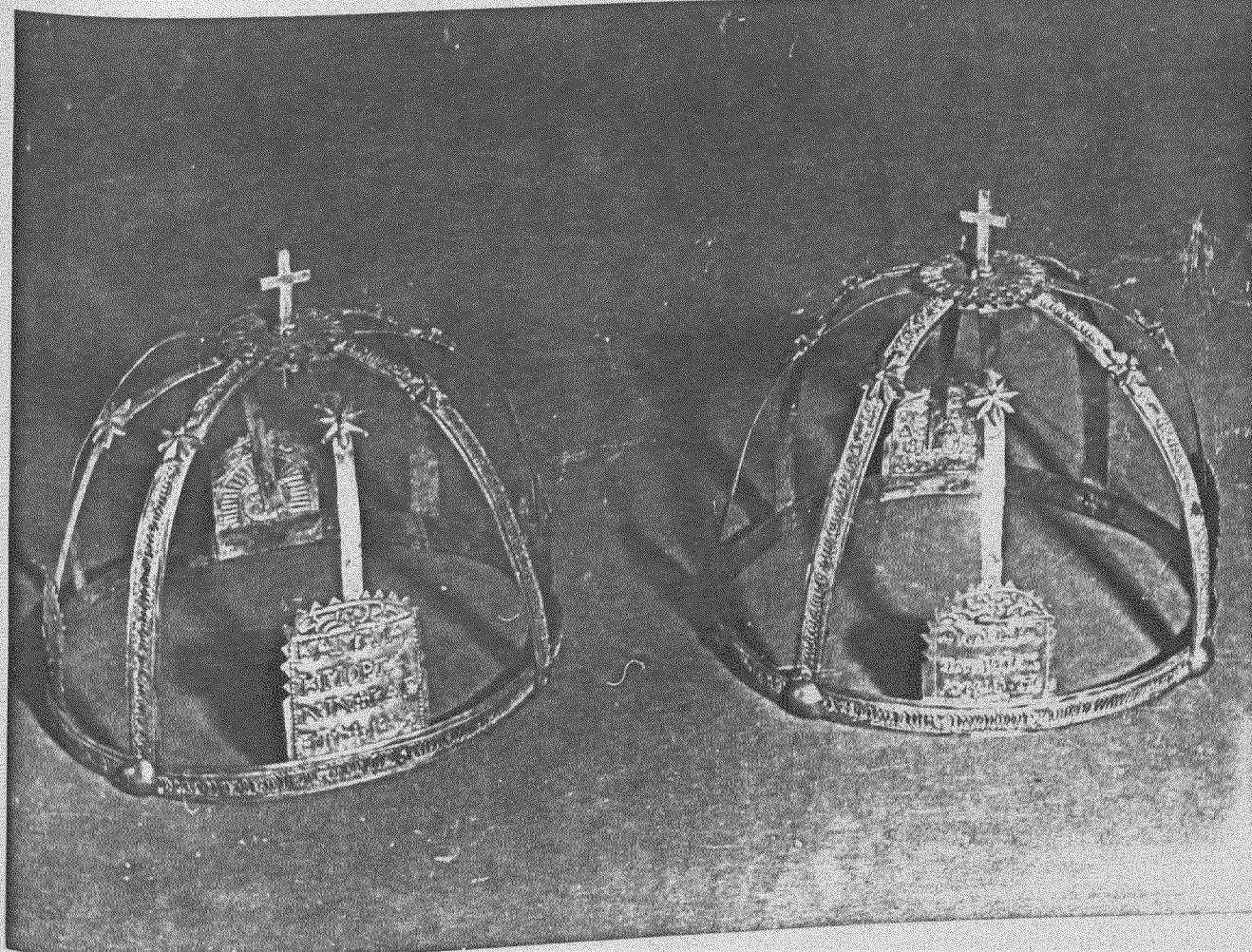

Εικ. 72 , αρ. καταλόγου 30

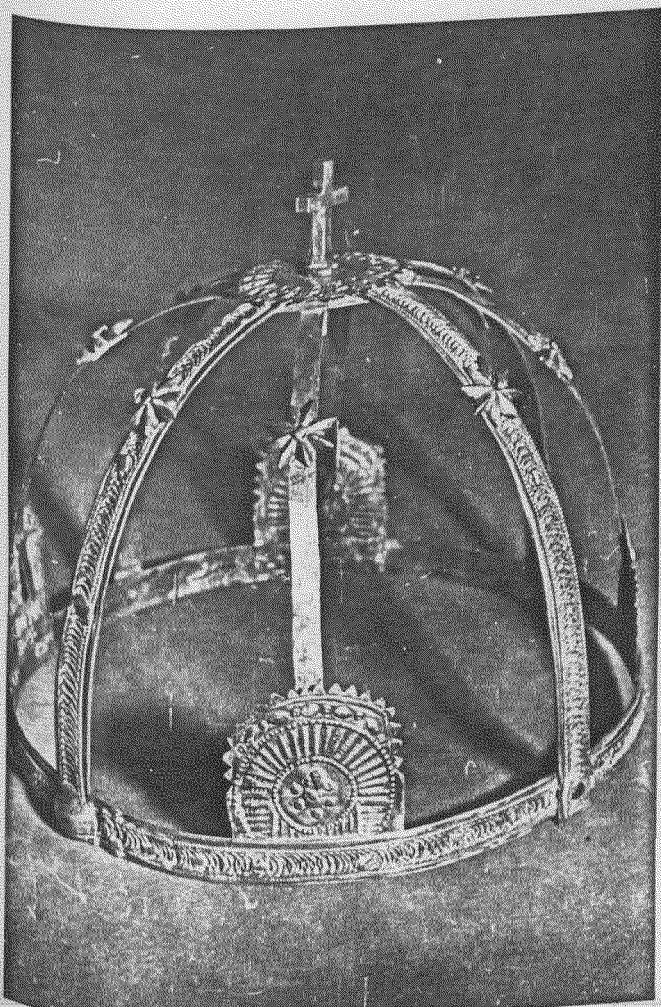

Εικ. 73 , αρ. καταλόγου 30

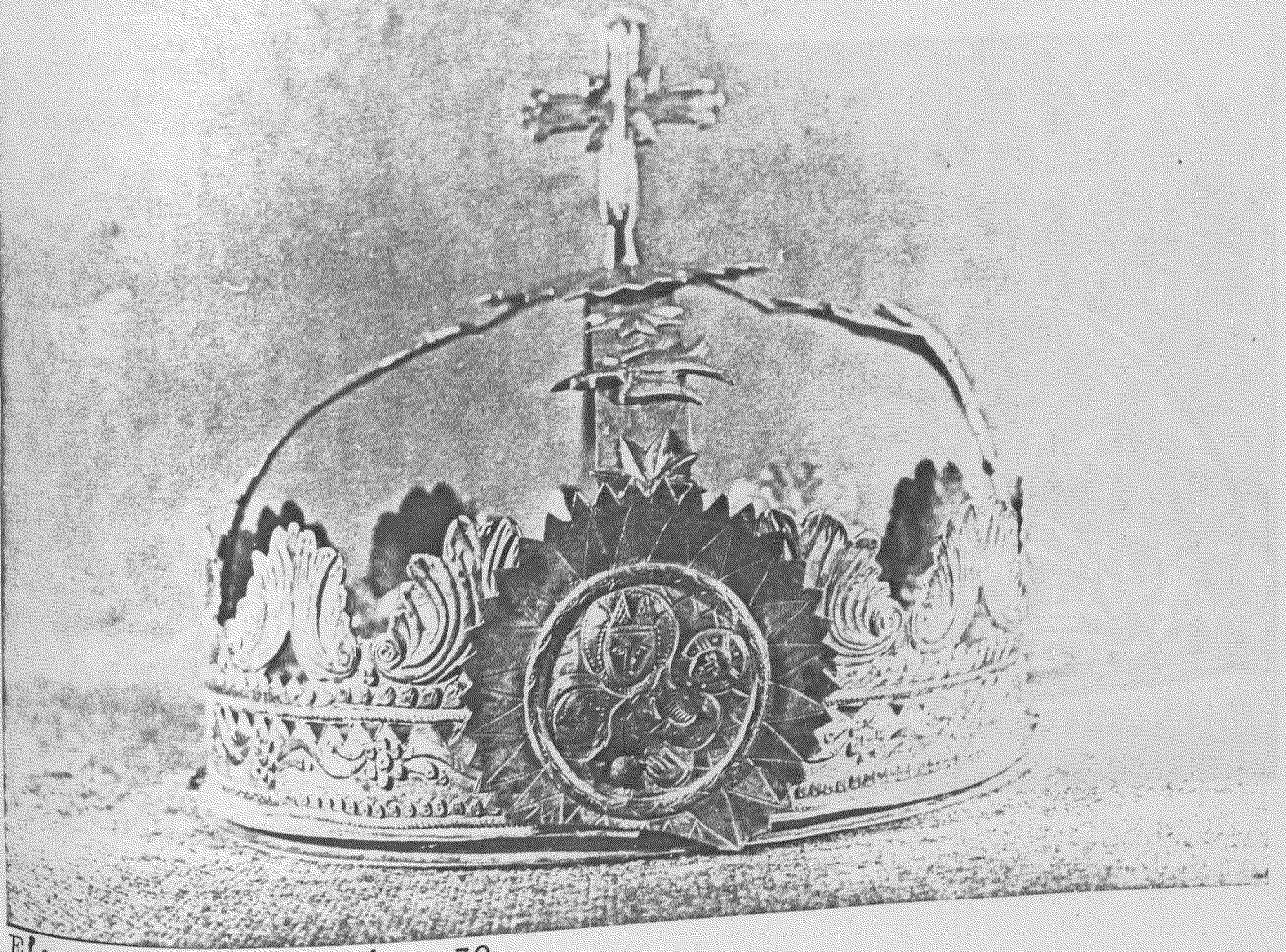

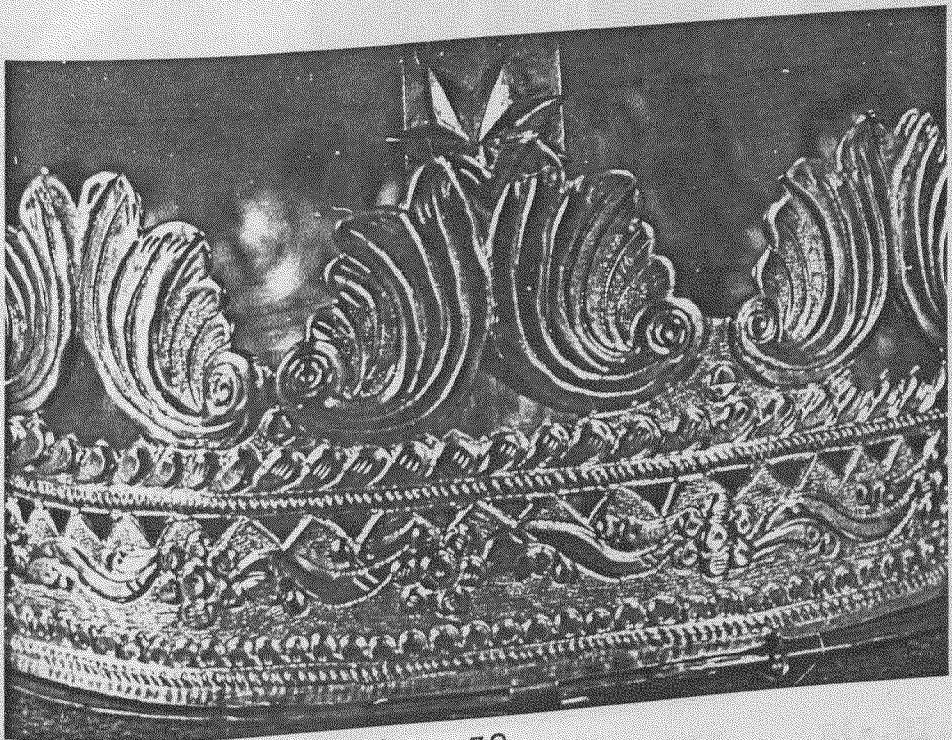
Εικ. 74 , άρ. καταλόγου 31

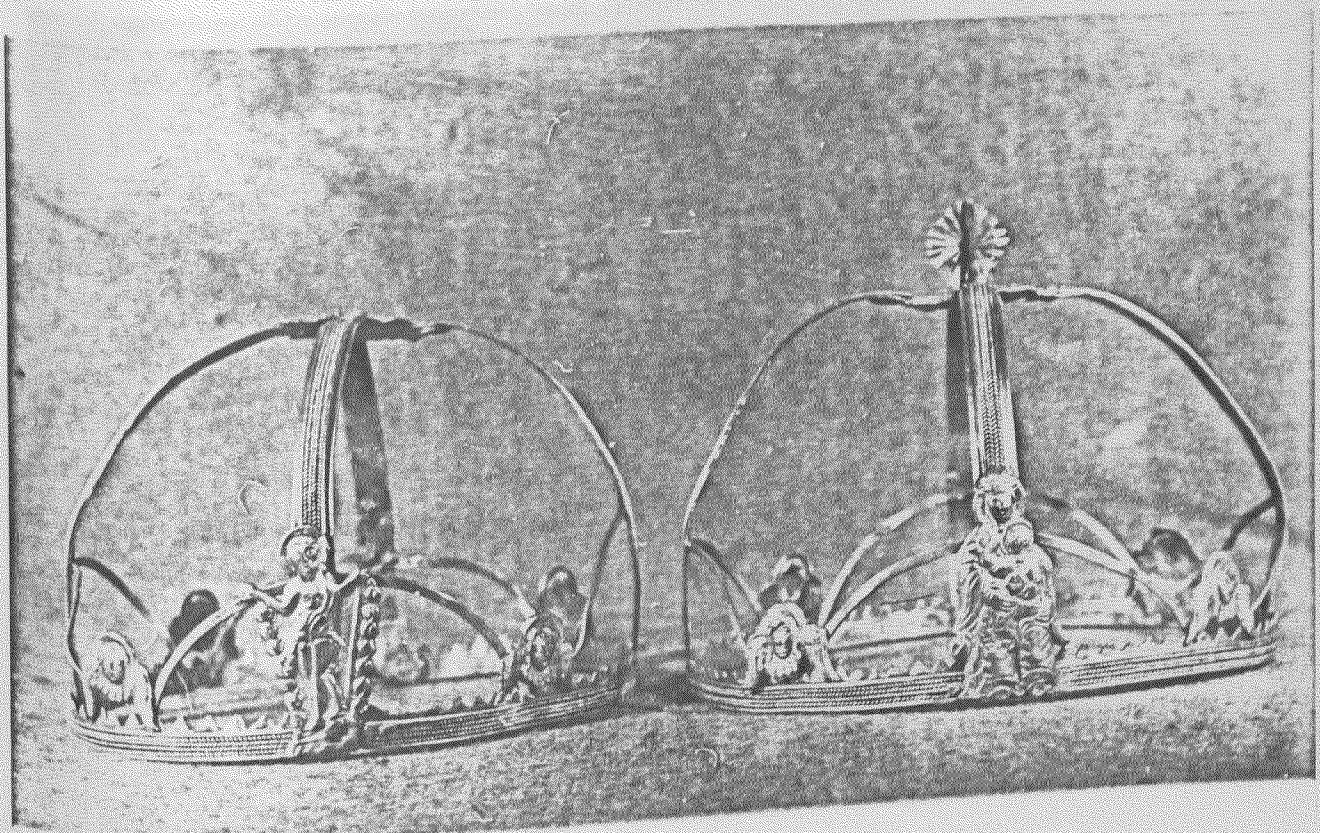
Εικ. 75 , άρ. καταλόγου 31

Εικ. 76 , αρ. καταλόγου 32

Εικ. 77 , αρ. καταλόγου 32

Εικ. 78 , άρ. καταλόγου 33

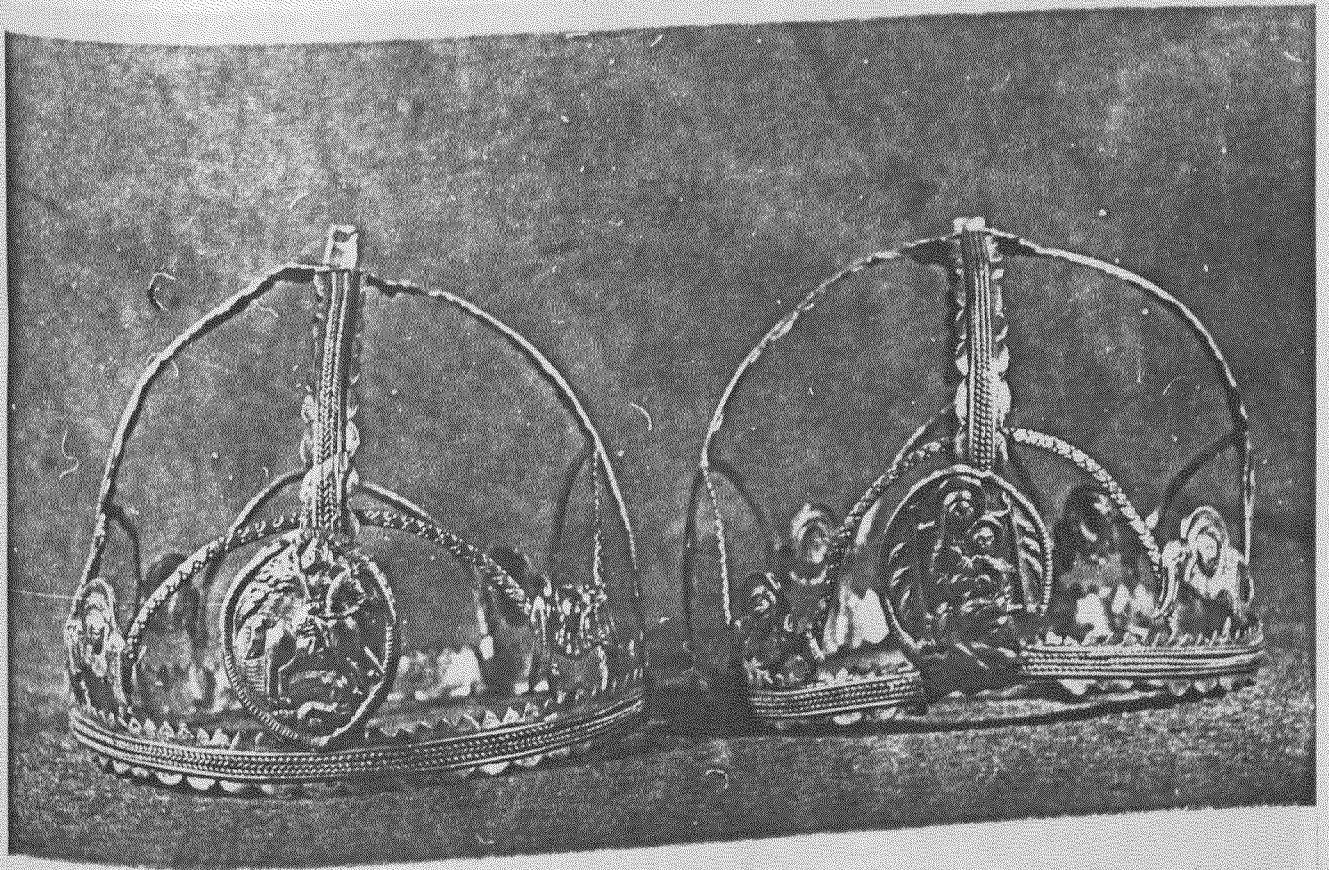
Εικ. 79, άρ. καταλόγου 33

Εικ. 80, άρ. καταλόγου 33

Εικ. 81, άρ. καταλόγου 33

Εικ. 82 , άρ. καταλόγου 34

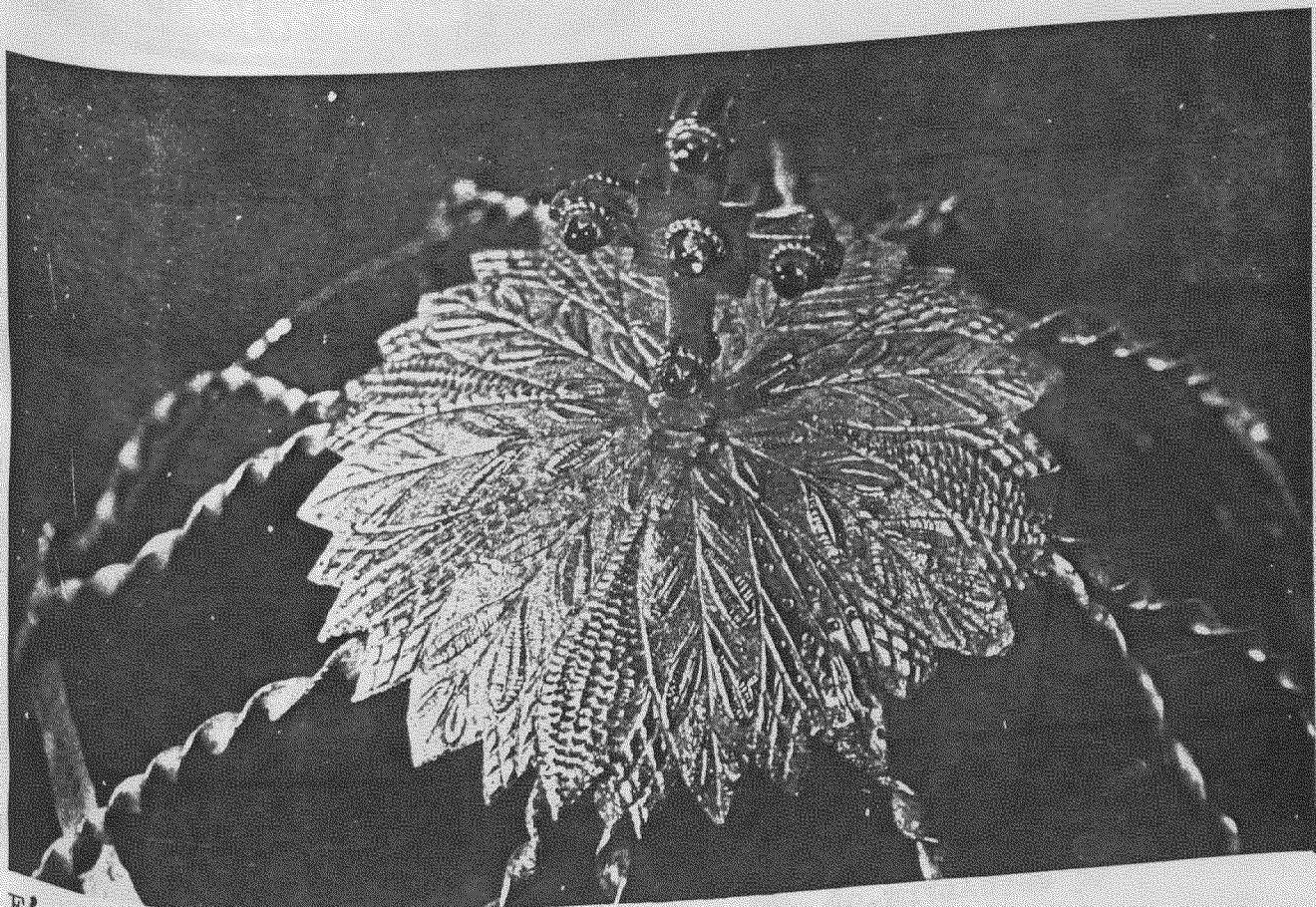
Εικ. 83, άρ.καταλόγου 34

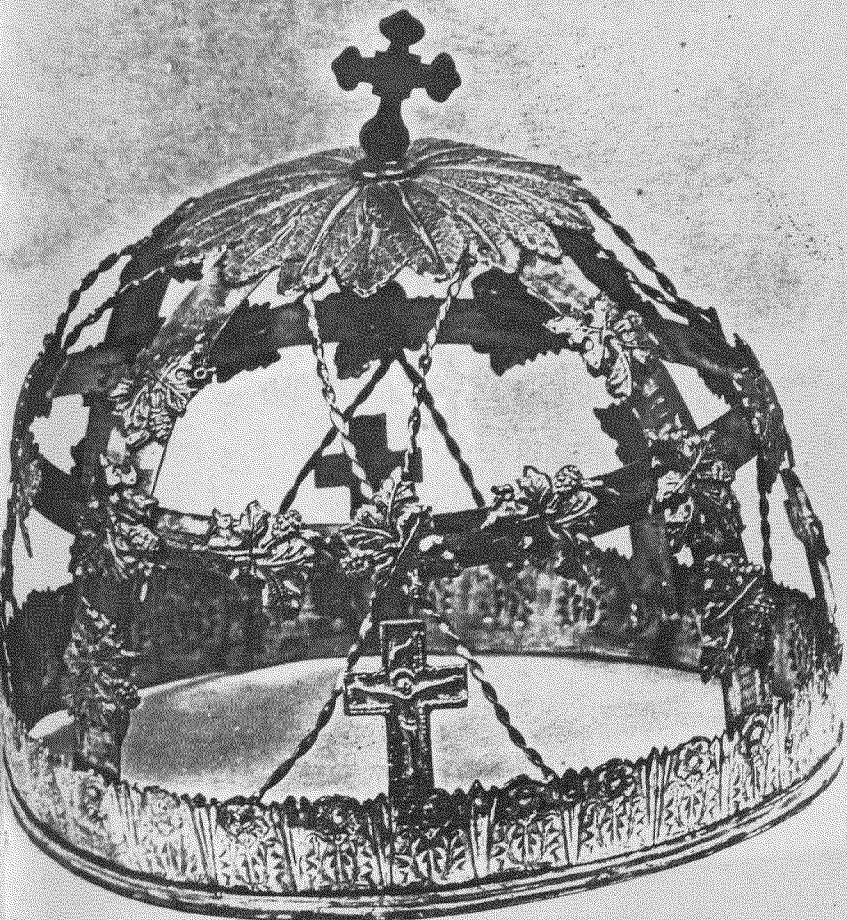
Εικ. 84, άρ.καταλόγου 34

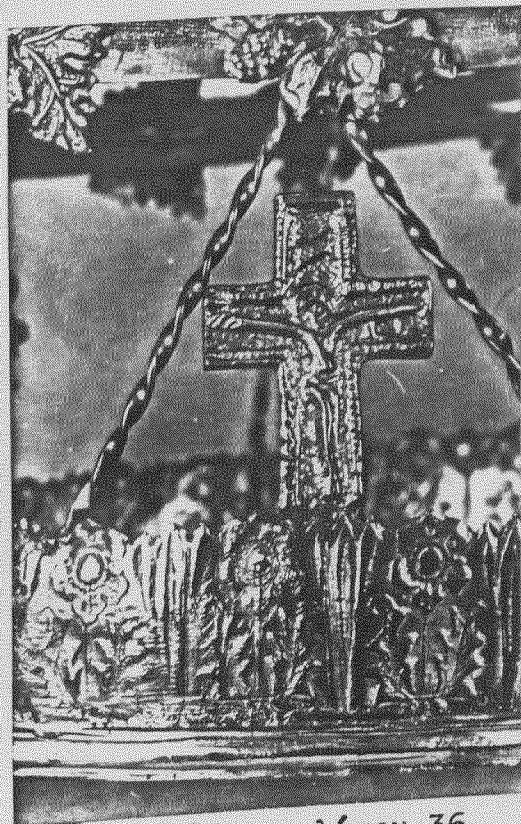
Εικ. 85 , αρ. καταλόγου 35

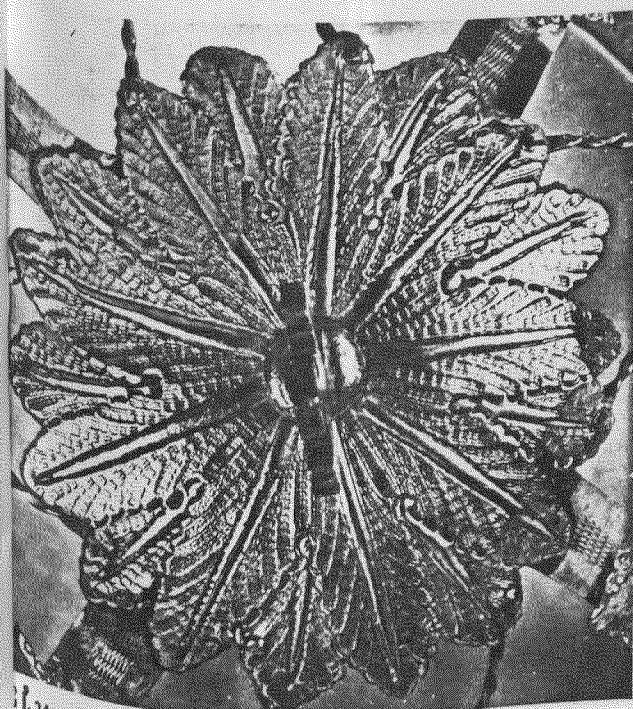
Εικ. 86 , αρ. καταλόγου 35

Εικ. 87, αρ. καταλόγου 36

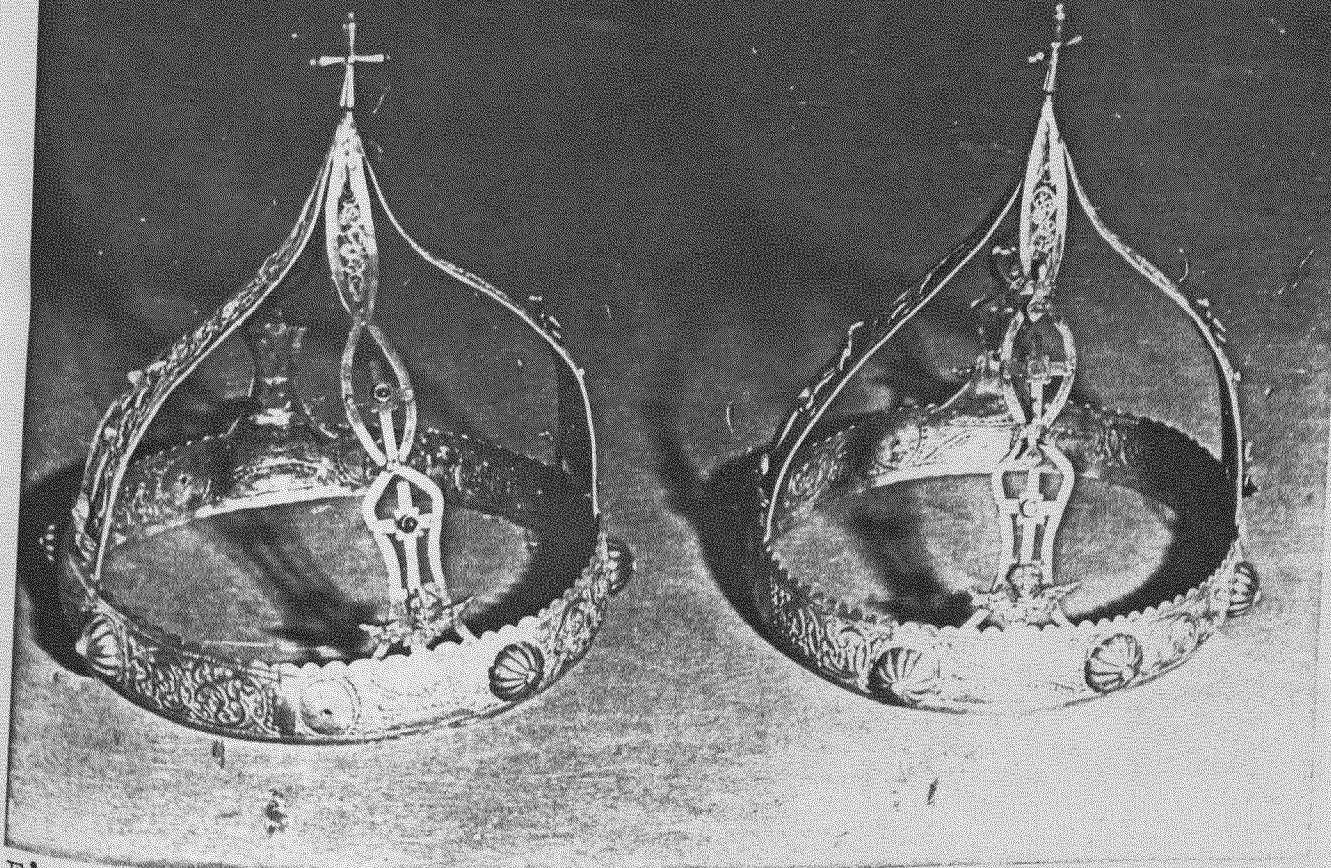
Εικ. 89, αρ. καταλόγου 36

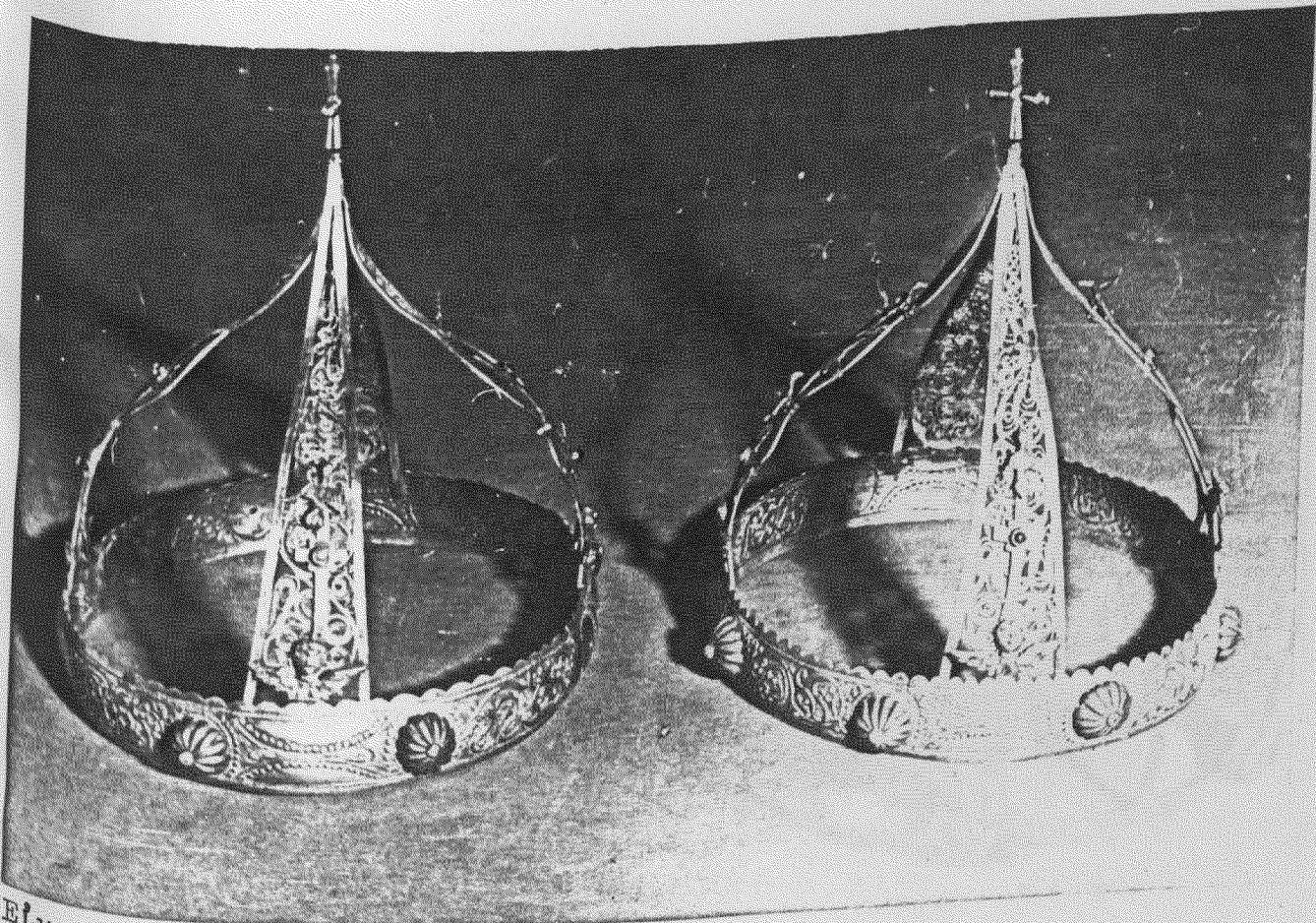
Εικ. 88, αρ. καταλόγου 36

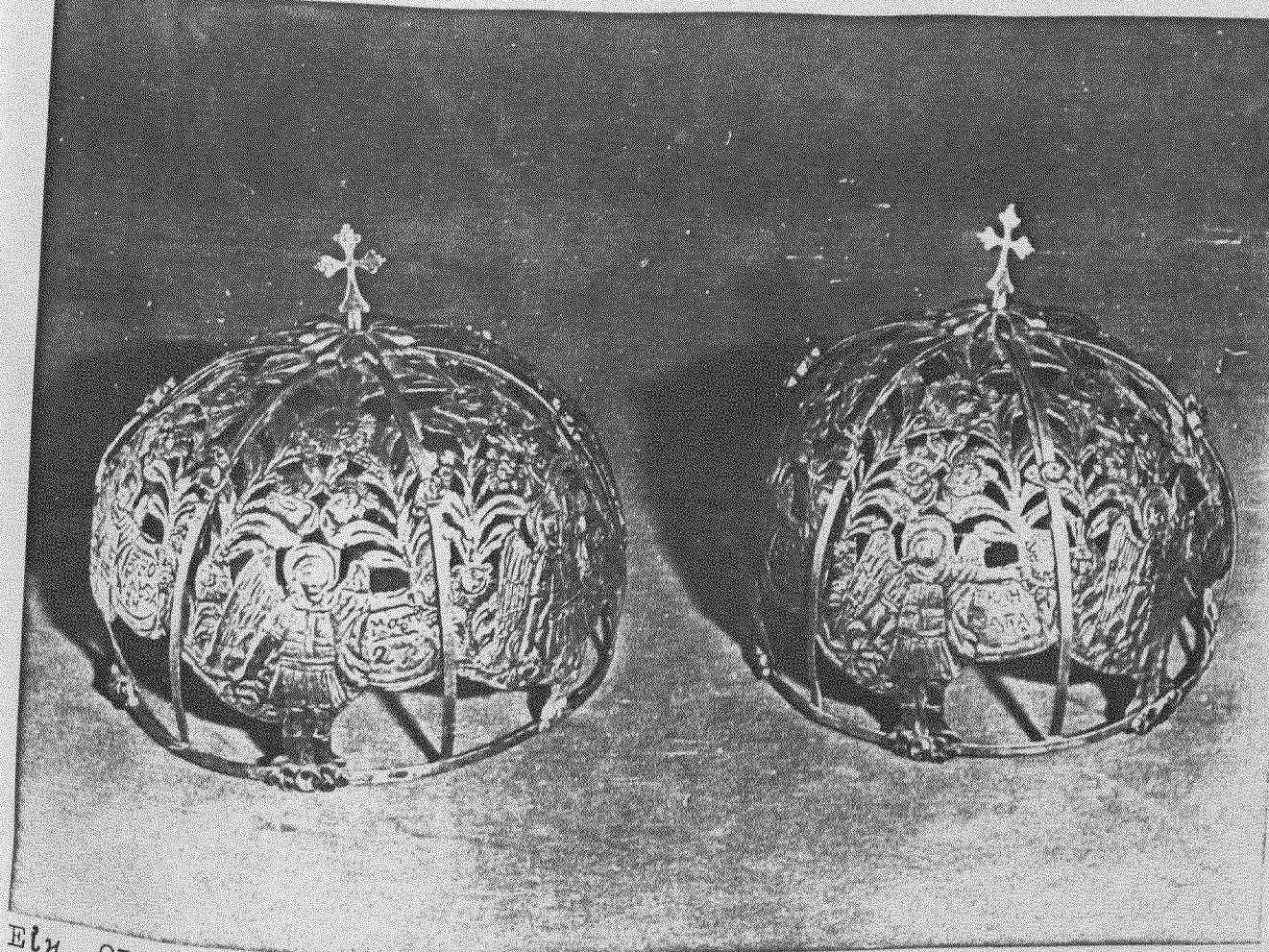
Εικ. 90, αρ. καταλόγου 37

Εικ. 91 , αρ. καταλόγου 38

Εικ. 92 , αρ. καταλόγου 38

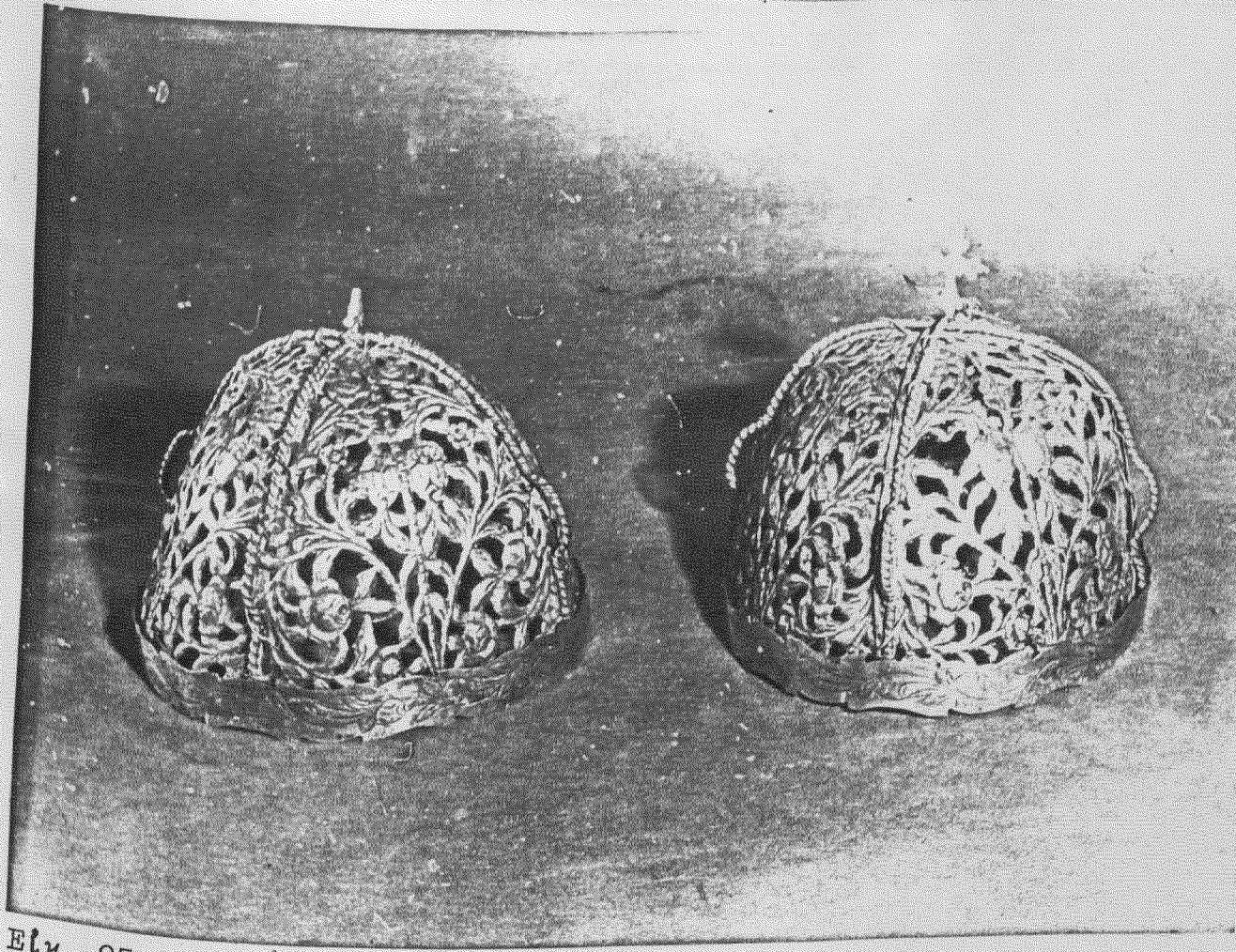

Εικ. 93 , αρ. καταλόγου 39

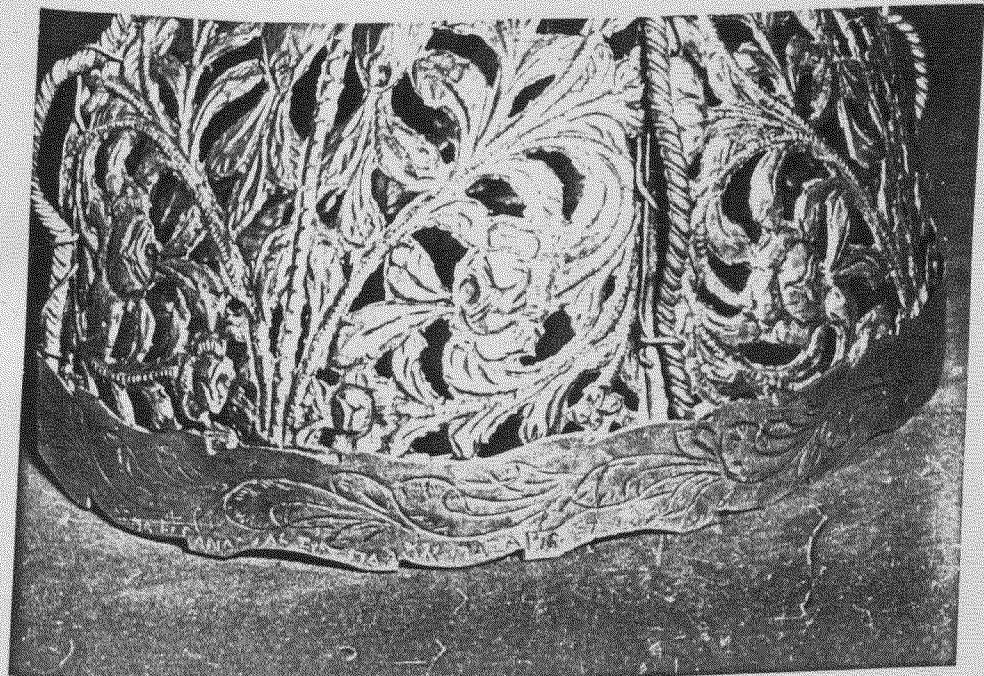

Εικ. 94 , αρ. καταλόγου 39

Εικ. 95 , αρ. καταλόγου 40

Εικ. 96 , αρ. καταλόγου 40